

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№1

2020

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2020

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **Məmmədli Aslan**
filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirəğa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (Qazaxstan)**
filol. e. d. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. **Korotışev Aleksandr (Rusiya)**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. f. d. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (Rusiya)**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Rəcəbov Oqtay**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayilov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İlahə**

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Həbil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Nətiq**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 1/2020. – Bakı: Mütərcim, 2020. – 168 s.

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2020

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2020

G.B.ABDULLAYEVA

e-mail: Gullu.abdullayeva.83@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ KULTUROLOJİ VƏ LİŊQVOKULTUROLOJİ HADİSƏLƏRİN QORUNUB SAXLANILMASI PROBLEMİ

***Açar sözlər:** tərcümə prosesi, kulturoloji hadisə, linqvokulturoloji hadisə, leksik-frazeoloji səviyyə, təsviri-ifadə vasitələri*

***Ключевые слова:** переводческий процесс, культурологическое явление, лингвокультурологическое явление, лексико-фразеологический уровень, изобразительно-выразительные средства*

***Key words:** translating process, cultural phenomenon, lingua cultural phenomenon, lexical and phraseological level, visual expressive means*

Müasir tərcüməşünaslıqda tərcümə nəinki linqvistik, daha çox mədəni hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Tərcümənin mahiyyətinin və təbiətinin bu cür yeni şəkildə dərk edilməsi tərcümə nəzəriyyəsinə “mədəni dönüş” adını almışdır. Bu səbəbdən müasir dünyada tərcümənin ən mühüm problemlərindən biri tərcümə prosesində kulturoloji və linqvokulturoloji hadisələrin qorunub saxlanılmasıdır. Prof. F.Ç. Rzayevin qeyd etdiyi kimi, “tərcümə zamanı mədəniyyət elementlərinin ifadəsindəki yanlışlıqlar çox zaman əsərin ideya məzmununun təhrif edilməsinə və personajların müəllif xarakteristikalarının qeyri-adekvat çatdırılmasına gətirib çıxarır” (6, s. 46). Alim sözlərini sübut etmək üçün L.N. Tolstoyun nəsr əsərinin tərcüməsində Azərbaycan tərcüməçilərinin buraxdığı bir sıra səhvləri göstərir.

Belə ki, “Anna Karenina” romanında sevimli qızı Kitinin halına üzülən ata Vronskinin ünvanına sərt sözlər deyir: «... Законы против таких молодчиков всегда были и есть! Да-с, если бы не было того, чего не должно было быть, я – старик, но я бы поставил его на барьер, этого франта» (7, s.138).

Tərcüməsi: “Qanun-qayda vardır, əzizim... Bu kələkbazlar əleyhinə isə həmişə qanun-qayda olmuş və yenə də var. Bəli, əgər o şey ki olmamalı idi, olmamış olsaydı, mən bu qocalığma baxmayaraq sizin o ədəbazı divara dirəyərdim...” (1, s. 163).

Verilən parçada «я бы поставил его на барьер» ifadəsi hərfi tərcümə olunmuşdur: «я бы припер его к стене», yəni “mən onu divara dirəyərdim”. Rus dilində «поставить к барьеру» “duelə çağırmaq” deməkdir, Kitinin atası da bunu nəzərdə tuturdu. Belə ki, zadəgan cəmiyyətində şərəf və ləyaqətin müdafiəsi məsələləri duel vasitəsilə həll edilirdi. “Təəssüf ki, tərcümənin azərbaycanca variantı orijinalın mənasını ötürə bilmir və oxuculara «я бы припер его к стене» ifadəsi anlaşılmaz qalır (5, s. 47-48).

Yaxud da L.N. Tolstoyun “Basqın” hekayəsində generalın qrafıya ilə olan dialoqundakı bir parçada “неверные” sözü işlənmişdir: «Вы знаете, что я дал обет сражаться с неверными, так остерегайтесь, чтоб не сделаться неверной» (7, s. 18). Bu cümlədə Tolstoy “неверные” sözünün çoxmənalılığından istifadə edir: birinci halda “неверные” dedikdə “baş-

qa dinə qulluq edən” (3, s. 365), əsərin bu yerində müsəlmanlar nəzərdə tutulur, belə ki, “Basqın” hekayəsi yazıçının Qafqaz əsərləri silsiləsinə daxildir; ikinci halda – “xəyanətkar arvad” (elə orada). Azərbaycan dilində olan tərcümədə “dinsiz” sözündən istifadə edilmişdir ki, bu da yalnız “başqa dinə qulluq edən” mənasını verir, buna görə də generalın zarafatı oxucuya qarənliq qalır” (1, s. 19).

F.Ç. Rzayev L.N. Tolstoyun yaradıcılığına məxsus əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümələrini araşdırarkən nəinki leksik-frazeoloji səviyyədə, həmçinin təsviri-ifadə vasitələrinin (xüsusən ironiyanın), ailə və ictimai münasibətlər, ictimai davranış, zadəgan etiketi və s. Realizmalarının verilməsində də tərcümənin yanlış və qeyri-dəqiq olduğunu qeyd edir (6, s. 46-49).

Müasir tərcüməşünaslığın daha bir mühüm kulturoloji problemi insan olmayan personajların gender xarakteristikası problemdir. M. Yeliforovanın fikrincə, “ədəbi kontekstdə genderin rolu tərcüməçilərin diqqətində hələki mühüm predmetə çevrilməmişdir” (2, s. 259). Əsasən bu, oxucu şüurunda “uşaq” ədəbiyyatı kimi markalanmış ədəbiyyata aiddir: “Əksər hallarda “uşaq” ədəbiyyatının tərcüməçiləri personajın hansı genderə məxsus olduğunu fərqi qinə varmırlar. “Mexanizm belədir: əvvəlcə personajın adı hərfi şəkildə rus dilinə çevrilir, sonra isə personaja rus dilindəki sözün qrammatik cinsinə görə genderi əlavə edilir” (elə orada). Alim nümunə olaraq illüstrativ material kimi “Vinni-Pux” nağılındakı gender dəyişikliyi ni göstərir ki, bu da bütövlükdə əsərin quruluşuna əhəmiyyətli təsir etmişdi.

Söhbət B. Zaxoderin tərcüməsində qadın kimi təsvir edilən Bayquş personajından gedir, F. Xitrukun multiplikasiya filmi isə rus qavrayışında Bayquşun qadın cizgilərini daha da möhkəmləndirdi: burada Bayquşu model üzrə tikilmiş lentli şlyapa ilə təmin etmiş və ona məktəb müəllimi ədasını vermişlər.

A. Milndə Owl “özəl ingilis məktəbinin məzun tipini xatırladan oğlan olmalı idi, bu isə XIX-XX əsrlərdə satiriklərin dəfələrlə hədəfinə çevrilmişdi. Qeyri-həqiqi leksikonun arxasında gizlənən biliksizlik, ətrafdakılara qarşı təkəbbür, üstəgəl sentimental xatirələrə dalmaq meyli bu tipin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin standart toplusudur” (2, s. 260). Lakin Milnin novatorluğu onda idi ki, o bu obrazı çox gülünc qroteskə gətirib çıxarmışdı: əslində “Owl” ümumiyyətlə heç bir məktəbi bitirməmişdi, o hətta oxumağa belə deyildi (bu xüsusiyyət xallı Şasvinnus haqqındakı fəsildə ortaya çıxır) (elə orada).

Personajların gender mənsubiyyətinin nəzərə alınmamasına başqa bir nümunəni L. Kerollun “Alisa” əsərinin rus dilinə tərcümələrində müşahidə etmək olar: “kişi cinsində olan ən az dörd personajın adı rus dilinə hərfi tərcümə edilərkən qrammatik cəhətdən qadın cinsini qəbul edir: Mouse, Caterpillar, Dormouse, The Mock Turtle (Siçan, Tırtıl, Süleysin, Riyakar Tısbağa)” (2, s. 266).

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni-sentrik yanaşma çərçivəsində tərcümə prosesindən birtərəfli, yəni “bir dil kodunun digərinə dəyişdirilməsi” kimi bəhs etmək olmaz, çünki o, mətnin “doğma” mədəni mühitdən dərk edilən mədəni mühitə köçürülməsindən ibarətdir. Başqa cür desək, tərcümə zamanı həm orijinalın, həm də tərcümənin “mədəni kontekstini” nəzərə almaq lazımdır. Mədəni kontekst dedikdə başa düşülür: “a world vision that links together the members of social group and distinguished them from theirs” (“sosial qrup nümayəndələrini birləşdirən dünyagörüşü elə onları da bir-birindən ayırır”) və ya “a set of cultural of predispositions (conventions, beliefs, values and assumptions) internalized in the mind of the individual but socially determined” (“insan şüurunda kök salan, lakin sosial asılılığı olan bir sıra mədəni biliklər (etiqadlar, inanclar, dəyərlər, ehtimallar)” (*tərcümə bizimdir – Q.A.*). (10, s. 61).

Fikrimizcə, tərcümə prosesindən bir mədəni kodun digərinə “dəyişdirilməsi” və ya mətnin bir mədəni sistemdən, yaxud da modeldən digərinə “köçürülməsi” kimi danışmağa lüzum yoxdur. Tərcüməçi tərcümə prosesinin subyekti kimi müəyyən milli mədəniyyətə məxsusdur, öz “doğma” mədəni kontekstinin daşıyıcısıdır. Tərcümə prosesində o, öz düşüncəsini “doğma” mədəni kontekstindən bütönlüklə ayıra bilmir və onu mənimsəmək istədiyi mədəni kontekstə yönəldə bilmir. Tərcümə prosesində iki mədəni kontekstin birləşdirilməsi və ya bir

kontekstin digərinin üzərinə əlavə edilməsi baş verir. Belə birləşdirilmə nəticəsində bir-birinə uyğun seqmentlər və milli-mədəni informasiya ilə dolu fraqmentlər əmələ gəlir. Əgər birincilərdə tərcümə nöqtəyi-nəzərdən daha az məna və dil müqaviməti özünü göstəirsə, digərləri bir mədəniyyətin yaratdığı və digərinin mənimsədiyi kontekstlər arasında maksimal məna gərməsinin və ayrılmasının fraqmentləridir. Elə məhz bunları tərcümə prosesində aradan qaldırmaq lazımdır.

Mədəni ziddiyyətlərin aradan qaldırılması mücərrəd anlayış deyil, onun arxasında tərcümə ilə əlaqəli tamamilə konkret qərarlar dayanır. Müasir bədii tərcümə nəzəriyyəsində iki əsas strategiya formalaşmışdır: “forenizasiya” və “domestikasiya”. Bu terminləri tərcümə nəzəriyyəsinə Lorens Venuti daxil etmişdi. O hesab edirdi ki, “all translation is fundamentally domestication and is really initiated in the domestic culture” (“məhiyyətinə görə, hər tərcümə domestikasiya və ya “əhliləşdirilmiş”, (yəni orijinal mətnin mənimsəyən mədəniyyətə adaptasiyası) sayılır, o mədəniyyətdə də buna təşəbbüs göstərilir” (*tərcümə bizimdir* – Q.A.) (12, s. 240-244).

Tərcüməçi orijinalın “domestikasiyası” strategiyasını, yəni mətnə xarici elementlərin qəbul edən mədəniyyətin elementləri ilə əvəzlənməsini, yaxud da “forenizasiya” strategiyasını, yəni milli komponentin və koloritin qorunub saxlanılmasını seçə bilər, hətta bu zaman o “deliberately breaks target conventions by retaining something of the foreignness of the original” (“qəbul edən mədəniyyətin normalarını bilərəkdən pozsa da”) (*tərcümə bizimdir* – Q.A.) (11). Orijinal mətnin adaptasiyası üsulunun seçilməsi müvafiq olaraq qəbul edən mədəniyyətdə dominantlıq edən ənənələrlə müəyyənləşir.

M.M. Baxtinin “Mədəniyyətlər dialoqu” və “dialoqizm” ideyaları Y. Kristeva tərəfindən “mətnlərarası dialoq” ideyasına və mətnlərin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı kimi intertekstuallıq konsepsiyasına dəyişdirilmişdi. Intertekstuallıq mətnə xüsusi, işgüzar münasibət tələb edir, o nümayiş etdirir ki, “eyni əsər müxtəlif səviyyələrdə necə oxuna bilər” (4, s. 132). Son illər tərcüməşünaslıq nəzəriyyəsində və təcrübəsində intertekstuallıq paradigmasını nəzərə almaqla orijinal mətnin adaptasiyası problemi meydana gəlmişdir.

Nümunə kimi M.Y. Lermontovun qovulmuş mələk haqqında İncildəki süjetlə intertekstual bağlı olan “İblis” poemasını çəkmək olar. O.S. Çesnokova və P.L. Talavera-İbarranın qeyd etdiyi kimi, “İblisin” digər dillərə tərcümələri onun intertekstuallığının xüsusi verbal təzahürüdür və bu Lermontov mətninin mədəniyyətlərarası semiotikası ilə bağlı düşüncələr, ümumiyyətlə poetik diskurs üçün maraqlı materialdır” (8, s. 16).

Lermontov mətninin mürəkkəbliyi ondadır ki, İncildəki süjetlə əlaqəli olmağı ilə yanaşı, B. Eyhenbaumun müəyyən etdiyinə görə, “emosional formullarla” doludur (9, s. 749). “Belə “emosional formullar” tərcümə üçün olduqca mürəkkəb və eyni zamanda estetik cəhətdən vacibdir” (8, s. 17). Bununla yanaşı, bu formullar poemanın deklamasiya üslubunun elementləri kimi İncildəki allüziyalarla, anaforalarla və alliterasiyalarla bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, Avril Paymanın “İblisin” ingilis dilində tərcüməsi istedadlı tərcüməçinin düzgün qərarına bir nümunədir. Burada tərcüməçi Lermontovun şah əsərinin vəznı, məna və estetikasını qorumaqla yanaşı, qaçılmaz məna dəyişikliklərindən də istifadə etmişdir ki, bu da tərcümə zamanı poemanın estetikasını pozmamışdı (8, s. 16-21).

Beləliklə, tərcüməşünaslıqda “mədəni dönüş” tərcümənin indiyə qədər diqqətdən kənar qalan problemlərini ön plana çəkdi.

Ədəbiyyat

1. Tolstoy L.N. Əsərləri. 14 cildə // Bakı, Yazıçı, 1975-1984, t. 8.
2. Елифёрова М. «Багира сказала...» Гендер сказочных и мифологических персонажей англоязычной литературы в русских переводах // Вопросы литературы, март-апрель, 2009, с. 254-277.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 10-е // М.: Советская энциклопедия, 1973.
4. Пьер-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. М.: ЛКИ, 2008.

5. Рзаев Ф.Ч. О курьезах художественного перевода (на материале переводов произведений Л.Толстого на азербайджанский язык) // Русский язык и литература в Азербайджане, Специальный выпуск, 2017, с. 46-49.
6. Рзаев Ф.Ч. О некоторых культурологических проблемах перевода прозы // Русский язык и литература в Азербайджане, №3-4, 2016, стр. 46-49.
7. Толстой Л.Н. Собр. соч. в 22-х тт. // М.: Худож. Лит., 1978-1985, т. 8.
8. Чеснокова О.С., Талавера-Ибарра П.Л. «Демон» М.Ю. Лермонтова в английском переводе Аврил Пайман // Русский язык и литература в Азербайджане, № 4, 2014, с. 16-21.
9. Эйхенбаум Б.М. Лермонтов как историко-литературная проблема // М.Ю. Лермонтов: pro et contra. СПб.: РХГИ, 2013, с. 725-754.
10. Boase-Beier, Jean and Holman, Michael, ed. The Practice of Literary Translation: Constrains and Creativity. Manchester: St. Jerome Publishing, 1999.
11. Shuttleworth, M. and Cowie, M. Dictionary of translation studies. Manchester: St. Jerome, 1997.
12. Venuti, L. Strategies of translation. In M.Baker (eds.), Routledge encyclopedia of translation studies. London: Routledge, 1998, с. 240-244.

Г.Б.Абдуллаева

Проблема сохранения культурологических и лингвокультурных явлений

в процессе перевода

Резюме

В статье на материале переводов классической литературы обращается внимание на культурологические и лингвокультурные явления в переводе. Данные явления представляют собой одну из актуальных проблем современного переводоведения.

Считается, что неточный перевод элементов культуры часто приводит к искажению идейного содержания произведения. Поэтому в рамках «культуроцентрического» подхода перевод нельзя трактовать как «переключение с одного языкового кода на другой». При переводе необходимо учитывать «культурный контекст» как оригинала, так и перевода. При адаптации чужих реалий, переводчик может использовать две стратегии – «доместикации» или «форенизации».

G.B.Abdullayeva

Preserving cultural and lingua cultural phenomenon in translating process

Summary

In the article on the material of classic literature pays attention to the cultural and lingua-cultural phenomena in the translation. This phenomenon is one of the actual problems of the modern translation studies.

It's consider, that unequal translation of the cultural elements often comes to distortion of the ideological content of the literary work. That's why in the frame of the "culture-central" aspect the translation cannot be realizing like "switching from one language code to another". During the translation must be considered "the cultural context" the both texts – the original text and the translated text. During the adaptation of foreign reality a translator may use two strategies – "domestication" and "foreignization".

Rəyçi: prof. T.H.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2019

A.R.AĞAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor

e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

(Bakı şəh., Azadlıq küç., 20)

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ TEXNİKİ, HUMANİTAR VƏ S. ELMLƏRİN ƏHATƏSİNDƏ

Açar sözlər: nitq, riyaziyyat, fəlsəfə, dilçilik, musiqişünaslıq*Ключевые слова:* речь, математика, философия, языковедение, музыковедение*Key words:* speech, mathematics, philosophy, linguistics, music science

Həndəsə, fizika, geologiya, fizikanı “makropoeziya” (böyük şeiriyyət) adlandırırlar. Hələ XIX əsrdə deyirdilər ki, hər hansı bir elm öz yüksək inkişaf mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, öz tədqiqatında riyaziyyat metodlarından istifadə etsin.

A.Babayev

A.Babayevin “Dilçiliyə giriş” adlı kitabında dilçiliyin riyaziyyatla əlaqəsi məsələsindən bəhs edilərkən bəzi riyazi anlayışların dilə tətbiqi məsələsindən danışılmışdır. Burada qrammatik zamanla obyektiv-fəlsəfi zamanın münasibəti haqqında fikir riyazi üsulla şərh edilir. Bundan əlavə, “ehtimallar nəzəriyyəsi” əsasında dilimizin sait və samitlərinin işlənmə tezliyini müəyyənənləşdirməyin mümkünlüyündən bəhs edilir (1, s.24-31). Riyaziyyatın “birləşmələr nəzəriyyəsi” də çox asanlıqla dilə tətbiq edilə bilər. Cümlədə sözlərin sırasını necə dəyişmək, onları neçə cür yerləşdirmək və həmin dil materialı əsasında cümləni neçə cür quraşdırmaq olar? Bu suallara riyaziyyatın birləşmələr nəzəriyyəsiindən istifadə edərək çox asan cavab vermək olar. Çox vaxt **Nyuton birləşmələri** adlandırılan birləşmələrin 3 növü vardır: 1) yerdəyişmə; 2) yerləşdirmə; 3) quraşdırma. Tutaq ki, 5 üzvdən ibarət olan cümləni müxtəlif üsulla düzmək lazımdır. Yəni bir cümlə daxilində 5 üzvü müxtəlif sırada yerləşdirmək lazımdır. Əlbəttə, dilçilik elmi belə bir vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz. Onda birləşmə nəzəriyyəsinin yerdəyişmə qanunundan istifadə edə bilərik: $P_m = n! = 1.2.3.4. \dots n$; Cümlə 5 sözdən ibarət olduqda: $P_m = 5! = 1.2.3.4.5. = 120$. Bu o deməkdir ki, 5 sözdən ibarət cümləni inversiyadan istifadə edərək, 120 formada qurmaq olar. Yaxud dilçi-professor A.Axundov “Felin zamanları” adlı monoqrafiyasında ilk əvvəl zaman anlayışının riyazi ifadəsini belə vermişdi: $Z_o = K + I + G$. Yəni obyektiv zaman keçmiş, indiki və gələcəkdən ibarətdir. Həmin əsərin axırında isə ayrıca olaraq əlavə şəkildə Azərbaycan dili feillərinin keçmiş, indiki və gələcək zaman üçün riyazi düsturunu vermişdir.

Musiqişünaslıq və nitq mədəniyyəti. Jan Jak Russo belə bir dahiyənə fikir irəli sürmüşdür ki: “Hər bir xalqın musiqisini – həmin xalqın nitqinin musiqisi müəyyənənləşdirir”. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dilin, nitqin “fonetik aləmi” nə qədər zəngindir, intonasiya çalları nə qədər rəngarəngdirsə, həmin xalqın yaratdığı melodiylar, musiqi əsərləri də bir o qədər gözəl və əsrarəngizdir. Deməli, Azərbaycan dilində vurğu son hecalara düşdüyü üçün Azərbaycan musiqisində də uzanma son hecalarda olur.

Fəlsəfə ilə əlaqə.*Müasir dünya elmlərində dil problemi fəlsəfi problem kimi yozulur.***R.Mehdiyev***Fəlsəfə keçmiş və gələcəyin dərdinə qalib gəlir, bu günün dərdi isə onu məğlub edir.***Larofuko****epiqraflar**

Aristotələ görə, nəzəri biliyin üç tərkib hissəsi var: fəlsəfə, fizika, riyaziyyat. Fəlsəfə elmlərin başıdır, müdriklikdir, fizikadan da, riyaziyyatdan da önəmlidir, lakin “fəlsəfə bütün elmlərin ən yaxşısı olsa da, o biri elmlər daha zəruridir” (“Metafizika”). Çünki “başqaları

üçün deyil, yalnız özü üçün yaşayan insan azad olduğu kimi, fəlsəfə də yeganə azad elmdir ki, yalnız özü üçün yaşayır". Ərəstuna (Aristotelə) görə, insanın gündəlik fəaliyyətində, əməli işində fəlsəfə ona lazım olmur və bu baxımdan ən faydasız elmdir. Təsadüfi deyildir ki, Ərəstun Makedoniyalı İsgəndərə nə fəlsəfə öyrətmişdi, nə də həndəsə. O ən tərbiyəvi vasitə kimi poeziyadan bəhrələnməyə üstünlük verirdi. Deyilənlərə görə, o, Homerin "İliada"sını xüsusi anlaşıqlı formada hazırlatdırıb İsgəndərə ondan dərs keçirmiş. Ona görə də, Axillis "dünya fəthinin" ən sevimli qəhrəmanı və ideali olub. Əlbəttə, mən qətiyyəni dəhi mütəfəkkirin düşüncələri ilə mübahisə etmək fikrində deyiləm. Amma nitq mədəniyyəti, dilçilik qanunları fəlsəfi kateqoriyalara söykənir. Məsələn, bunlardan biri haqqında söz açmaq istədim: ziddiyyətlər, əksliklər qanunu. Nitqi gözəlləşdirən, canlandıran, müqayisələrin əsasında duran dil vahidlərindən biri də antonimlərdir – əkslikləri, ziddiyyətləri ifadə edən anlayışlar. Aristotel qeyd edir ki, ziddiyyətlər, zəruri olaraq, eyni cinsə, yaxud əks cinslərə aiddir. Aristotel bu konsepsiyayı aşağıdakı konkret misallarla izah edir: **ağ (bəyaz)** və **qara** – eyni cinsə aiddir, belə ki, həmin sözlərin cinsi rəngdir; **haqq (ədalət)** – **ədalətsizlik** isə zidd cinslərə məxsusdur, yəni birinci ifadə **yaxşılıq**, ikincisi isə **pislik** mənalarını bildirir. Aristotel həmçinin qeyd edir ki, yaxşılıq və pislik anlayışları eyni cinsə aid deyildir. Deməli, ziddiyyətlərin nisbi xüsusiyyətləri artıq qədim zamanlarda dərk olunmuşdur. Antonimlərlə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər Platonun da əsərlərində mövcuddur. Platona görə, ziddiyyətlər bir-birinə keçmə qabiliyyətinə malikdir. Ümumiyyətlə, qədim fəlsəfədə zidd üzvlər hər zaman ara üzvlərlə bağlı olmuşdur. Filosoqların fikrinə görə, bəzi antonim sözlərin arasında ara söz mövcuddur. Belə ki, böyük və kiçik əşyalar arasında orta həcmdə bir əşya mövcud ola bilər. Platonun əsərlərində ziddiyyətlərin bəzi növləri göstərilmişdir: xətti ziddiyyətlər (**gözəl – eybəcər**); dövrü ziddiyyətlər (**yxuya getmə – oyanma – ayıqlıq**) və s.. Yaxud natiq nitqini hazırlayarkən görkəmli filosoflardan sitatlar gətirir, öz tezislərində onların fikirlərinə söykənir. Tədqiqatçıların fikrincə, müasir dövrümüzün natiqlik məharəti – nitq mədəniyyətinin fəlsəfəsidir (S.Averintsev).

Nitq mədəniyyəti elminin dilçiliklə əlaqəsi. Nitq dilçilik elmi ilə əlaqədardır. Nitq mədəniyyəti problemi daha çox dil və bununla bağlı elmlərlə (ümumi dilçilik, dil tarixi, müasir dil və s.) bağlıdır. Nitqin materialı – təfəkkürün dildəki təzahürün məhsulu olan sözdür. Dilin qanunlarına, tələblərinə əməl etmədən gözəl, cəlbedici, dinləyicini razı salan nitqdən danışmaq çətinidir. Nitq hər hansı bir adamın fərdi keyfiyyətidir. Nitqin gözəlliyi – keyfiyyəti onun (nitqin) aydınlığında, yığcamlığında, təmizliyində, düzgünlüyündə özünü göstərir. Bunlar gözəl nitqin mühüm tələblərindəndir. Nitq mədəniyyəti üçün ən əsas problemlərdən biri, bəlkə də ən vacibi ədəbi dil normasıdır. Nitq prosesində dilin qaydalarını diqqət mərkəzində saxlamadan, onlara əməl etmədən aydın, düzgün nitq söyləmək çətinidir. Nitq prosesində nəzərə alınmalı dil anlayışları dedikdə, orfoepiya (ədəbi tələffüz) – orfoqrafiya qaydaları, vurğu, məntiqi vurğu, intonasiya, diksiya, sözün müxtəlif cəhətlərindən istifadə və s. nəzərdə tutulur. Bu anlayışların hər biri dildə müəyyən funksiya daşıyır və nitqin gözəlliyində nəzərə cərpacaq dərəcədə mühüm rol oynayır. Son illərin tədqiqatları göstərir ki, ümumiyyətlə, quruluşundan asılı olmayaraq, cümlənin təhlilinə onun düzgün oxunuşundan başlamaq lazımdır. Bu həm nitq inkişafına verilən tələblərdən irəli gəlir, həm də sintaktik təhlilin müvəffəqiyyətlə aparılmasını təmin edir. Sintaktik təhlil tələbələrə fikri əməliyyat apara bilmək, mühakimə yürütmək, sübut etmək, nitqin strukturunu müşahidə etmək, əşyalar, hadisələrarası əlaqələri, qanunauyğunluqları üzə çıxarmaq, görə bilmək bacarığını aşılayır.

Ədəbiyyatla əlaqə. Nitq inkişafı Azərbaycan dili ilə ədəbiyyatın "şərikli" obyektidir, hər ikisi insan üçün çox mühüm keyfiyyət sayılan anlayışın formalaşmasına xidmət edir. Natiqlik bədii ədəbiyyata daha çox yaxındır, çünki hər ikisində söz mühüm rol oynayır, hər ikisi güclü təsir və bədii-estetik zövq mənbəyidir.

Nitq mədəniyyəti ilə ədəbiyyat arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Tarixdən məlumdur ki, bir çox natiqlər yazıçı olmuşlar: Aristotel, Siseron, Lomonosov və s.. Bu ten-

densiya Azərbaycan ədəbiyyatında da tarix boyu özünü göstərmişdir: N.Nərimanov, M.İbrahimov, Ş.Qurbanov və başqaları gözəl yazıçı olmaqla bərabər, həm də məharətli nətiq kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bu da onların yaradıcılığına öz müsbət təsirini vermişdir. B.Xəlilovun dedi ki: “Ədəbiyyat üçün sadə dil qanunlarını gözləmək azdır. Bir əsərdə bütün xəbərlər axırda, bütün nöqtə və vergüllər yerindədirsə, hələ o, ədəbi əsər deyildir. Ədəbi əsər bədii təfəkkürlə bağlıdır. O, canlı təşbehlər, eyhamlar, kəskin və təsirli ifadələrlə dolu olmalıdır” (5, s.261).

S.Vurğunun “Ceyran” şeirini böyük həvəslə oxuyurlar. Buna səbəb təkcə şeirin məzmunca maraqlı olması deyil, əsərdə onları cəlb edən cəhətlər çoxdur: şeirin dilindəki aydınlıq, obrazlılıq, cəmi bir misrada yadda qalan valehedici mənzərənin yaradılması, gözəl ahəng şagirdləri heyran edir. Bu şeir məktəb təhlili prosesinə ifaçılıq təhlilinin elementi kimi, ilk növbədə təsəvvürlə bağlı iş kimi daxil edilmişdir. Əsərin məzmununu artıq mənimsəyən, şeirin təhlili üzrə işləyən şagirdlərə ayrı-ayrı detallara diqqət yetirmələri təklif olunur.

Şeirin, demək olar ki, hər bəndi təxəyyülün fəal işi üçün zəngin material verir. Elə birinci bənddə ceyranın sürətlə qaçışının quşun uçmasına, oxun süzməsinə bənzədilməsi şagirdlərin gözünlün qarşısında maraqlı, heyrətamiz mənzərə canlandırır.

Bədii əsərlərdə nitqin bütün növ və formalarından bol-bol istifadə edilir. Başqa sözlə desək, ədəbiyyat dərslərində bədii nətiqliyin tətbiqi bədii əsərin ilk materialı olan sözə diqqətin, həssas münasibətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir edir. Bədii ədəbiyyatın yaxşı qavranılması və emosional gücü bədii nətiqlikdən, ifadəli oxudan çox asılıdır. Sözə həssas münasibət tərbiyə edən bu oxu, artıq qeyd edildiyi kimi, mətn üzərində diqqətlə işləməyi tələb edir. Bu iş prosesində söz sənətkarlığının sirləri açılır, yazıcının “söz əzabı” duyulur, yaradıcılıq laboratoriyasına nüfuz edilir. Göründüyü kimi, ifadəli oxu bədii əsərlərin öyrədilməsi vasitəsi hesab edilir. Məntiqi oxu, məzmunun necə qavranıldığını aşkara çıxarmaq üçün aparılan müsaibə, nağıletmə və s. isə tələbələrə əsərlə bağlı təəssüratlarının zənginləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yaxud bədii ədəbiyyatın nağıl janrı “nitq”, “nəqletmə” əsasında formalaşmış və çağdaş dövrümüzə kimi gəlib çatmışdır. Təsədüfi deyil ki, o dövrdə nağılları gözəl nitq və intonasiya ilə söyləməyi bacaran xüsusi nətiqlər yetişirdi. Onlara “naqqal”, yəni nəql edən, “nağılçı”, “nağıldanışan” deyirdilər. “Naqqal” sözü müasir dövrümüzdə işlənir. Amma indi başqa mənə kəsb edir: “çoxdanışan”, “boş danışan”, “uzunçu” mənalarını verir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2012, 516 s.
2. Əliyev R. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında daxili nitq və onun poetik sistemləri. Filologiya məsələləri, Bakı, 2018, N1, s.122-127.
3. Əliquliyev R., Mahmudova R. Fərdlərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasına struktur yanaşma. Bakı, 2011, 46 s.
4. Əsgərov M. Nətiqlik sənətinin əsasları (dərslik). Bakı, Maarif, 1975, 257 s.
5. Xəlilov B. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mədəni sərvətimiz. Bakı, Çap Evi, 2013, 268 s.
6. Qurbanova Gülnarə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə praktikum: Dərs vəsaiti. Bakı, Kooperasiya, 2017, 323 s.
7. Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər. Bakı, Oskar NPM, 2010, 413 s.
8. Mirzəyeva G.Ə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin dil və üslub xüsusiyyətləri. Filol. üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2018, 25 s.
9. Stangroom C. “Eynşteyn bulmacası”. İstanbul, “Domingo”, 2009, 144 s.
10. Алиева С. Жизненный путь молодого специалиста как объект социально-философского анализа. Дисс. кан. фил. наук, Баку, 2002, 115 с.

A.P.Агаева

Связь культуры речи с техническими, гуманитарными и другими науками

Резюме

В предлагаемой статье рассматривается вопрос о связях между науками. Автор конкретно останавливается на следующих связях: 1) математика и культура речи; 2) музыковедение и культура речи; 3) философия и культура речи; 4) языковедение и культура речи. В представленном материале автор использует цитаты из Аристотеля, Ларошфуко. Указывается точное место философии среди других наук. Проводятся параллели между «Ньютоновскими соединениями» и словосочетаниями в языковедчестве.

A.R.Agayeva

Relation of speech culture with technical, humanitarian and other sciences

Summary

The problem of relations between sciences is considered in the article. The author indicates the following relations: 1) mathematics and speech culture; 2) Music science and speech culture; 3) physiology and speech culture; 4) language science and speech culture. In the material provided, the author uses quotes from Aristotle, Laroshfuko. The exact place of philosophy among other sciences is indicated. Parallels are drawn between "Newtonian compounds" and phrases in linguistics.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Y.Yusifov

Redaksiyaya daxil olub: 30.01.2020

G.T.ALLAHVERDİYEV*e-mail: al_gunel@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜASİR DİLÇİLİK ELMİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARIN TƏDQIQI

*Açar sözlər: leksik-semantik qrup, dilin lüğət tərkibi, semantik sahə**Ключевые слова: лексико-семантическая группа, словарный запас языка, семантическое поле**Key words: lexical-semantic group, vocabulary language, semantic field*

Son dövrlərdə leksikologiyanın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, onların linqvistik baxımdan monoqrafik şəkildə tədqiq edilməsi dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Müasir elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni leksemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu dilin leksikasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə təsir edir.

Dilin leksik sistemində lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin mövqeyi, mahiyyəti, mənşəyi, söz qrupları, sözün istifadə edilmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri leksik tərkibin həcmi, inkişaf prosesi və s. öz əksinin tapır.

Hər bir tammənəli sözün leksik mənası olur. Leksik məna həmişə konkret olur. Sözün leksik mənası ilə yanaşı, semantik mənası da var. Sözün leksik və semantik mənalı nələr nə qədər yaxın olsa da, müəyyən dərəcə fərqlənir. Semantik məna nitq və ya mətn şəraitində sözün leksik məna əsasında qazandığı mənadır. Semantik məna leksik mənaya tabedir. Semantik məna sözün leksik mənasında müxtəlif yol və vasitələrlə əmələ gələn məna incəlikləridir. Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəçisidir. Semantik məna məfhumla bağlı olsa da onun müstəqil ifadəçisi deyil. Ona görə «leksik semantika» ifadəsini işlədirik ki, sözün leksik mənası geniş anlayışdır, semantik məna leksik mənənin içindədir. O leksik mənədən ayrı deyildir, ondan kənarda yaşaya bilmir.

Dilin lüğət tərkibi minlərlə sözlərdən təşkil olunub. Sözlərin əsas vəzifəsi dildən xaric faktları şüurda təmsil etməkdən, onları vasitəsiz duyum və qavrama obyektlərindən vasitəli düşüncə obyektlərinə çevirməkdən ibarətdir.

Dil özü sistem təşkil etdiyi üçün onun mürəkkəb struktur, şöbə və bölmələri də sistem təşkil edir və sistem münasibətlərə malik olur. Leksikada sistem münasibətlər ilk dövrlərdə semantik sahələr nəzəriyyəsində əksini tapmışdır.

Müxtəlif sözlərin tərkibində eyni sistemin işlənməsi nəticəsində semantik əlaqənin ifadə olunmasında leksikanın sistem münasibətlərindən irəli gəlir.

«Leksikanın sistemliliyi bir sıra ekstralingvistik və linqvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olmasıdır. İkinci amil insan təfəkkürünün sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məluma görə tanımaq üsulu təşkil edir» (1, 3). Ekstralingvistik amillər bir kənara qoyularsa, «qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq» üsulunun sistem münasibətlərinin təyininəki rolunu açmaq lazım gəlir.

Leksikanın sistemli şəkildə nəzərdən keçirməyin ilk təşəbbüsü M. Pokrovskiyə məxsusdur. O, belə hesab edir ki, sözlər və onların mənalı bir-birindən ayrılıqda mövcud olmayıb. Əsas mənaya görə uyurlıq və əkslik zəminində müxtəlif qruplarda birləşir. Sözlərin mənə əlaqələri onların mənsub olduğu təsəvvür dairələri ilə şərtlənir. Ona görə də semasioloji hadisələrin tədqiqi zamanı sözlərin mənsub olduğu təsəvvür dairəsini müəyyənəşdirmək lazımdır (7, 21-35).

Dilin məzmununu sistemli şəkildə öyrənən ilk təşəbbüsçülər H. Osthof, R.Meyer və H.Sperber olmuşdur. Bu üç tədqiqatçıyı birləşdirən ümumi müddəa ondan ibarət idi ki, sözün semantik vəziyyəti onun mənsub olduğu mənalara sisteminin strukturu ilə müəyyənləşir. Ayı-ayrı leksik birliklər barəsində söylənmiş bu qəbildən olan mülahizələri F. Sössür bütün dil sistemi üçün ümumilləşdirmişdir. F. Sössür semantikada paradigmatik münasibətlərin öyrənilməsi zərurətini ilk dəfə olaraq qeyd etmişdir. O, dilin mənaməzmun vahidlərinin sırf semantik cəhətdən deyil qarşılıqlı nisbətlərinin qeydə alınması ilə təyin olunmasını tələb edirdi (5, 103).

Lakin dilçilikdə leksikanın bütün sahələrinin eyni dərəcədə sistem təşkil etmədiyini haqqında da fikirlər vardır. Məsələn, V. A. Zveqintsev lüğət tərkibinin «leksik –semantik sistemlərinin müxtəlif sözlər (ümumiləşdirici sözlər, dominant sözlər) ətrafında birləşməsinə göstərir» (6, 269).

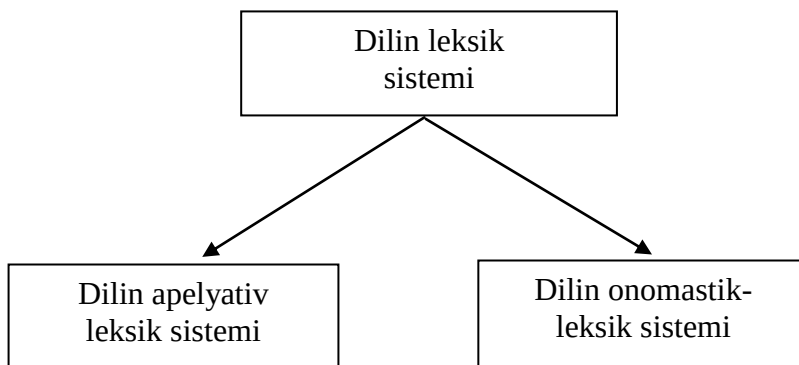
Dilin lüğətinin sistem əmələ gətirməsi ideyasını ilk dəfə ortaya atıb, onun tədqiqini gündəlik məsələ kimi irəli sürən Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşdurlar. Onlar öz tezislərində bildirirdilər ki, dilin lüğət tərkibi bir-birindən təcrid olunmuş sözlərin sadəcə toplusu deyil, bu və ya başqa cür bir-biri ilə bağlanan və bir-birinə qarşı duran sözlərin mürəkkəb sistemini təmsil edir. Sözün mənası hər şeydən əvvəl onun başqa sözlərə münasibəti ilə, yəni onun leksik sistemdəki yeri ilə müəyyən olunur; sözün leksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür (1, 5).

Leksikanın tədqiqi sahəsindəki uğursuzluqların əsas səbəblərindən birini dilin ifadə və məzmun planlarının öyrənilməsi nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin layiqincə istifadə edilməməsi ilə bağlayan Q.Cəfərov söz yaradıcılığı və söz alınması kateqoriyalarının lüğət tərkibini təkcə sabit bir vəziyyət kimi deyil, dinamik bir proses kimi səciyyələndirilməsini ön plana çəkir. O yazır: «Dilin leksik sistemi sabit bir vəziyyət olmayıb, dəyişkənlik vəziyyətidir, dilin hər bir halında yeni sözlər meydana gəlməklə yanaşı, köhnə sözlər də sıradan çıxır. Ona görə lüğət tərkibində baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, o sistemli tədqiqatdan kənarda qala bilməz» (1, 7). Müəllifin bu fikirləri leksik sistemin bu və ya digər istiqamətdə tədqiqi zamanı ilkin olaraq sistem münasibətlərin təyininin vacibliyini bir daha təsdiq edir. Belə münasibətlər isə əsas sistemin struktur vahidləri arasında mövcud olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dinamik sistem olan dilin lüğət tərkibinin müxtəlif əlamətlər əsasında təsnifi məsələsi birinci növbədə həll olunmalıdır.

Dilin leksik sisteminin üsürləri olduqca müxtəlif mənə münasibətlərinə girir. Paradigmatik münasibətlər bunlardan yalnız birini təmsil edir. Leksik-semantik sistemin tədqiqi sözlərin ayrı-ayrı paradigmlər içərisində və lüğətin başqa qrupları (sinifləri) ilə əlaqələrinin aşkar edilməsi şərti ilə mümkündür. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, leksik-semantik sistem üçün eyni sözün müxtəlif leksik semantik qruplara daxil olması səciyyəvidir.

A.Qurbanov dillərin leksik sisteminin ümumi mənzərəsini iki böyük tərkib hissəsinə bölmüşdür: a) apelyativ leksika; b) onomastik leksika. Hər iki yarımsistemi bir-birindən dəqiq ayırmışdır (sxem № 3)(4, 392).

Sxem № 3

Xüsusi leksikanın ümumidə yaranması haqqında müddəanı əsas götürsək, sistemə daxil olan bütün leksik vahidlərin arxaikləşmə imkanlarının eyniliyi ilə üzləşmiş oluruq. Bu halda ümumi leksik vahidlərin özlərində ümumi leksik vahidin itirilmiş, yaxud istifadədən çıxmış mənasını daşımalarını nəzərə alaraq arxaikləşmə mexanizminə aid spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması üçün onomastik leksik sistem də tədqiqata cəlb edilməlidir.

A.Qurbanov sözlərin zahiri cəhətləri, sözlərin daxili cəhətləri, ilkinlik, törəməlik, qədimlik, qohumluq, mənşə, yenilik əlamətləri əsasında dilin apelyativ leksik sistemini 23 yarımqrupa ayırır (4, 392). Bu yarımqruplardan bəzilərinin təyini üçün tətbiq edilən meyarlarda zaman amilini aydın görmək olur. Məsələn, qədimlik, ilkinlik, yenilik. Fikrimizcə, 23 yarımqruplardan ilkin sözlər, qədim sözlər, yeni sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər yarımqrupları məhz zaman amili əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Lüğət tərkibindəki kəmiyyət dəyişmələri nə qədimlik, nə də ilkinlik meyarına tabe olmur. Yəni leksik vahidin qədimliyi, ilkinliyi sözün işləkliyinə birbaşa təsir göstərmir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ilkinlik meyarı daha çox derivatoloji ayırma ilə əlaqədardır. Ilkinlik və törəməlik eyni bir horizontal rabitə xəttində durur. Deməli, ilkin söz və onun derivatları iki müxtəlif yarımqrupa – ilkin sözlər və törəmə sözlər yarımqruplarına daxil olur. Burada temporal münasibət bir istiqamətli olub həlledici amil deyil. Zaman amili yeni sözlər üçün də eyni mövqedə durur, lakin nisbi aşkar formada özünü göstərir. Bunu məntiqi nöqteyi nəzərdən asanlıqla sübut etmək mümkündür. Aydındır ki, yeni söz dedikdə dilin lüğət tərkibində son zaman kəsiyində özünə yer tapmış leksik vahid başa düşülür. Əlbəttə, son zaman kəsiyi nisbi anlayışdır və onun dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, dilin lüğət tərkibinin vahidləri qeydə alınır və nizama salınır. Hər bir dilin orfoqrafiya, izahlı və digər lüğətləri leksik sistemin elementlərinin toplanması ilə yanaşı nizama salınmasına xidmət göstərir. M.İsmaylova sahə terminologiyasının nizama salınmasından bəhs edərkən göstərir ki, qeydəalma bu prosesin sonuncu mərhələsidir və onu iki hissəyə ayırmaq olar: 1) terminlərin seçilməsi; 2) terminoloji lüğətin hazırlanması (3, 149). Eyni fikirlər dilin ümumi lüğət fonduna da aid edilməlidir. Burada da lüğətlərin tərtibi leksik fonda daxil olan vahidlərin təsbit edilməsi, qeydə alınması deməkdir. Dilin orfoqrafiya lüğəti onun istifadədə olan leksik vahidlərin tam kompleksini əhatə edir. Bununla yanaşı, həmin lüğətlərdə köhnəlmiş sözlərin müəyyən qismi də özünə yer tapır. Bu köhnəlmiş sözlər dildə potensial işlənmə imkanlı olur. Eyni zamanda orfoqrafiya lüğəti yazı normasını müəyyənləşdirir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, orfoqrafiya lüğətlərində qeydə alınmamış, lakin dildə istifadə olunan söz yeni söz sayıla bilər.

Dilçilikdə leksik-semantik qrupların qarşılıqlı təhlili prosesində ikidilli lüğətlərin də böyük rolu vardır. İkidilli lüğətlərin əhəmiyyəti dilləri təqdim olunan millət və xalqların iqtisadi, siyasi və mədəni münasibət və əlaqələrindən çox asılıdır. İkidilli lüğət ancaq o zaman əsl ünsiyyət vasitəsinə çevrilir ki, onda təqdim olunan dillərdə danışan xalqları birgə tarixi, talelər və dostluq bağlasın. Bu cür lüğətlər ikidilliyin dərinləşməsinə təkan verir, hər iki xalqın nümayəndələrinə qarşı xalqın dilini öyrənməyə kömək edə biləcək sorğu vəsaiti olur və həmçinin dil əlaqələri, elmi-texniki tərəqqi, geniş informasiya mübadiləsi, orta və ali təhsilin inkişafı, xalqlar arasında mədəni və ədəbi əlaqələrin güclənməsi və tərcümə işinin hərtərəfli yayıldığı bir şəraitdə geniş oxucu kütləsinin getdikcə artan ehtiyacını təmin edir. İkidilli lüğətlərdə hər iki dilin leksikası tam şəkildə verilir, elmi-texniki və ictimai-siyasi terminologiya geniş əks olunur, sözlərin semantik quruluşu daha müfəssəl və dəqiq açılır, sözlərin qrammatik, üslubi və başqa əlamətləri haqqında məlumat verilir, sözlərin tərcüməsi semantik vahidlər səviyyəsində geniş və dəqiq verilir.

Beləliklə, dilin leksik-semantik inkişafı iki istiqamətdə gedir. Birinci istiqamət sözlərin tərkibcə dəyişməsi, ikinci istiqamət isə mənanın dəyişməsi ilə bağlıdır. Y.Məmmədov tərkibcə dəyişmənin üç növünü göstərir və birinci növ kimi asemantikləşməni qeyd edir. O, göstərir ki, asemantikləşmə ən qədim leksik-semantik proseslərdən biri olub türk dillərinin analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişafı ilə paralel şəkildə yaranmış və indiyədək davam etməkdədir (2, 12).

Ədəbiyyat

1. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.
2. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, 226 s.
3. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Elm, 1997, 270 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 408 s.
5. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру // Новые в лингвистике. Вып. II, М., 1962
6. Звегинцев В. Семасиология. М., Изд МГУ, 1957, 322 с.
7. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. М., 1986

Г.Т.Аллахвердиева

Исследование лексико-семантических групп в современной лингвистической науке *Резюме*

В статье исследуются работы, посвященные трудам мировых и азербайджанских лингвистов по лексикологии, их идеям о лексико-семантических группах. Были проанализированы такие определения, как лексико-семантическое значение, аппеллятивная и ономастическая лексика, изменение словарного запаса лексики. Также отражено точное деление лексико-семантических групп.

G.T.Allahverdiyeva

The study of lexical-semantic groups in modern linguistic science *Summary*

In scientific research were detailed studied of world and Azerbaijan linguistics's works of their lexicology well as their lexical-semantic word groups were detailed commented. Lexical and semantic meaning, appellativ and onomastic vocabulary, dictionary definitions, such as the volatility of the fund has been analyzed. Lexical-semantic groups are also reflected in this division.

*Rəyçilər: dos. S.Ə.Süleymanova
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrası
(30.01.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04))*

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2020

F.İ.CƏFƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

AŞIQ POEZİYASINDA OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

*Açar sözlər: aşıq, poeziya, üslubi imkanlar, omonim, ədəbi dil, yaradıcılıq**Ключевые слова: ашуг, поэзия, стилистические возможности, омоним, литературный язык, творчество**Key words: ashug, poetry, stylistic possibilities, omonims, literary language, creativity*

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçid mərhələsi rolu oynayan aşıq poeziyasının klassik nümayəndələrinin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişaf proseslərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrindən biridir. Klassik aşıq poeziyası həm dildə gedən proseslərin tarixi inkişafı, həm də dilin tipoloji problemləri baxımından son dərəcə zəngin material verir. Deməli, klassik aşıq poeziyası dilinin araşdırılması zəruriliyinin əsas səbəbi aşıq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bütövlükdə aşıq sənətinin tədqiqi işinin tərkib hissəsi kimi mühüm bir funksiya yerinə yetirir. Yəni bu tədqiqatlar, ilk növbədə, aşıq sənətinin daha dolğun öyrənilməsi üçün lazımdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bütövlükdə tarixən yazılı ədəbiyyata nisbətən daha qədimdir. Onun mühüm tərkib hissəsi olan aşıq poeziyası da qədim əsrlərdən başlayaraq çox zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, eyni zamanda yazılı ədəbi dilin də təşəkkülünə böyük təsir göstərmişdir. Görkəmli dilçi alim Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Belə bir faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ümumiyyətlə yazı meydana çıxmazdan çox əvvəl mövcud olan şifahi şeir ənənələri yazılı ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də xüsusən ilk dövrlərin yazılı ədəbi dil abidələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün məhz şifahi ədəbi dil zəmininin nəzərə alınması olduqca zəruridir” (2, 73).

Ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qollarının materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin saflığı, gözəlliyi üçün örnək xalq dili olmuşdur. Buna görə də xalq sənətinin nümayəndəsi, xalq həyatının bütün sahələri kimi onun canlı dilinə də daha yaxın olan aşığın poetik dili bu cəhətdən yazılı poeziyanın dilindən müsbət mənada fərqlənir.

Klassik aşıq poeziyasının dilində diqqət çəkən məqamlardan biri də omonimlər və onların işlədilməsidir. Omonimlərin aşıq şeirində işlənməsi kortəbii xarakterdə olmayıb, mühüm poetik və üslubi funksiya daşıyır. Bunun nəticəsində klassik aşıq poeziyasının dili özünün ifadə zənginliyi və poetik imkanları ilə ən yüksək bədii dil səviyyəsinə qalxır. Bunun üçün Qurbanı və Aşıq Ələsgər yaradıcılığında işlənən omonimlərin üslubi imkanlarına diqqət yetirək.

Qurbaninin dilində sözün dərin məna qatlarına nüfuz edilmiş, onun çox sayda poetik imkanları üzə çıxarılmışdır. Aşığın yaradıcılıq örnəkləri filoloji baxımdan müxtəlif araşdırmalar üçün kifayət qədər material verə bilər. Onun dilində sözlərin leksik məna qruplarının geniş üslub məqamları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, omonimlər işlənmə səviyyəsi ilə diqqəti çəkir:

Yazıcılar yazıları yazanda

Bizim də yazını yazdı xal-xala.

Cəfa çəkdim, can çürütdüm, yar sevdim,

İnsafdırmı, mən almayam, xalx ala? (5, 101).

Burada omonim səciyyəli sözlərin gözəl bir cinas mövqeyində işlənməsi əsərin dil vəziyyətlərinin çoxalmasını əsaslandırır. “Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş

istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da bədii şəkllə salırlar” (6, 334).

Bir zamanlar dilçilik elmində əsassız olaraq dilin “xəstə” vahidləri, “potoloji” hadisə hesab edilən omonimlərin poetik dilin qafiyə sistemində əvəzsiz rolu vardır. Onlar söz yaradıcılığında da fəallığı ilə seçilən dil vahidləridir. Sözlərin sürəti dildə anlayışların çoxalma sürətindən geri qaldıqca omonimlərə ehtiyac yaranır. Deməli, onların yaranması təbii və zəruri məsələlərdəndir:

Dedim, Pəri, yandım eşqin oduna,
Demədim, atəşdən yar ala məni.
Dedim, şəfa üçün loğmana gəldim,
Demədim, oxlayıb yarala məni.

Dedim, niyə tərsə döndü baxdı yar,
Demədim, çölləri gözə bax diyar.
Dedim, aşıqinə ola baxdiyar,
Demədim ha sata yar ala məni.

Dedim Qurbaniyəm, bir gül, istədim,
Demədim, buluddan bir gül istədim.
Dedim, əllərindən bir gül istədim,
Demədim, çatdırsın yar ala məni (5, 97).

Bu qoşmadakı ilk “yar ala” yarın aşıqin oddan almağı, yəni xilas etməyi, ikinci “yarala” ox ilə yaralamaq, üçüncü “yar ala” yarın aşıqı hiyləyə, yalana satması, dördüncü “yar ala” alıb-satmaq, sonuncu “yar ala” isə yarın gül istəyən aşıqı alağa (lazımsız otlara) çardırması mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, həmin sözlər gözəl bir səs əlvanlığı yaratmışdır. Onlar dilə ritm, ahəng, musiqi verən dil faktlarıdır. Əslində, eyni tərkibli sözlərin dildə bir neçə mənə daşması bir qədər anlaşılmazlıq yaradır. Həmin mənalar yalnız mətn daxilində müəyyənləşir. Bu prosesdə ədəbi dil və xalq danışığı leksikasıdan başqa, söz ustalarının xüsusi üslubunun da əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, forma baxımından bir-birinə bənzəyən sözlər şerin ritmində, axıcılığında, ahəngdarlığında çox böyük işlər görür:

Gözəl adam, gəl, Allahı seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara yüz.
Yastana gör yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara yüz (5, 97).

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol sərkərdə sağ elim,
Nagümanam mən bu dərddən sağalım,
Təbib birdi, dərd min birdi, yara yüz. (5, 98).

Burada “yara üz göstərmək”, “yara yüz yol xidmət etmək”, “yaranın sayının çoxluğu – yüz olmağı” mənalarında işlənən “yara yüz” cinasları dilin axıcılığını çoxaltmaqla bərabər, xoş ovqat yaradır. Bundan başqa, son bənddə üslubi imkanlar baxımından sözlərin digər leksik mənə qrupu olan antonimlər də bədii dildə müəyyən çalarlar yarada bilmişdir. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, bədii dildə sözlərin bütün leksik mənə qrupları bir araya gələndə bədiilik daha böyük bir vüsətlə meydana çıxır.

Qurbaninin dili bir daha təsdiq edir ki, şeir dili omonimlərin dilin təbii və qanuni hadisəsidir. Dildə omonimlik hadisəsi söz tapıntıları və söz seçmələri ilə nəticələnir. Bu, obrazlılığın dərinləşməsində əsas vasitələrdən biridir. Sözseçmə qabiliyyətinin dərəcəsi hər bir sənətkarın xaslığını təyin etməkdə çox faydalıdır. Bədii dildə omonimlər əsl sənətkar sözləri kimi meydana çıxır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafə-

sində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustadları – sözə təmənnasız xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (3, 3).

Doğrudan da, aşıqların dili bir ümmandır. Bu ümmanın dərinliklərinə getdikcə bədii dilimizin bəzəyini artıran faktlarla qarşılaşırıq. Aşıq Ələsgərin dili də onun düşüncə tərzini, mədəni səviyyəsini, dünyagörüşünü, təbiət və cəmiyyətə münasibətini aydınlaşdırır. Onun dilində yerinə düşməyən söz və ifadələrə, fikirlərə rast gəlmək mümkün deyil. Aşıq Ələsgər, nəinki sözün mənasına, işlənmə məqamına, hətta sonun necə səslənməsinə də əhəmiyyət verən sənətkardır. Onun da yaradıcılığında omonim sözlərdən ustalıqla istifadənin şahidi oluruq:

Ələsgəri çəkməginən, yar, ala
Lazımdır ki, yar könlümü yar ala.
Sınmış dəndən, nə yar ləbin yarala
Əmmək istəyirsən, nə qan əm indi

Bayqu həsrət çəkdi, yara vermədi,
Təbib nəstər vurdu, yara vermədi
Yazıq Ələsgər, əlin yara yetmədi,
Çalxan qəm bəhrində, de bir üz, bir üz (1, 95).

Son bənddə işlənən "Yara yetmədi " söz birləşməsinin omonim olan hər iki komponenti uğurlu semantik-üslubi uyğunluq yaratmışdır.

Gətirdim rənginə sarı, dur gedək!
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək!
Ələsgərəm, bizə sarı, dur gedək!
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın üz (1, 170)

Aşıq Ələsgərin dilində omonimlərin bütün növləri eynisəs tərkibli söz və söz birləşmələri bir daha sübut edir ki, mükəmməl poetik mətn omonimlik üçün gözəl səslənmə məziyyətlərinin açağıdır.

Aşıq ələsgərin dili üzərində tədqiqat aparan M. Hüseynov haqlı olaraq qeyd edir ki, omonimin növlərinə aid bütün səslənmə vasitələri Aşıq Ələsgər şeiri, xüsusən təcnislər üçün ən mükəmməl materialdır. Forma və məzmun arasındakı maksimum uyarlılıq yaradan omonimlər misralardakı fikir və hisslərin ritmik axarına səbəb olur və bədii mətni emosionallaşdırma işində başlıca rol oynayır, təcnisin ifadə sistemində özünəməxsus yer tutur. Bədii forma, onun bütün ünsürləri ona görə məzmunludur ki, Aşıq Ələsgər üçün forma quruluşunun bütün aspektləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Səs qiyafəsi onun dilində xüsusi cizgilərlə ön plandadır (4, 122).

Göründüyü kimi, bədii mətnin mənimsənilməsində omonimlərin böyük üslubi imkanları vardır. Aşıq yaradıcılığında da bu imkanlardan geniş istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı: 1979.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 434 s.
4. Hüseynov Məhərrəm. Aşıq ələsgərin söz ümmanı. Bakı, Elm və təhsil, 2017,
5. Qurbani. Qurbani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 232 s.
6. Qurbanov A, Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı: 2003. , 334-335.

Ф.И.Джафарова

Стилистические возможности в ашугской поэзии
Резюме

Классическое творчество ашугской поэзии, играющее переходную стадию между устной народной литературой и письменной литературой, является одним из самых мощных источников для изучения исторического развития языка. Изучение языковых стилей поэзии играет важную функцию как неотъемлемая часть изучения ашугского искусства в целом. Одним из основных моментов в классическом языке поэзии являются омонимы и их использование. Использование омонимов в ашугской поэзии не спонтанно, оно выполняет важные поэтические и стилистические функции.

В статье рассматриваются возможности выживания в поэзии, а также важность развития вклада произведений Гурбани и Ашуга Алескера.

F.I.Jafarova

Stylistic opportunities of omonims in the ashug poetry
Summary

The creativity of classical representatives of ashug poetry, which plays a transitional stage between oral folk literature and written literature, is one of the most powerful sources for studying the historical development of our language. The study of the language-styles of ashug poetry plays an important function as an integral part of the study of ashug art as a whole. One part of the highlights in the language of classical ashug poetry are omonims and their use. The processing of the Omonims in ashug poetry is not spontaneous, it has important poetic and stylistic functions.

The article deals with the possibilities of omonims in ashug poetry, and the importance of developing the contributions of the works of Gurbani and Ashug Alasgar.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.Q.Həsənova

Redaksiyaya daxil olub: 18.12.2019

P.M.CƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VURĞUSU VƏ MELODİYA İNTONASIYANIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ KİMİ

Açar sözlər: *cümlə vurğusu, melodiya, intonasiya, ritm, heca*

Ключевые слова: *фразовое ударение, мелодия, интонация, ритм, слог*

Key words: *sentence stress, melody, intonation, rhythm, syllable*

Vurğulu ritm tipinə aid olan ingilis dilində cümlə vurğusu danışq və dinləmə prose-sində çox vacib elementlərdən biridir.

Cümlədə bir və ya bir neçə sözün digərlərinə nisbətən qüvvətli, qabarıq tələffüz olun-ması cümlə vurğusudur.

İngilis dilində cümlə vurğusu dedikdə, cümlədə müəyyən bir sözün vurğulu olması de-yil, bütün vurğulu və vurğusuz sözlərin toplusu nəzərdə tutulur. Bu mənada cümlə vurğusu məntiqi və ya sintaqma vurğusu kimi başa düşülür. Bəziləri cümlə vurğusunu cümlədə bütün vurğulu və vurğusuz sözlərin məcmusu kimi izah edir. Buna görə də cümlə vurğusu dilçilikdə geniş izah edilə bilən mövzudur.

Cümlədə bütün vurğulu, vurğusuz sözlərin məcmusunu özündə birləşdirən, semantik yükünün dəyərindən və danışanın münasibətindən asılı olaraq, cümlələrdə müəyyən sözlərin və birləşmələrin semantik baxımdan ayrılmasını, və qavranılmasını təmin edən prosodik vasitəyə cümlə vurğusu deyilir.

İngilis dilində cümlə vurğusu üzrə aparılan təcrübi tədqiqatın nəticələrinə görə, cümlə vurğusu fonetik təbiəti etibarilə özünəməxsus fonetik əlamətlərilə səciyyələnir və fonetik tə-biəti etibarilə akustik əlamətlərin məcmusunu özündə birləşdirir.

İngilis dilində cümlə vurğusu müxtəlif vurğu formalarında çıxış edir. Bu, bir tərəfdən ingilis dili danışq aktının ritmik xüsusiyyətindən, digər tərəfdən də cümlənin mənalı üzvlən-məsindən asılı olaraq, müxtəlif formalarda təzahür edir.

Cümlə vurğusu rabitəli nitqdə melodiya bələdçilik edir. Belə ki, cümlə vurğusu intona-siya qruplarında əsas tonun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Tonun dəyişməsi vurğulu olan sözlərdə baş verdiyindən, melodiya və cümlə vurğusu birləşmiş halda çıxış edir. Cümlə vurğusunda baş verən dəyişiklik cümlənin melodik strukturunda da dəyişiklik yaradır. Odur ki, səs tonunun, melodiyanın və cümlə vurğusunun sıx əlaqəsinin nəticəsidir ki, praktik məqsəd baxımından intonasiyanın öyrədilməsində vurğu-ton işarəsindən istifadə olunur. Cümlə vurğusu nitqin ritmi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, ingilis dilinin rabitəli nitqi əsasən cümlə vurğusu ilə formalaşır və ifadə edilir. İngilis dilində əsas nitq hissələrinin cümlədə vurğu daşması, köməkçi sözlərin vurğusuz olması nitqin ritminin formalaşmasına zəmin yaradır. Belə ki, rabitəli nitqdə vurğulu sözlərin müəyyən zaman intervalında gəlməsi, vurğulu hecaların növbələşməsinə yaradır.

Fonetik, yəni artikulyator-akustik baxımdan cümlə vurğusunun ritmik, sintaqmatik növlə-ri fərqləndirilir. Ritmik vurğu vurğulu və vurğusuz sözlər (hecalar) kimi cümlədə təzahür edir. Belə ki, bir vurğulu söz ətrafına vurğusuz hecaları toplayaraq, bir ritmik qrup-fonetik söz təşkil edir. Vurğulu sözün ətrafında vurğusuz sözlər (hecalar) həm vurğulu sözün əvvəlində, həm də vurğulu sözdən sonra gələ bilər. Vurğulu sözün ətrafında gələn vurğusuz sözlər (hecalar) vurğulu sözlə proklitik və enklitik münasibətdə ola bilər. Belə ki, vurğulu sözdən əvvəl gələn vurğusuz sözlər vurğulu sözlərlə proklitik (yəni əvvəldə gələn), vurğulu sözdən sonra gələn sözlər (hecalar) isə vurğulu söz ilə enklitik münasibətdə olur. Məsələn: *we walk in the park.*

Bu cümlədə iki ritmik vurğu (qrup) vardır (2, s. 196-197).

a. We walk, b. in the park.

Hər iki ritmik qrupda vurğusuz sözlər olan “we” və “in the” vurğulu sözlər proklitik münasibətdə realizə olunur. Lakin “Look at him” cümləsində “at him” sözləri “look” sözü ilə enklitik münasibətdə realizə olunur.

(məna qrupuna) uyğun gəlir. Lakin bu uyğunluq mütləq deyil, yəni həmişə üst-üstə düşmür. Məsələn: The 'teacher said/ stop' talking.

Burada iki sintaqm (intonasiya qrupu) vardır. Hər iki sintaqmda iki ritmik qrup vardır. “Sintaqma” (intonasiya qrupu) anlayışı mənaca bölünməz olan sintaktik-semantik ifadədir. Fonetik məzmunun birliyindən formalaşır. Sintaqmatik vurğu sintaqm daxilində sonuncu vurğulu sözün artikulyator-akustik baxımdan gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn: 'One morning a 'farmer 'met a boy / and asked him / 'Do you 'want a job / “yes / I do” said the boy || (3, s. 147) .

Bu mikromətnə altı sintaqm (intonasiya qrupu) vardır və bu sintaqmlarda “morning”, “boy”, “asked” “job”, “yes”, “do” sözləri cümlə daxilində sintaqm vurğusu ilə realizə olunur. Bu sintaqmlarda cümlə vurğusu səs tonu ilə birlikdə sintaqm vurğusu kimi çıxış edir.

Cümlə vurğusunun funksional növlərindən biri də məntiqi vurğudur. Qeyd edək ki, fonetika kitablarında ənənəvi olaraq işlənən “məntiqi vurğu” termini son mənbələrdə, xüsusilə ingilis dili mənbələrində “Kontrastiv vurğu” kimi işlədilir. (4, s.153)

Kontrastiv vurğu qarşılaşdırma nəzərdə tutulduqda köməkçi sözlərin üzərinə düşə bilər. Başqa sözlə, cümlə vurğusu cümlədə adətən vurğu daşımayan köməkçi sözlərin qarşılaşdırılmasında kontrastiv vurğu kimi çıxış edə bilər. Məsələn:

'This is `my phone. 'That is `yours.

Cümlə vurğusunun bir funksional tipi də emfatik vurğudur. Emfatik vurğu tipi əsasən kontrastiv vurğu tipindən fərqli olaraq, qarşılaşdırma nəzərdə tutmur. Emfatik vurğu cümlənin mənasını emosional baxımdan qüvvətləndirir, ona emosional çalar, münasibət mənasını verir. Başqa sözlə, danışan şəxs cümlədə bir sözə xüsusi diqqət yetirmək istəyirsə, o, həmin sözü başqalarına nisbətən daha qabarıq verir. O, həmin sözü daha qüvvətli və geniş səs diapazonu ilə tələffüz edir. Nəzərdə tutulan sözə verilən əlavə vurğu və geniş səs diapazonu sözün münasibət mənasını və emosional çalarını emfatikləşdirir. Bu qəbildən olan cümlə vurğusu emfatik vurğu adlanır.

(2, s. 169) Məsələn;

How old are you? Thirty. – A 'very 'good `age to be married at.

Qeyd edək ki, kontrastiv vurğu və emfatik vurğunun təzahürü müəyyən situasiyadan asılı olsa da, onlar funksional baxımdan fərqlidir. Belə ki, kontrastiv vurğu daha çox qarşılaşma, emfatik vurğu isə emosional münasibət mənasını kəsb edir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dili danışmaq aktında cümlə vurğusu fonetik baxımdan ritmik, sintaqmatik formalarda, funksional baxımdan isə sintaktik, kontrastiv və emfatik vurğu formalarında təzahür edir.

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, cümlə vurğusu ayrılıqda mənaya malik deyildir. Cümlə vurğusu intonasiyanın komponenti kimi konkret nitq səslərinin müəyyən ardıcılığının düzümündən formalaşan cümlələrlə birlikdə mövcud olur və təşkiledici, məna fərqləndirici və söz tanıma kimi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, eyni bir cümlə müxtəlif mövqeli cümlə vurğusu ilə tələffüz edildikdə, müxtəlif mənalar kəsb edə bilər.

'What are you `doing? - Nə edirsən?

Belə ki, cümlə vurğusunun həm fonetik, həm də funksional cəhətləri vardır. Cümlə vurğusunun fonetik cəhəti özünü ritmik, sintaqmatik vurğu kimi, funksional cəhəti isə məna fərqləndirmə, münasibət, qrammatik diskurs kimi funksiyalarda özünü göstərir (3, s.183).

Sintaqm vurğusu ritmik qrupları birləşdirərək daha böyük tələffüz və mənalı vahid olan sintaqmı təşkil edir. Sintaqmatik vurğu, yəni sintaqm sonuncu mənalı sözün üzərində olur və sintaqmın sonunu qeyd edir. Məsələn: A 'few days , later | I heard a voice in the , street.

Bu cümlədə iki sintaqm (intonasiya qrupu) vardır. Birinci sintaqm fikrin natamamlığını ifadə etdiyindən, alçaqdan qalxan tonla ifadə edilir. Sintaqmatik vurğu "later" sözünün üzərində olur, ikinci sintaqmda sintaqmatik vurğu "door" sözündə realizə olunur, fikir bitkinliyi bildirir və alçaqdan enən tonla tələffüz olunur. Belə ki, verilən nümunədə iki sintaqm, altı ritmik qrup və bir cümlə vardır. Burada ritmik qrupların sayı sintaqm və cümlədə olan vurğuların sayı ilə müəyyənləşir. Sintaqmların sayı isə əsasən fikir natamamlığı və bitməzliyi ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə cümlədə sintaqmların sayı sintaktik amillərdən də asılı olur. Belə ki, sadə cümlələrdə sintaqmların sayı cümlənin tərkibində əlavə elementlərin sayı ilə şərtlənir.

Qeyd edək ki, cümlələrdə baş verən ritmik və sintaqmatik üzvlənmə əsasən cümlə vurğusu və ona qoşulan intonasiyanın komponentləri ilə həyata keçirilir. Odur ki, cümlə vurğusu intonasiyanı digər komponentləri ilə sıx əlaqədardır və bir növ aparıcı rola malikdir. (4, s. 84).

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ingilis dili rabitəli nitqində ritm ritmik qruplardan formalaşır və onlar birləşərək sintaqmın ritmini yaradır. İngilis dilində ritmik meyl güclü olduğundan, bəzən əsas nitq hissələri cümlədə vurğusunu da itirə bilər. Məsələn:

I 'don't think you are 'rather un , fair. (1, s. 84)

Rabitəli nitqdə fasilə (pauza) da cümlə vurğusu ilə bağlıdır. Belə ki, istər cümlənin sonunda, istərsə də cümlənin daxilində edilən fasilələr vurğulu sözlərdən və ritmik qruplardan sonra baş verir. Məsələn:

On' both 'sides of the , street | there are , shops | , banks | and , restaurants || (2, s. 143)

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümlə vurğusu rabitəli nitqin əsas hərəkətverici, dinamik elementi kimi çıxış edir. Nitq melodiyası və ritm birbaşa digər cümlə vurğusu komponentləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu da cümlə vurğusunun tədris prosesində əhəmiyyətini ortaya çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmo-melodik xüsusiyyətləri . Bakı, 1996.
2. Babayev S., Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2005.
3. Vassilyev V. A. English phonetics. M., 1980.
4. Zeynalov F. H. Practical English phonetics. Bakı, Mütərcim, 2012.

П.М.Джафарова

Фразовое ударение и мелодия как основные компоненты интонации в английском языке Резюме

В данной статье автор изучает ударение, мелодию. Он подчеркивает функции фразового ударения и мелодию в потоке речи. Автор подчеркивает, что синтаксическое предложение связывает ударение с ритмом речи. Говорится о функциональных видах фразового ударения и мелодии. При этом, автор высказывает свое отношение к вопросу.

P.M.Jafarova

Sentence stress and melody are the main components of the intonation in English Summary

The article deals with the interrelation of sentence stress and melody in the English language. In the article an attempt is made to study the major functions of sentence stress in connected speech. And

its relation to the components of the intonation, especially to melody. Thus, sentence stress is being cured on the phonetic and functional levels in the article.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.A.Alırzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2020

T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ*filologiya elmləri doktoru, professor***F.KAZIMOVA***filologiya elmləri namizədi, dosent***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)***(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)***FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN DİLİMİZİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ ROLU***Açar sözlər: leksika, dünyagörüşü, söz birləşmələri, frazeoloji birləşmə, şərti, məcazi, dilçilər**Ключевые слова: лексика, мировоззрение, словосочетание, фразеологизмы, условно, переносное значение, лингвисты**Key words: lexics, worldview, word combinations, phraseological units, contingent, figurative, linguists*

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri olmaqla bərabər, eyni zamanda da lüğət tərkibinin zənginliyi ilə seçilir. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyi dilimizdə söz yaratma prosesinin geniş imkanlara malik olması, eləcə də frazeoloji vahidlərin çoxluğu ilə əlaqədardır. Bu vahidləri öyrənən dilçilik sahəsi frazeologiya dilin elə bir bir qatıdır ki, onu əhatə edən və ona daxil olan birləşmələr fikrin ifadəsində bir millilik yaradır. Buna görə də bu tipli birləşmələri bir dildən başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyildir. Dilçilikdə frazeoloji vahidlərlə bağlı müxtəlif araşdırmalar və fikirlər mövcuddur. A.Qurbanov frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən ona bu şəkildə “dildə bu və ya başqa məna, yaxud məzmunu ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir” (1, s. 369) tərif verir. Deməli, sabit birləşmələr, ifadə və ibarələr dedikdə bütövlükdə frazeoloji vahid nəzərdə tutulur. Yəni frazeologiya və ya frazeoloji vahidlər bu sadalanan dil vahidlərinin vəhdətində mövcuddur. Eyni fikirlərə B.Xəlilovda da rast gələ bilərik. O yazır ki, “frazeologiyada olan hər bir ifadə, ibarə frazeoloji vahid adı ilə öyrənilir. Ona görə də dildə hər hansı mənanı ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir” (2, s. 260).

Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər onun tərkib hissələri və ya komponentləri hesab olunur. Məsələn, **irad tutmaq**, **ipucu vermək**, **istefa vermək** və s. kimi frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri iki sözdən ibarətdir. Məsələn, O, Zöhrəni ilk dəfə bir yay axşamı bulaq üstündə görmüşdü. Elə o vaxtdan qızın **ürəyi tutmuşdu**. **Ürəyi tutmaq** frazeoloji vahidi “1) xoşlamaq, bəyənmək, sevmək; xoşuna gəlmək, ürəyinə yatmaq, ürəyi qızmaq, qanı qaynamaq; 2) ürəyi sancmaq” (3, s. 259) mənalarında işlədilir. Gətirilmiş nümunədə isə birinci mənada sevmək, bəyənmək mənasında işlədilmişdir. İndi hər qor-qoşuq adam olub **ortaya düşüb**. Başın haqqı ona **dağ çəkəcəm** (4, s. 378). Bu nümunədə ortya düşmək və dağ çəkmək birləşmələri frazeoloji vahidlərdir. Ortaya düşmək iki komponentli frazeoloji birləşmədir və bir işi görməyə səy etmək mənasında işlədilmişdir. “Ortaya düşmək – bir işi görməyə təşəbbüs etmək, fəallıq və səy göstərmək; vasitəçilik etmək” (3, s. 216). Belə ki, “dağ çəkmək (basmaq) – ağır mənəvi zərbə vurmaq, yandırır yaxmaq, əzab vermək” (3, s. 79).

Bəzi vahidlərin isə tərkib hissələri üç komponentdən ibarət olur. Məsələn, **əlini başına yığmaq** “əlini başına yığmaq – evləndirmək; başını bağlamaq, başını bənd etmək” (3, s. 115). Elə bil başa düşürdü ki, sahibi böyütdüyü, gözünün ağır-qarası təkcə balası İlyasın **əlini başına yığacaqdı** (4, s. 369). **Əlini başına yığmaq** frazeoloji vahidi evlənmək mənasında işlənmişdir. İlyas küncdə dayanıb söhbətin hayana səmt alacağını gözləyirdi. **Dişi bağırsaqlarını kəssə** də susurdu (4, s. 379). **Dişi bağırsaqlarını kəsmək** frazeoloji vahiddir və tərkib hissələri üç müstəqil sözdən ibarətdir. “Dişi bağırsağını kəsmək – daxilən əsəbi hal keçirmək, əsəbiləşmək, hirsini büruzə verə bilməmək” (3, s. 94).

Frazeoloji vahidlərin bir qisminin tərkibində həтта dörd söz də ola bilər. Məsələn, İlyas atını məhzimlədi. Özünü nə qədər şax tutsa da, sınımışdı, bayaqkı şuxluğu yox idi, həyatə çatan kimi atası da bunu hiss etdi, **gözlərini oğlunun üzündən çəkmədi** (4, s. 370). Bu cümlədə **gözlərini çəkmədi** frazeoloji birləşməsi baxa-baxa qalmaq mənasında işlənir. **Ağzının dadını yaman bilirsən** ha (4, s. 379). Bu cümlədə **ağzının dadını bilmək** “yüksək zövqü, yaxşı seçim etmək məharəti olmaq” (3, s. 19) mənasında işlədilmişdir.

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin, mədəniyyətin, milli-mənəvi təfəkkürün bitib tükənməyən xəzinəsidir, çünki hər xalqın dünyagörüşü burada öz əksini tapmışdır. “Frazeoloji ifadələrdə dilimizin, xalqımızın ruhu, ellərimizin bu gün də qorunub saxlanan milli təfəkkürünü əks etdirən mütərəqqi adət-ənənələri, həyat tərzı və məişəti, mənəvi və maddi mədəniyyəti, dünyagörüşü, fəlsəfi, estetik, etik, didaktik-nəsihətamiz, görüş və baxışları, mübarizlik, vətənsevərlik, igidlik, humanizm və digər səciyyəvi cəhət və məziyyətləri öz əksini tapmışdır” (5, s. 3). A.Qurbanov da frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən onları mənə baxımından birləşməsinə və digər çoxcəhətli xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onları müəyyən qruplarda birləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edir. O, yazır ki, “Azərbaycan dilinin frazeologiyası istər frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin mənə qovuşma dərəcəsinə və istərsə də digər xüsusiyyətlərinə görə çox rəngarəngdir. Bu rəngarənglik isə onu bir neçə qrupda təsnif etməyə imkan verir. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar: frazeoloji (sabit) söz birləşmələri; frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr” (1, s. 373). Deməli, müəllif sabit birləşmələri və frazeoloji ifadə və ibarələri frazeoloji vahidlərə daxil edir. Daha sonra A.Qurbanov frazeoloji söz birləşmələrini (sabit söz birləşmələrini) də üç tipə bölərək yazır: “Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən mənə və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə” (1, s. 376). A.Axundov da frazeoloji vahidlərin bölgüsündən bəhs edərkən onları qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edərək yazır: “frazeoloji vahidlərin, yuxarıda göstərilədiyi kimi 4 növü vardır: frazeoloji uyşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar və nəhayət, frazeoloji ifadələr” (6, s. 187). Gətirilmiş sitatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərlə bağlı müxtəlif bölgülər vardır. Belə ki, bir qrup dilçilər frazeoloji vahidləri 3 tipə, digər qrup 4 tipə bölür. Buna əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin tipləri hələ tam dəqiqləşməmişdir. S.Cəfərovun da bölgüsündə müəyyən çatışmazlıqlar vardır. Belə ki, müəllif qovuşma idiomları frazeoloji vahid hesab etsə də, bəzən onlarla mürəkkəb sözləri qarışiq salır. O, “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” kitabında qovuşma idiomlardan bəhs edərkən yazır ki, “sifətə ekvivalent olan qovuşma idiomlar aşağıdakı qrammatik qaydalar əsasında formalaşır:

a) birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında; məsələn ağciyər və s.

b) mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə sifətin əlavəsi əsasında; məsələn, dalıbağlı, qəlbiqara” və s. (7, s. 91). Biz bu cür bölgü ilə razı deyilik, çünki sabit söz birləşmələrindən, ümumiyyətlə, söz birləşməsindən söhbət getdikdə burada iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən söhbət gedir. S.Cəfərovun gətirdiyi nümunələr isə müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərdir. Sabit söz birləşmələrinin tərəfləri bir-birindən ayrı yazılır, iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər isə bitişik yazılır. Ona görə də biz həmin sözləri sabit söz birləşmələri deyil, mürəkkəb sözlər adlandırılmasının tərəfdarıyıq. H.Həsənov da frazeologizmlərlə mürəkkəb sözlərin bir-biri ilə qarışdırılmamasının tərəfdarıdır. O qeyd edir ki, “frazeologizmlər məcazi mənalı, bir neçə komponentli olmasına görə adi sözlərə yox, daha çox mürəkkəb sözlərə bənzəyir. Əlbəttə, bu oxşarlıq onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Belə ki, mürəkkəb sözlər, sadə sözlər kimi, bir leksik vahid hesab olunur (mənalılarına, tələffüzünə və yazılışına görə), frazeologizmlər isə sintaktik vahid kimi tanınır, çünki birləşmədir. Mürəkkəb sözlər məfhumu müstəqim şəkildə, frazeologizmlər isə dolayı yolla ifadə edir” (8, s. 351). Eyni fikirlərə B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (2, s. 264) kitabında da rast gəlirik. Biz də mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlərin bir-birindən fərqləndirilməsinin tərəfdarıyıq və mürəkkəb sözləri frazeoloji vahid hesab etmirik.

Frazeoloji vahidlərin tipləri dedikdə bura frazeoloji birləşmələri, frazeoloji uyuşmaları, frazeoloji ifadə və ibarələri daxil edirik.

Frazeoloji birləşmələr özündə daha çox atalar sözləri, məsəlləri, idiom və ibarələri, tapmacalar və zərbi-məsəlləri ehtiva edir. Buna görə də frazeoloji vahidlərin tiplərindən bəhs edərkən S.Cəfərov onları belə qruplaşdırır. “Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar; ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar” (7, s. 89).

İdiomlardan bəhs edərkən S.Cəfərov yazır ki, “idiomlar həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə deyilir” (7, s. 89). Məsələn, *baş qoymaq, dil uzatmaq, daşını atmaq, yola salmaq* və s.

O, sərt idi. Səhər dərsə tələsəndə mən

Bildirməzdi yolda durub boylandığını,

Bircə dəfə **söz açmazdı** qəlbindəkindən

Söyləməzdi övlad üçün çox yandığını (9, s. 28).

Gətirilmiş nümunədə **söz açmazdı** sözü idiomatik ifadədir və haqqında **danışmaq** mənasını ifadə edir.

Frazeoloji vahidlərin digər tipləri ilə müqayisədə idiomların özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Bu haqda S. Cəfərov yazır: “idiomlar bir çox cəhətdən, eyni zamanda sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır” (7, s. 89). Məsələn, *yada düşmək – xatırlamaq, dizinə döymək – heyfslənmək, üzü dönmək – əsəbləşmək* və s.

İdiomalar dedikdə biz elə birləşmələri nəzərdə tuturuq ki, həmin birləşmələr yalnız birlikdə məcazi məna ifadə edirlər. Ümumiyyətlə, idiomatik ifadələrlə bağlı aşağıdakı fikirləri qeyd edə bilərik:

1. Belə birləşmələr söz birləşməsi quruluşuna malikdir;

Məsələn, Buranı sənə kim nişan verib?

–Heç kim. **Yolu əlimə alıb** gəlmişəm. (4, s. 384).

Divan-dərədən nə qədər uzaq gəzsə də, onların **gözünə sataşmamağa** çalışsa da, olmurdu, axtarır tapır, üzünü danlayırdılar ki, filan oğrunu niyə tutmamısan, filan qaçağa niyə çörək veriblər, niyə qoyubsan Qaçaq Kərəm Kürdən yaylağa qaxıb? (4, s. 386).

2. komponentləri təşkil edən sözlər müstəqil leksik mənaya sahib olmalıdır;

Mən **and içmişəm** ki, bir də qələmim

Gözlərdən **ilham almayacaqdır**.

Peymanını pozan xəyal həmdədim

Dərgahıma sayə salmayacaqdır (10, s. 55).

Bu misralarda **and içmək** sözü “müqəddəs varlıqların, yaxud ən istəkli bir şəxsin adını çəkməklə dediyinin həqiqiliyinə inandırmaq” (3, s. 23) və **ilham almaq** “ruhlanmaq, həvəslənmək” (3, s. 157) və s. kimi birləşmələrdə **and** və **çmək**, **ilham** və **almaq** sözlərinin hər biri ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malikdir, ancaq bu sözlər birləşmə daxilində digər sözlə birlikdə tamamilə fərqli məna ifadə edirlər.

3. söz birləşməsinin formalaşmasında iştirak edən leksemlərin hamısı ayrılıqda öz mənası olsa da, onlar birləşmədə birlikdə bir məna ifadə edir;

Məsələn, Niftalının atası kürkünü çiyinə saldı, oğlu ilə bərabər doqqaza çıxdı, hardansa azıb gəlmiş bu Allah bəndəsinə təffərinclə baxdı və **baş düşdü** ki, bura adamına oxşamır (4, s. 384). Bu cümlədə **baş** və **düşmək** sözlərinin hər birinin ayrıca müstəqil leksik mənası vardır, ancaq birləşmə daxilində hər ikisi birlikdə **anlamaq** mənasında işlədilir. Kişi oğlanı təpədən-dırnağa diqqətlə süzdü və “yox, bu adam öldürüb qaçana oxşamır, – deyər **ürəyindən keçirdi**” (4, s. 384). Bu nümunədə isə ürək və keçirmək sözləri müstəqil mənalı sözlər olmaqla

bərabər ayrılıqda hər ikisinin öz leksik mənası vardır. Birlikdə işlənərək frazeoloji vahid yaratmaqla tamamilə yeni məna bildirir.

4. idiomların özündə ehtiva etdiyi anlayış digər sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq daha dəqiq və konkret səciyyə daşıyır;

Məsələn, Gəlmə Mürşid diribaş idi. Əlinə maya salandan sonra Tiflisə, Gəncəyə **ayaq açdı** (4, s. 385).

Ə, deyəsən **gözün ayağının altını seçmir**?! Nə tez havalandın, bala?! (4, s. 385).

Niftalı koxalığa keçəndən sonra istəsə də, istəməsə də **xətrə dəyməli** olurdu (4, s. 386).

5. idiomatik ifadələrin bir sözlə qarşılıq vermək mümkündür.

Çünki tələb edir zavallı bəşər,

Gərək keçə sizdən ona bir əsər.

Yoxsa **qan ağlayar** yenə sərbəsər,

Olmaz da dərdinə çarə, cavanlar (10, s.17).

Qan ağlamaq - əzab çəkmək, bezmək və s. mənalarda işlədilir.

Tərlanım, tərlanım, bir qalx havaya,

Bir **yazığın gəlsin** mən binəvaya,

Məni əğyara satan o bivəfaya

De ki, Vurğun gədalara dönübdür (10, s. 24).

Yazığı gəlmək – ürəyi ağrımaq, halına yanmaq, ürəyi yanmaq mənasında işlədilir.

İdiomlardan bəhs edərkən S.Cəfərov yazır ki, “idiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir” (7, s. 89). Digər frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq idiomlar daha çox işləkliyə sahibdir və bədii ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur ki, bu da əsərin dilinə canlılıq, obrazlılıq gətirir.

Ellər özü heç elədi

El bağına daş atanı!

Məclislərdə **başə çəkdi**

Telli sazı yaşadanı (11, s. 180).

S.Cəfərov idiomlarının quruluşunu və daxili mütəhərriqliyinə görə üç qrupa bölərək yazır ki, “müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərriqliyinə görə üç qrupa ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar” (7, s. 89) S.Cəfərov qovuşma idiomlara bu şəkildə aydınlıq gətirərək onları idiomların digər növlərindən bu şəkildə fərqləndirir. “Qovuşma idiomlar idiomların başqa növlərindən onunla fərqlənir ki, bunların tərkibindəki sözlər tamamilə məcazi mənada işlədilir” (7, s. 89). Məsələn, **başı qarışmaq, əli üzülmək, söz açmaq** və s. kimi frazeoloji vahidləri qovuşma idiomlar adlı qrupa daxil edə bilərik. Soltanın dərdi böyük oldu. Saçlarına **dən düşdü** (12, s. 27).

Qovuşma idiomlara xas olan xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən S.Cəfərov yazır ki, “digər tərəfdən qovuşma idiomların tərkibinə daxil olan sözlərdən birinciləri qrammatik dəyişikliyə uğramadığı kimi, onların arasına başqa bir söz də girə bilmir. Məsələn, gözdə-qulaqda olmaq və ya əl-ayaq açmaq kimi idiomları cümlədə nə şəkildə işlətsək, onların tərkibində olan gözdə-qulaqda, əl-ayaq sözləri olduğu kimi qalır və qovuşmanı təşkil etdiyi sözlər arasına başqa söz girə bilmir” (7, s. 90). Məsələn, **dil tökmək, bel bağlamaq, baş açmaq** və s. Yerli əhalinin inadından və təslim olmaq üçün dəfələrlə edilmiş təklifi rədd etmələrindən qəzəblənən şah vəzirı Taygöz Yusifi çağırır kimsəyə **aman verməməyi** əmr etdi (12, s. 41). Gətirilmiş bu nümunədən də göründüyü kimi aman vermək birləşməsinin birinci tərəfi nə qrammatik dəyişikliyə uğraya bilmədiyi kimi eyni zamanda birləşmənin tərəfləri arasına yeni bir söz əlavə etmək mümkün deyildir.

İdiomatik ifadələrin növbəti qrupunu birləşmə idiomlar təşkil edir. “Birləşmə idiomlar bir çox cəhətdən qovuşma idiomlara oxşasa da, onlardan fərqlənir. Qovuşma idiomların tərkibində olan sözlərdən birincisi dəyişmədiyi halda, birləşmə idiomların tərkibində iştirak edən sözlərdən birincisi mənsubiyyət şəklişisi qəbul edib dəyişə bilər” (7, s. 92). Yuxarıda nümunə

kimi verdiyimiz *aman vermək*, *bel bağlamaq*, *baş açmaq* kimi idiomların birinci tərəfinə qrammatik şəkilçisi artırıldıqda *amanı vermək*, *amana vermək*, *beli bağlamaq*, *başını açmaq* və s. şəkildə işlədə bilmərik. Belə ki, *bel bağlamaq* birləşməsinə *beli bağlamaq*, *baş açmaq* birləşməsinə *başını açmaq* şəklində işlətsək bu zaman onlar idiomluq xüsusiyyətlərini itirərək həqiqi mənalı birləşmələrə çevrilər. Ancaq birləşmə idiomlarının birinci tərəfi qrammatik göstərici, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Məsələn, Demək, indi mənim öz *qəlbimi ona açmağa* haqqım var (12, s. 48). Bəyim isə sevinc içində sözünə davam edirdi və mənə elə gəlirdi ki, o, atasının məni bəyənməsindən belə həvəslə danışmaqla həm mənim *könlümü almaq* istəyir, həm də özünə, öz qəlbinə təsir etməyə çalışırdı (12, s. 49). Birinci nümunədə nümunə verdiyimiz *qəlbimi ona açmağa* idiomatik ifadəsinin birinci tərəfi birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş, ikinci nümunədəki *könlümü almaq* birləşməsində isə frazeoloji birləşmənin birinci tərəfi birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir.

Birləşmə idiomların qovuşma idiomlardan daha bir fərqli cəhəti də vardır ki, bu da onların hansı nitq hissəsi ilə işlədə bilməsindədir. Yəni “birləşmələrin qovuşmalardan bir fərqi də ondan ibarətdir ki, qovuşmalar müxtəlif nitq hissələrinə ekvivalent olduqları halda, onları təşkil edən idiomların, demək olar ki, çoxu feillərə ekvivalent olur” (7, s. 92). Məsələn, *zəif damar*, *yüz il qala*, *yoxa lənət* və s. kimi qovuşma idiomlar sifət, isim, say kimi nitq hissələri ilə işlədə bilər.

Uyuşma idiomlardan bəhs edərkən S.Cəfərov yazır ki, “idiomların ən maraqlı qrupunu uyuşma idiomlar təşkil edir. İdiomların ilk inkişaf dövrünü keçirən bu sabit söz birləşmələri daha mütəhərrik bir xarakterə malik olmaq etibarilə birləşmə idiomlardan fərqlənir. Belə ki, birləşmə idiomlarda sözlərdən birincisi ancaq mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişdiyi halda, uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərdən birincisi həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər, həm də bunların arasına başqa sözlər daxil ola bilər” (7, s. 94). Məsələn, “ara düzəltmək (barışdırmaq, yaxınlaşdırmaq, vasitəçilik etmək, mehribanlıq yaratmaq)” (3, s. 23). *Ara düzəltmək* idiomu biz *arasını təzə düzəltmək* şəklində də işlədə bilərik. Məsələn, Nazlı ilə Kamranının *arasını təzə düzəltdi* ki, işlər yenidən qarışdı. “Ayaq basmaq” – gəlmək, daxil olmaq (3, s. 31). *Ayaq basmaq* idiomunu biz *ayağını yenidən basmaq* şəklində də işlədə bilərik. Qonaq *ayağını yenidən basmışdı* ki, naəlnik adamları ilə həyətdə göründü.

Uyuşma idiomlarla birləşmə idiomların fərqi S.Cəfərov qeyd edir ki, “uyuşma idiomların birləşmə idiomlardan bir fərqi də ondan ibarətdir ki, uyuşma idiomların tərkibində olan sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi ilə müxtəlif mənalı bir çox uyuşma idiomlar əmələ gətirmək olur” (7, s. 94). Məsələn, *yerinə düşmək*, *yerinə göz tikmək*, *yerinə qoymaq*, *yerinə su calamaq*, *yerinə yetirmək*, *yerinə yetmək* və s. birləşmələrdə tərkib hissələrindəki birinci komponenti saxlayıb ikinci tərəfi müxtəlif sözlərlə əvəz etməklə müxtəlif mənalı birləşmələr yaratdıq.

Frazeoloji ifadə və ibarələr də frazeoloji vahidlərin tiplərindən biridir. B.Xəlilov frazeoloji ifadə və ibarələrə belə tərif verir: “öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın, obrazlı olan ifadələrə frazeoloji sabit ifadə və ibarələr deyilir. Frazeoloji sabit ifadələrə atalar sözləri və məsəllər, yazıçıların yaratdıqları məsəlvari ifadələr, aforizmlər, rəvayətli ifadələr, ştamp və klişə adlanan ifadələr, ədəbi statlar və s. daxildir” (2, s. 272).

Frazeoloji ibarələrdən bəhs edərkən A.Qurbanov yazır ki, “birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən qrupunun məcazi və digər qrupunun həqiqi mənada (bəzən də əksəriyyətinin həqiqi mənada) işlənilməsi nəticəsində yaranıb, əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda istifadə olunan obrazlı birləşmələrə frazeoloji ibarə deyilir” (1, s. 99). Eyni fikirlərə S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” kitabında da rast gəlinir. “Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən hissəsinin məcazi, digər hissəsinin isə həqiqi mənada işlənilməsi nəticəsində yaranan obrazlı birləşmələr ibarə adlanır” (7, s. 99). Frazeoloji ibarələr digər frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq quruluş baxımından daha çox cümlələri xatırladır. Məsələn, “*Adı ilə böyüsün* (3, s. 10). *Adını çək qulağını bur* (3, s. 10).

Atalar sözləri də frazeoloji vahidlərdən hesab olunur. A.Qurbanov qeyd edir ki, “atalar sözü, leksemlər (sözlər) kimi, bu və ya başqa anlayışı deyil, bitkin mühakiməni bildirir, buna baxmayaraq, o, frazeologiyaya daxildir. Atalar sözləri dilin frazeologiyasının ən qədim təbəqəsini təşkil edir. Bunlar dilin lüğət materialı kimi izah olunmalıdır” (1, s. 380).

Atalar sözlərinin dilimizin frazeoloji sistemini zənginləşdirməsindən bəhs edərkən B.Xəlilov yazır ki, “dilimizdəki atalar sözləri frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə rolunu oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlərin bir qismi atalar sözlərindən aşağıdakı qaydalar əsasında formalaşmışdır:

1) Atalar sözlərinin bir hissəsinin atılması yolu ilə frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Məsələn, *İlanın yarpızdan zəhləsi gedər, o da gəlib yuvasının ağzında bitər*. Bu atalar sözündə *zəhləsi getmək* ifadəsi frazeoloji birləşmə kimi hal-hazırda dilimizdə işlənməkdədir.

2) Ümumi şəxsli sadə cümlə quruluşunda olan nəsihət, məsləhət məzmunlu atalar sözlərinin bir qismi dəyişikliyə uğrayaraq frazeoloji vahidə çevrilmişdir” (2, s. 273). Məsələn, Ancaq Həcər gözlənilmədən çırpındı və ilan kimi qıvrılıb kənara atıldı. Atılması ilə də Cavanşirə tərs şillə çəkməyi bir oldu. *Üz verəndə, astar istəmə!* (4, s. 394). Burada *üz verəndə astar istəmə* atalar sözü frazeoloji birləşmədir. “Üz verdikcə astar istəmək – sırtıq olmaq, xoş münasibətdən sui-istifadə etmək” (4, s. 264).

Bəzən isə atalar sözləri olduğu kimi, yəni heç bir dəyişikliyə uğramadan frazeoloji vahid əmələ gətirir.

Məsələn, Bir dəfə Süleymanın qabağını kəsib hədələmişdi. Deyəsən çox əllaməli eləyirsən, bala, *ağır otur batman gəl, başın bədənində ağırlıq eləməsin*” (4, s. 377). *Açaram sandığı, tökərəm pambığı* (3, s. 8). “Ağır otur batman gəlmək – ciddi, təmkinli, qürurlu olmaq, yersiz hərəkətlər etməmək” (3, s. 12).

Həcər də ciddiləşdi. *Oxunu atıb yayını gizlətmək* olmazdı (4, s. 393). Oxunu atıb yayını gizlətmək deyilən sözü və ya hər hansısa bir fikri yarımçıq qoymaq mənasında işlədilir. “Oxu atıb yayı gizlətmək – fikini yarımçıq söyləmək, eyhamla, işarə ilə kifayətlənmək, əsl mətləbi üstüörtülü saxlamaq” (3, s. 215).

Atalar sözləri kimi məsəllər də frazeoloji vahidlərin tiplərindən hesab olunur. Məs., “Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda–dünyagörmüş, yaşı çox olan, uzunömürlü, qoca adam haqqında yumorla işlədilən ifadə” (3, s. 208) və s.

İnsanlar gündəlik danışıklarında frazeoloji birləşmələrdən çox istifadə edirlər ki, bu da onların dildə işləkliyinin çox olması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində də xeyli sayda frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar da dilimizin frazeoloji sistemini zənginləşdirir. “Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərlə zəngin olan dildir. Dilə məxsus sistemlilik frazeologiyada da özünü göstərir və bu sahədə müəyyən qanunauyğunluqların meydana gəlməsinə səbəb olur. Hər bir frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin cılalandığını, tarixin ən qədim laylarına məxsus xüsusiyyətlərin əks olunduğunu görürük” (13, s. 127).

Deyilən fikirlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, frazeoloji vahidlərin dilimizdə çox böyük rolu vardır. Belə ki, onlar xalqın düşüncəsini, adət-ənənəsini, mənəvi dünyasını özündə əks etdirir. Frazeoloji vahidlər dedikdə frazeoloji birləşmələr, frazeoloji uyuşma, frazeoloji ifadə və ibarələr nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmələr başqa cür sabit söz birləşmələri adlanır ki, bəzən də bu birləşmələr mürəkkəb sözlərlə qarışdırılır. Ancaq mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidləri fərqləndirən ən mühüm cəhət frazeoloji vahidlərin ayrı yazılması və hamısının məcazi mənə ifadə etməsidir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: 2019, 464 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
3. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.

4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
5. Seyidəliyev N. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2001, 272 s.
6. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
9. Kərimli Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 336 s.
10. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
11. Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.
12. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 280 s.
13. Rəcəbova R. Frazеoloji vahidlərin dildə ifadəsi. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. № 2. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 176 s. s. 122-127.

Т.Абдулгасанлы, Ф.Казимова

Роль фразеологизмов в лексической системе нашего языка

Резюме

Фразеология играет большую роль в лексической системе языка каждого народа, отражает мировоззрение, культуру, обычаи носителей языка. С этой точки зрения зарождаются неделимые словосочетания, употребляемые в определенном переносном значении. В азербайджанском языке все неделимые словосочетания изучаются в переносном смысле. Фразеологические единицы состоят из фразеологических выражений. В действительности это носит условный характер, так как фразеологические единицы и их типы до сих пор являются спорными. В статье рассматриваются типы фразеологизмов, отношение к ним некоторых лингвистов, анализируются их значения.

T.Abdulhasanli, F.Kazimova

The role of phraseological units in the lexical system of our language

Summary

Phraseology plays an important role in the lexical system of each language, and embodies the outlook, culture, and traditions of the language carriers. In this respect, certain language combines to form stable phraseological compounds that are figurative. All regular word combinations in Azerbaijani are studied under the same name as phraseological units. Phraseological units include phraseological compounds, phraseological combinations, phraseological phrases and expressions. It is true that this division is contingent, as controversial problems related to phraseological units and their types still remain. The types of phraseological units and the attitude of different linguists and each of the phraseological units is analyzed separately in the article.

Rəyçi: filol.e.d., prof. M.H.Nasıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2019

M.A.MAHMUDOVA

e-mail: mahmudova.mehriban@list.ru

S.A.HƏSƏNOVA**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

FEİLİ SİFƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİN ADYEKTİVLƏŞMƏDƏ ROLU*Açar sözlər: feili sifət, sifət, mənsubiyyət, şəkilçi, samit**Ключевые слова: причастие, прилагательные, принадлежащий, аффикс, согласный**Key words: participle, adjective, relation, affix, consonant*

Feili sifət dilimizin bütün dövrlərində intensivliyi ilə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, feillərin adyektivləşməsi feili sifət şəkilçiləri vasitəsilə baş verir. Feili sifət şəkilçilərinin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu şəkilçilər vasitəsilə adyektivləşmiş feillərdə müəyyən cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir. Feili sifət şəkilçilərini və bu şəkilçilərlə abyektivləşmiş feilləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. –an 2 şəkilçisi ilə: ağrıyan dabanına, Tahirin gülümsəyən sifəti, qorxu çəkən gözləri, gec partlayan mina, Baladadaşdan cavab gözləyən oğlan, Bəkilin içindən atılan bu tufəng, bir-birinə qarışmayan, bölük-bölük bölünüb otlayan sürülərin, əmiyə-dayıya hürən itlərin, evləri evlərdən ayıran çəpərlərin və s. müəllimlərim.

Məsələn, Çəpərlərdə gizlənən cırcıramaları yeknəsəq, bezikdirici səsindən başqa səs eşidilmirdi. Baxışlarında açıq-aydın qorxu, xəcalət oxunan Vəlinin nəzərləri, ayaqlarını aralı qoyub, qolunu çırmalayan Cənəlinin işıldayan üzündə gəzdi. Ona elə gəlirki, bu “kompaniyanı” bir yere yığmaq sondərəcə mürəkkəb və bəlkə də heç baş tutmayan bir işdir. Mən vaxtilə sevgilimi taksilə göndərən, ağrıyan, amma eşqimə də, həsrətimə də biganəliklə baxan adam deyiləm.

–an2 şəkilçili feili sifətlər başlıca olaraq indiki zaman mənəsi ifadə edir, lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər ümumi zamanlılıq da bildirir. Müasir türk dilində də –an2 şəkilçisi eyni mövqedə işlənir. Bu dildə –an2 şəkilçisinin geniş zaman ifadə etdiyi qeyd olunur. Türk dilində geniş zaman bizim dildəki qeyri-qəti gələcək zamana yaxındır. Bu zaman forması digər türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə indiki-gələcək zaman adlandırılır və konkret indiki zamana qarşı qoyulur. Deməli, geniş zaman dedikdə, daha ümumi, bütün zamanlara aid olan forma nəzərdə tutulur.

Dilçilikdə belə hesab olunur ki, –an2 feili sifət şəkilçisi tarixən keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənmiş –qan, –kən şəkilçilərləndəki q, k samitlərinin düşməsi ilə yaranmışdır.

–qan, –kən şəkilçisi hazırda qıpçaq qrupu türk dillərində geniş yayılmış feilisifət şəkilçilərləndir və müxtəlif zamanları ifadə edir: qeyri-qəti gələcək zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, keçmiş zaman. Belə məqamlarda –qan2 şəkilçisi dilimizdəki –an2 şəkilçisinə uyğun funksiya yerinə yetirir: Cakşı bilgen, barkta ganuğunucular “Yaxşı bilən, dəyərini bilən dinləyicilər”, yaxud ukiqan kişe “sayılan adam”. Bu da həmin şəkilçinin –an2 şəkilçisinin qədim variantı olduğunu təsdiq etməyimizə imkan verir.

–an2 şəkilçisinə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində təsadüf olunmur. Bu şəkilçi uyğur abidələrindən başlayaraq istifadə olunmuşdur (50, 1628). Hazırda bu şəkilçi daha çox oğuz qrupu türk dillərində işlənir. Müasir Azərbaycan dilində çox geniş işlənən –an2 şəkilçisi dilimizin tarixində də işlənmə tezliyinə görə digər feili sifət şəkilçilərləndən seçilmişdir.

Feili sifətlərin bəzilərləndə sifətlik xüsusiyyəti o qədər güclənir ki, onlar tamamilə sifətə çevrilir. –an2 şəkilçili sözlər arasında da belələri vardır. Müasir türk dilində də –an2 şəkilçili

feili sifətlərin sifət və ismə keçidi daha güclüdür. Bu cəhəti hər iki dildə -an2 şəkilçili feili sifətlərin çoxluğu ilə izah etmək olar.

2. -acaq2 şəkilçisi ilə: həmişəlik qalacaq bir şey, güclə seziləcək soyuqluq, qorxaqlıq, üzümə vurulacaq sərt cavab, Göyüşün dünyanın havasında qalacaq son qışqırtısı və s.

Məsələn, Dünya duracaq yel deyil Canımnan, qollarımnan, sonra da barmaqlarımnan keçəcək həyəcanı gözləyirəm: heç nə, məni oyadacaq bir şey yoxdu, cansızdı hər şey, hərəkətsizdi. Deməli, güman etmək olar ki, onun uzun keşməkeşli və zəngin bir həyatı olmuşdur və qoca yaşlarında həyatın hər üzünü görmüş sənətkar müdrik bir kəlam söyləyirsə, burada təəcüb doğuracaq bir şey yoxdur. Bu güc Saracın qollarından heç vaxt açılmayacaq qandal idi.

-acaq2 şəkilçisi də omonim şəkilçidir. Feili sifət şəkilçisi olmaqla məhdudlaşmır, qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir, həmçinin isim də əmələ gətirir: dayanacaq.

-acaq2 şəkilçili feili sifətlərin məzmununda gələcək zamana bağlılıq var, lakin belə sözlərdə bundan əlavə bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir. Bəzən -acaq2 şəkilçisinin qəti gələcək zamanın da morfoloji göstəricisi olmasından çıxış edərək yazırlar ki, bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş feili sifətlər yalnız qəti gələcək zamana aid olur. Ancaq bu şəkilçinin qəti gələcək zamanı da bildirməsi o demək deyil ki, -acaq2 şəkilçili feili sifətlər yalnız gələcək zaman məzmunu ifadə edə bilər. Əslində, belə sözlər sonsuz bir vaxtla bağlı olur.

-acaq2 şəkilçili feili sifətlərə mənsubiyyət şəkilçiləri də əlavə oluna bilər: gedəcəyi yol, deyəcəyi vida sözləri və s.

Məsələn, Bəhmənlə üz-üzə gələcəyi dəqiqəni təsəvvürünə gətirəndə qorxdu. Əbədi göylə, onun heç bir vaxt qayıtmayacağı əbədi göylə – yer arasında, Mədinənin onu daim gözləyəcəyi yer arasında geri dönüb təkcə Baladadaşın gözə biləcəyi asta və biganə yerləşlə uzaqlaşdı. Orxan qıçları əsə-əsə yaxınlıqdakı daşın üstündə oturub, yuxudan ayılacağı dəqiqəni gözlədi...açıq təyyarə meydanının nəfəs genişliyi, təyyarənin qalxacağı göylərin ulduzlu qaranlığı vardı bu telefon zəngində. Bu xüsusiyyət –acaq2 şəkilçisi vasitəsilə adyektivləşmiş feilləri -dıq4 şəkilçili feili sifətlərə yaxınlaşdırsa da, həmin sözlərdən fərqli olaraq -acaq2 şəkilçisini qəbul etmiş feillər mənsubiyyət şəkilçisi olmadan da işləyə bilər.

-acaq2 şəkilçisi oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan şəkilçidir. Bu şəkilçi digər qruplara daxil türk dillərindən yalnız bir neçəsində işlənir. Qədim türk dili üçün də səciyyəvi olmayan -acaq2 şəkilçisi oğuz qrupu dillərinin də inkişafının daha sonrakı dövrlərində meydana çıxmışdır. İlk yarandığı dövrlərdə -acaq2 feili sifət şəkilçisi olmuş, sonradan qəti gələcək zamanın da ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləyə bilmə xüsusiyyəti –acaq2 və -dıq4 şəkilçili feili sifətlərə digər feili sifətlərdən daha fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. J.Deni bu şəkilçiləri feili adın göstəricisi hesab etmiş, N.A.Baskakov feili sifətin şəkilçisi adlandırmışdır. N.K.Dmitriyev isə bu şəkilçini həm feili ad, həm də feili sifət yaranan şəkilçi kimi təqdim etmişdir. Başqa bir fikir də bu şəkilçilərlə formalaşmış feili sifətlərin yalnız sifət deyil, isim xüsusiyyətləri də daşmasını əsas götürərək onları feili sifətlər cərgəsindən çıxarmaqdır. Türk dilində belə sözlərin mövqeyinə dair yazılmış bir məqalədə bu şəkilçiləri qəbul etmiş sözlər “sıfatı-isimsi” adı ilə təqdim edilmiş və bu terminin ilk dəfə V.Quzev tərəfindən irəli sürüldüyü qeyd olunmuşdur. Ancaq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmə qabiliyyəti -acaq2 və -dıq4 şəkilçili sözlərin feili sifət olduqlarını inkar etməyə heç bir əsas vermir, çünki bu sözlər feili sifətə məxsus olan bütün qrammatik xüsusiyyətləri daşıyırlar.

3. -malı2 şəkilçisi ilə: Lap məəttəl qalmalı işdisəpmişəm” Borçalıda bir-iki həftə qaldı, kifayətədi, sonra arvad-uşağını mindirəcək “Jiquli”yə, aparacaq gəzməli, görməli yerlərə.

Göründüyü kimi, bu şəkilçi həm təsdiq, həm də inkarda olan feilləri adyektivləşdirir. –malı2 şəkilçisində də -acaq2 şəkilçisində olduğu kimi gələcək zaman məzmunu daha üstün olur.

-malı2 şəkilçisi ilə yaranmış gülməli, içməli, yeməli kimi sözlərdə sifətlik xüsusiyyəti çox güclüdür və belə sözlər daimi əlamət bildirir. Hətta belə sözlər dərəcə əlamətləri ilə də

işlənə bilir: ən içməli, daha içməli və s. Bəzən sifətlərdə olduğu kimi, -malı2 şəkilçili feili sifətlərin də təkrarından istifadə olunur. Məsələn, Sonra onları da gülmək tutdu, çox gülməli-gülməli şeyləri xatırlayıb uğunub getdilər.

-malı2 şəkilçili feili sifətlər təsirlilik və təsirsizlik ifadə etməsi cəhətdən digər feillərdən fərqlənir. Belə ki, bu şəkilçi, əsasən, təsirli feillərə artırıla bilər, lakin onun formalaşdırdığı feili sifətlər özündən əvvəl təsirlik halda olan söz tələb etmir. -malı2 şəkilçisi Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində – XVIII əsrə qədər işlək olmamışdır. H.Mirzəzadənin yazdığına görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçi işlənmişdir və bu da onu xalq dili üçün səciyyəvi olan qədim bir şəkilçi hesab etməyə əsas verir: Gəlməli-getməli dünya, son ucu ölməli dünya. Türk dilləri içində bu şəkilçinin ən çox işləndiyi dil də Azərbaycan dilidir. Lakin oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdə də bu şəkilçiyə təsadüf olunur.

Şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri -malı2 şəkilçisinin -ma və -lı şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmasıdır.

4. -ası2 şəkilçisi ilə: yeyiləsi öküzləri, dişə dəyəsi bir şey və s. Məsələn, Gördü evi var, evlərdən hündürdü, yeri yerlərdən böyükdü, aşağıda da buyurulası adamları; Yuxusuzluqdan daha da qaralıb, böyümüş gözlərinə yaraşası bir kədərlə yorğana bürmələnmiş Rafiqə baxırdı; Elə bil seyrək kətanın üstündə hələ çəkilişi çox şey vardı. -ası2 şəkilçisi də gələcək zaman məzmunlu feili sifətlər əmələ gətirir. Ancaq digər şəkilçilərdən fərqli olaraq bu şəkilçi yalnız təsdiq bildirən feilləri adyektivləşdirir. ası2 şəkilçisi həm də feilin lazım şəklinin şəkilçisidir və maraqlıdır ki, lazım şəklinin inkarı da digər feil formaları kimi -ma2 şəkilçisi ilə yox, deyil sözünün köməyi ilə ifadə olunur. Deməli, -ası2 şəkilçili feillər -ma2 inkar şəkilçisi ilə işlənə bilmir. Bu da onu göstərir ki, lazım şəklinin göstəricisi tarixən -ası2 feili sifət şəkilçisindən yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov, Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 422
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 280
3. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dilində isimlərin adyektivləşməsi // S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri dil və ədəb. seriyası 1978 № 6
4. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983, s. 92

М.А.Махмудова, С.А.Гасанова

Роль причастий в преобразовании прилагательных

Резюме

Это статья о роли преобразования от причастия в прилагательное. Причастия отличаются по интенсивности во все времена развития нашего языка. Как мы уже упоминали, преобразование глагола происходит через причастие. У каждого глагола есть свои уникальные особенности и благодаря этим формулам глаголы отличаются друг от друга. Некоторые из причастий становятся настолько сильными, что становятся полностью прилагательными. Часть причастий полностью превращается в прилагательные. Из-за их принадлежности к форме глагола причастие иногда рассматривается только как существительное.

M.A.Mahmudova, S.A.Hasanova

The role of participles in the adjectivization

Summary

This article is about the role of participles in the adjectivization. Participle differs in intensity at all times of our language. As we have mentioned the adjectivization of the verbs occurs through participles. Each participles has its own characteristics and the affixes identified through these formulas differ from each other. In some of the participles features the quality of the adjective is so strong that they become completely adjective. Part of the participle is completely transformed into an

adjective. Because of their affiliation with the form is of the verb, an adjective is sometimes only considered as a noun.

Rəyçi: prof. Ü.D.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.02.2020

T.MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA ALINMALARIN ROLU

Açar sözlər: alınmalar, danışmaq, meyar, dil, söz

Ключевые слова: заимствования, разговор, критерий, язык, слово

Key words: borrowings, speaking, criteria, language, word

Dil ictimai hadisədir. Dil cəmiyyətlə birlikdə yaşayır, inkişaf edir. İctimai, iqtisadi dəyişikliklər, həmçinin texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yeni-yeni sözlər yaranır. Dilin lüğət tərkibində dəyişmə, artma, zənginləşmə gedir. Dilin lüğət tərkibi artıb, zənginləşdiyi kimi onun lüğət fondu da zənginləşir.

Zaman ötdükcə xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə lüğət tərkibinə daxil olmuş sözləri hamı istifadə edir və həmin sözlər dilin əsas lüğət fonduna keçir. Həmin sözlərin çox hissəsi qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir.

Sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərz, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni məna çalarları alır, müxtəlif mənalarda işlədilən söz formasını dəyişir və s. kimi dəyişikliklərə uğrayır. Bu proses dildə həmişə davam etdiyindən sözlərin forma və məna münasibətləri də dəyişir. Buna görə də dildə sözlərin məna şaxələnməsi prosesi baş verir. Bəzən elə olur ki, söz özünün ilkin lüğəti mənasından uzaqlaşır, yeni-yeni mənalar ifadə edir.

Bəzi faktlara əsasən ingilis dilinin lüğət tərkibinin 70%-i alınma sözlərdən, 30%-i yerli sözlərdən ibarət olduğu bildirilir. İngilis dilinin 30%-ni təşkil edən həmin sözlər özlərində heç bir xarici dil elementi birləşdirmirlər və ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşması əsasında yaranmışdır (3, 78).

L.P.Smith, H.Bradley və başqa alimlərin fikrincə alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibində çoxluq təşkil edir və ingilis dili alınma sözlər hesabına inkişaf edir.

Dil insanın hər cür iş fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olduğu üçün onun lüğət tərkibi daim dəyişir. Belə ki, müəyyən ictimai faktorların təsiri ilə bir qrup söz dilin lüğət tərkibini tərk edir. Deməli, tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq dilin lüğət tərkibindən müəyyən miqdarda köhnəmiş sözlər çıxır və dilə bundan daha çox yeni söz və ifadələr daxil olur.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi müasir dilə nisbətən xeyli məhdud olmuşdur. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində 30000-ə qədər söz olduğu güman edilir.

Lakin bu rəqəm heç də qədim ingilis dilinin leksik tərkibini tam əks etdirmir. A.S.Smirnitskinin göstərdiyi kimi, qədim german dillərindən heç birinin leksik tərkibinin tam həcmi bizə məlum deyil.

Məlumdur ki, dilin ən tez dəyişən sahəsi onun lüğət tərkibidir. Dilin lüğət tərkibi daim dəyişir və inkişaf edir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi o dilin aid olduğu xalqın tarixilə əlaqədardır.

Alınma sözlər dildə özünə məxsus bir yer tutur. Dildə belə sözlər müxtəlif məna çalarlığı ifadə edir. Bu sözlərin əksəriyyəti nəinki yazılı dildə, hətta ümumxalq danışmaq dilində geniş yayılmışdır.

Alınma sözləri öyrənərkən onların etimologiyası, mənaları, dilə daxil olma yolları da araşdırılmışdır.

Hər bir xalqın həyatında baş verən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq onun dilində dəyişiklik əmələ gəlir. Yeni dildə yeni-yeni sözlər yaranır. Bu sözlərdən bəziləri dilin lüğət tərkibinə

daxil olur, möhkəmlənir, həmin dilin öz sözlərinə çevrilir. Bəziləri isə müəyyən vaxt keçdikdən sonra dildə öz fəaliyyətini itirir, yəni dildən çıxır. Deməli, bəzi sözlər dilin lüğət tərkibində neologizmlərə çevrildiyi halda, digərləri isə dilin passiv fonduna keçərək arxaikləşir. Həmin sözlərin dildə hələlik müəyyən funksiya daşması ilə az və ya çox dərəcədə dil üçün əhəmiyyətli olması haqqında ancaq qısa bir dövr üçün mülahizə söyləmək olar. Bu sözlərin lüğət tərkibindəki işlənmə müddəti müəyyən zaman keçdikdən sonra daha aydın nəzərə çarpır.

Dildə tədrici dəyişiklik sözlərin formalaşması, sinonimlik xüsusiyyətləri, onun lüğət tərkibində müəyyən keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olur. Elə sözlər də vardır ki, onlar demək olar ki, heç bu dəyişikliyə uğramadan öz əsas mənasını saxlamaqla həm dildə uzun müddət işlədilər bilər. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmin xalqın hansı tarixi mərhələlərindən keçdiyini göstərir.

Sözlərin yayılması elm, mədəniyyət, texnika, incəsənət, ideologiya və s. inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, çox inkişaf etmiş mədəni ölkələr geridə qalmış ölkələrə öz təsirini göstərir və bunun da nəticəsində həmin dildən digər dillərə sözlər keçir. Bununla yanaşı mədəni cəhətdən geridə qalmış ölkə xalqlarının dillərindən daha çox mədəni xalqların dillərinə də sözlər keçir ki, bu da qanuna uyğun bir prosesdir.

Alınma sözlərin müxtəlif yollarla bir dildən digərinə keçərək, daxil olduğu dilin sözləri ilə yanaşı işlədilərək onlarla sinonimlik, antonimlik təşkil edə bilər. Qeyd etməliyik ki, bu cür xüsusiyyətlər tərcümə işində müəyyən asanlıq yarada bilər.

Alınma sözlərin uyğunluğu özünü şifahi dildə də qismən göstərə bilər. Bu sözlərin müəyyənləşdirilməsində morfoloji struktur da rol oynaya bilər.

Həm təərəfindən qəbul edilən yeni, alınma söz geniş şəkildə istifadə zamanı tədricən nitqə hopur. Uzun müddət alınma söz dildə qalır və nə qədər ki, bu söz dildə dönə-dönə istifadə olunur, bu o qədər dilin doğma sözlərinə oxşayır.

İngilis dili müxtəlif dövrlərdən keçmişdir və bu müddət ərzində müxtəlif dillərdən çoxlu sözlər almışdır.

Dilə xarici təsir nə qədər qüvvətli olsa da o öz milli xüsusiyyətlərini saxlayır və canlı dildən məhrum olmur. 1913-cü ildə İngiltərədə dili xarici sözlərdən təmizləmək şüarı altında «Society for Pure English» adlı bir cəmiyyət yaradılmışdır. Bu cəmiyyət göstərir ki, alınmış sözlər ingilisləşməli, yəni ümumi ingilis təfəkkürünə uyğunlaşmalı, latın və yunan kökləri əsasında süni sözlər yaradılmasını ingilis sözləri ilə əvəz etməli və yazıçılar yeni sözlər yaratmağa çalışmalıdırlar.

İngilis dili illər keçdikcə inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Normand işğalından sonra uzun müddət ərzində ingilis dili praktik dil olaraq danışq dili olmuşdur. Bu dövrdə bu dil yeni standart nitqə çevrildi. Vaxt keçdikcə bu dil 1200 sözlə ədəbi dil kimi peyda olub, Orta ingilis dili kimi qəbul olundu.

İngilis dilinin lüğət tərkibində olan sözləri belə təsnif etmək olar: alınma sözlərin mənbəyinə görə, assimilyasiya dərəcəsinə görə, sözün hər hansı aspektinin alınmasına görə

İngilis dilinin hər hansı bir etimoloji lüğətini açsaq, orda alınma sözlərin necə böyük yer tutduğunu görürük. Lüğətə ötəri nəzər nəinki lüğət tərkibinin qarışıq xüsusiyyətə malik olmasını, həmçinin onun ilk vaxtda digər dillərin təsiri altında öz milli mövcudluğunu qoruyub saxlamasına şübhə etməyə vadar edir. Demək olarki ingilis dilinin lüğət tərkibinin 65% ni sırf alınma sözlər təşkil etdiyi halda, 35% öz sözlərində ibarətdir (4, 90).

İngilis dilinin lüğət tərkibinin alınma sözləri mənbəyinə və dövrünə görə fərqləndirilir:

1. Kelt dilindən alınmalar
2. Eramızdan əvvəlki dövrlərdə latın dilindən alınmış sözlər, anqlo-saksonların Britaniya adalarına gələndə qədər olan dövr (latın dilindən alınmış sözlərin ilk layı)
3. VI-VII əsrlər latın dilindən alınmış sözlər xristianlığın İngiltərəyə yeridilməsi dövrünə təsadüf edir (latın dilindən alınmış sözlərin ikinci layı)

4. Sandinaviy basqınları dövrü (VIII- IX) və xüsusilə X əsr Skandinaviya istilaları dövründə skandinav alınmalar

5. Köhnə fransız dilindən alınmış sözlər (XII-XV) norman istilalarının səbəbindən

6. XV-XVI əsrlərdə intibah dövrü ilə bağlı latın dilindən alınmış sözlər (latın alınmalarının üçüncü layı)

7. XVI əsrdən sonra yaranan yeni fransız alınmalar

8. İqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və s. əlaqələr nəticəsində münasib millətlərin: yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman və s. dillərən gələn alınmalar

9. Böyük Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə ingilis dilinə keçmiş sovetlər ölkəsinin qabaqcıl ictimai quruluşunun ideologiyasını əks etdirən rus dilindən alınmış sözlər

Alınma sözlər 2 yolla daxil olur: 1) Şifahi nitq; 2) Yazılı nitq vasitəsilə

Şifahi nitq vasitəsilə alınan sözlərin ömrü uzun olmur və tarixən dəyişikliyə məruz qalır. Məs: inch, mili

Yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər öz yazılış, səslənmə xüsusiyyətlərini saxlaya bilir və uzunmüddətli olur (7, 89).

Alınma sözlər dildə dəyişikliklərə uğrasalar da, onlar öz əvvəlki xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilirlər. Bu cəhət isə dildəki sözün məhz alınma söz olub olmadığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İngilis dilində türk sözlərinin mövcud olmasını tədqiq edərək aşkar oldu ki, bəzi mənbələrdə ingilis dilində şərq sözlərinin işlənməsindən danışılır. Lakin əcnəbi dilçilərdən bəziləri- Volt Teylor, M. Varyusu, M.S.Svenston ingilis dilində şərq sözlərini tədqiq etmişlər. Tədqiqatlara nəzər salsaq ingilis dilinə türk mənşəli alınma sözlərin müxtəlif yollara keçdiyini müşahidə edə bilərik. Tarixi dövrlər ərzində müharibə, siyasi, ticarət əlaqələri, elm və texnikanın inkişafı, turizm, miqrasiya, yemək adları və s. nəticəsində türk sözləri ingilis leksikasına daxil olmuşdur (6, 45).

Türk sözlərinin çoxu ingilis dilinə tacirlər və Osmanlı imperiyasının əsgərləri vasitəsilə daxil olmuşdur. Bundan əlavə, türk mənşəli bir neçə söz rus, latın, ispan, italyan, fransız və polyak kimi Şərqi Avropa dilləri ilə ingilis dilinə nüfuz etmişdir. Bir sözlə, türk xalqlarının dili müxtəlif dillərdə, xüsusilə də ingilis dilində dərin iz buraxdı. Siyasət və iqtisadiyyatla bağlı türk mənşəli alınma sözlər ümumi olaraq ədəbiyyatda və müsəlman xalqlarının həyatı ilə bağlı olan tarixi və etnoqrafik sahələrdə işlənir.

XVIII əsrin axırından etibarən ingilis səyyahları dünyanın hər tərəfini gəzməyə başlayırlar. Yaxın Şərq xalqlarının həyatını yaxından öyrənmək məqsədilə İngiltərədə müxtəlif ekspedisiyalar təşkil edilir. İngilis səyyahları şərq haqqında yazdıqları qeydlər və ədəbi əsərlər ingilis oxucusunda bu ölkələrə qarşı həddindən artıq maraq oyadır.

Beləliklə, şərq sözlərinin ingilis dilinə daxil olmasının yollarından biri səyyahların şərq ölkələrində səyahət edən zaman gördükləri hadisələrin və bu xalqların həyatına xas olan adət ənənələrinin təsvirində işlətdikləri şərq sözləridir. Hər kəs yeni şərq sözlərini öz düşündüyü formada təsvir etmişdir. Odur ki, ingilis dilində bir şərq sözünün bəzən bir neçə yazı formasını görmək olar.

Buradan aydın olur ki, alınmaların ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşməsində nəzərəcərpacaq dərəcədə rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. "Sözlərin hadisəsinin əsasları", Bakı, Azərənəşr, 1995
2. Qurbanov A. "Ümumi dilçilik", Bakı, Nurlan, 2004
3. Adilov M.İ. "Mətbuat dili haqqında", "Nitq mədəniyyəti məsələləri", Bakı, Elm, 1969
4. Ağayeva F.M, Adilova M.İ, Verdiyeva Z.N. "Dilçilik problemləri", Bakı, Maarif, 1982
5. Məmmədova T. "Müxtəlif dövrlərdə İngilis dilinə daxil olan sözlər", Bakı, 2011
6. Arakin V.D. "History of English language", Moscow, 1985
7. Groom B.A. "Short history of English Words", London, 1934

Т.Магеррамова

Роль заимствований в лексическом развитии современного английского языка

Резюме

В статье речь идёт о роли заимствований в лексическом развитии современного английского языка. Автор пытается раскрыть роль заимствований. В анализе большое внимание обращено на факты, полученные из лингвистических литератур. Одной из важнейших целей статьи является раскрыть роль заимствований. Ссылаясь на работы ученых, исследовавших эту область лингвистики, мы подчеркиваем ее важность в лингвистике.

T.Maharramova

The role of borrowings in lexical development of modern English

Summary

This article deals with the role of borrowings in lexical development of modern English . While analyzing great attention was given to the facts taken from the linguistic literature. One of the important goal of the article is to detect and find out the role of the borrowings. Emphasizing its role in lexical development in modern English, referring to the works of scientists that have been researched in this field of Linguistics, we emphasize the emergence of borrowings in Linguistics.

Rəyçi: filol.f.d. A.Rəcəbova

Redaksiyaya daxil olub: 25.02.2020

R.MƏMMƏDSOY

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**BORIS PASTERNAKIN “MƏŞHUR OLMAQ YAXŞI DEYİL” ŞEİRİNİN
TƏRCÜMƏSİNDƏ METAFORALARIN SAXLANILMASI***Açar sözlər:* şeir, metafora, yaradıcılıq, obraz, şöhrət, özünü fəda etmə, əfsanə*Ключевые слова:* поэзия, метафора, творчество, образ, слава, самоотдача, легенда*Key words:* poetry, metaphor, creativity, image, fame, dedication, parable

B.Pasternakın “БЫТЬ ЗНАМЕНЫТЫМ НЕКРАСИВО” (“Məşhur olmaq yaxşı deyil”) (1, s.256) şeiri təsadüfən meydana çıxmamışdı. Ölkənin və şairin həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, “kütlələrin rəhbəri” dünyada getmiş, cəmiyyət həyatında müəyyən “istiləşmə” baş vermiş, onu Yazıçılar İttifaqına qəbul etmiş, istedadlı qələm sahibi olması etiraf olunmuşdu. Lakin bütün bunlar onun totalitar rejimdən, ideoloji buxovlardan tam azad olması anlamına gəlmirdi. Təbii ki, belə bir rejimin hakim olduğu cəmiyyətdə tanınmış ədəbiyyatçı, məşhur yazıçı olmaq üçün parlaq və özünəməxsus istedadla malik olmaq kifayət etmirdi, öz həqiqi hislərini həm cəmiyyət, həm də əsərlərində gizlətmək lazım gəlirdi. Pasternak isə ədəbiyyat ətrafında fırlananlardan, hər bir fürsətdə özlərini gözə soxaraq sovet ideologiyasının dönməz mübəllighləri olduqlarını sübut etməyə cəhd eləyən və bunun hesabına təmtəraqlı həyat sürənlərdən fərqli olaraq buna alışa, vərdiş edə bilməmiş, nəticədə davamlı olaraq hakim elitanın qəzəbinə gəlmişdi. Çünki o dövrdə ədəbi istedad bir o qədər də önəm kəsb etmirdi, əsas məsələ partiyanın siyasətinə loyallıq münasibəti idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Pasternak tanınırdı, onun müntəzəm olaraq satışdan çıxarılan, senzura tərəfindən “zay məhsul elan edilən” şeirləri, romanları, pyesləri xaricdə çap olunur, yaxud əlyazması şəklində yayılırdı. Yazıçı həqiqətən çox məşhurlaşmışdı, o isə bundan utanır, ədəbiyyata verdiyi töhfənin dəyəri məsələsində hədsiz təvazökarlıq edirdi. Ancaq irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, heç də sovet ədəbiyyatçılarını hamısı belə deyildi: qəzet səhifələrindən xalqı bərabərliyə, qardaşlığa səsləyənlərin, özləri burjuva həyatı keçirirdi. Məhz belə bir dövrdə - 1956-cı ildə Pasternak özünün dillər əzbəri olan “Məşhur olmaq yaxşı deyil” şeirini qələmə aldı. Bu şeiri çoxları Boris Pasternakın yaradıcılıq proqramı hesab edir, onun sənət kriteriyasının əsası kimi başa düşürdü; həqiqətən də şair bu şeirlə ədəbiyyatçının şərəf kodeksini yaradaraq əsl şairi və yazıçını necə gördüyünü bəyan edirdi. Onun fikrincə, müasir ədəbiyyatçı öz ədəbi irsinə qayğı göstərməməli, arxivlər yaratmamalı, “əlyazmaları üzərində əsməməlidir”. Şair bu əqidədədir ki, sənətkar özünü qurban verməlidir, o, hay-küylə məşğul olmamalıdır. O, öz həmkarlarını “şöhrətə aludə olmadan yaşamağa”, öz gəninin xidmətlərini öz adına yazmamağa, başqalarının gözündə yaxşı görünməyə çalışmamalıdır Pasternakın fikrincə, həyat onsuz da hər şeyi öz yerinə qoyacaq, çalışıb elə etməlisən ki, yaradıcılıqla insanlığın bir-birini tamamlasın: ətrafın məhəbbətini qazan, gələcəyin səsinə eşit. Pasternak onu da bilir ki, tarix insanlar tərəfindən yaradılır və onların maraq dairəsində izah olunur. Ona görə də bu dünyada hər şey nisbidir, bir çox illərdən sonra hər şey-bütün nailiyyətlər başqa cür təqdim oluna bilər. Müəllif hesab edir ki, əsl şair qələbəni məğlubiyyətdən fərqləndirməməlidir, çünki zaman hamını mühakimə edəcək, əsas məsələ əbədi yaşamaqdır, bu isə yalnız ürəkdən sevmək, ürəkdən nifrət etməklə mümkündür. Bu hisləri əsərdə nəyinsə naminə qurban vermək ən böyük cinayətdir. B.Pasternak bu şeiri “Когда разгуляется” (2) kitabına daxil etmişdir.

Şeirin mövzusu yaradıcılığın mahiyyəti, sənətkarın yaradıcılıq yolu olsa da, B.Pasternak ən geniş mənada həyat və ölüm haqqında mühakimələrini, tale barədə fikirlərini də burada vermişdir. Şeirin kompozisiya quruluşu sadədir, üç hissədən ibarətdir: Birinci hissədə şair adı

dillərdə əfsanəyə çevrilmiş, lakin əsl həqiqətdə yaradıcılığı heç bir məna daşımayan sənətkarlar barədə oxucuya məlumat verir, daha doğrusu onların gözünü açır. Onu da qeyd edək ki, zaman çox keçmədən yazıçının uzaqgörənliyini sübut etdi. O, sovet nəsrinin və poeziyasının “çox qüdrətli nümayəndələrini” tarixini zibilliyinə tullamışdır. Pasternak isə dünya miqyasında etiraf olunmuş sənətkara çevrildi.

İkinci hissədə Pasternak yaradıcılıqla məşğul olan insanın necə olması barədə mühakimə yürüdür. Şair həmin adamın şöhrət deyil, əbədiyyət naminə yaşamağı vurğulayır və qeyd edir ki, həmin insan öz həyatını kadr arxasında qoymalı, yalnız yaradıcılığının nəticəsini göstərməlidir.

Üçüncü hissədə B.Pasternak öləri şöhrət üçün deyil, əbədiyyətdə qalmaq üçün nə etmək lazım gəldiyini başqa şairlərə pıçıldaıdır. Bununla bərabər, şair heç kimə əxlaq dərsləri keçmir, sadəcə etiraf və özünü tapmaq yolu ilə gedir.

Bir sözlə, fəlsəfi mahiyyət daşıyan bu şeirin tərcüməsi çox çətinidir. Ona görə ki, şair heç nəyi burada birbaşa demir, şeir bir mərhələdən digər mərhələyə fikrin dialektik inkişafının nəticəsi ilə deyil, yeni başlanğıcla daxil olur. Bundan Pasternak şeirdə bir poetik ölçüdən digər poetik ölçüyə mürəkkəb keçidlər etmişdir ki, bunu tərcümədə saxlamaq ciddi problem yaradır.

Bu şeirin Azərbaycan dilində Anara, Səlim Babullaoğluna, Xeyrulla Xəyala məxsus üç variantını əldə etdik. Əvvəlcə şeirin sətiri tərcüməsini təqdim edirik: “Məşhur olmaq yaxşı deyil, bu yüksəklərə qaldırmır. Arxiv yaratmaq lazım deyil, əlyazmalar üstə əsmək (lazım deyil). Yaradıcılığın məqsədi fədakarlıqdır, səs-küy deyil, uğur deyil. Ayıbdır, heç bir məna daşımadan bütün ağızlarda pritça olmaq. Başqasının şöhrətini mənimsəmədən yaşamaq lazımdır, elə yaşa, son nəhayətdə. Ətrafın məhəbbətin qazan, gələcəyin çağırışın eşit. Tələdə ağ yer saxlamaq lazımdır, kağızlar arasında yox. Bütün həyatın yeri və fəsiləri tarlalarda pozular. Məchulluqda qərq olarsan, orda gizlədərsən öz addımlarını. Ətraf dumanda gizlənen kimi, orada heç nə görünməyəndə. Başqaları canlı izlə sənəin yolunu gələr daban daban. Ancaq məğlubiyyəti qələbədən sən özün fərqləndirməməlisən. Bir zərrə də öz sifətindən geri çəkilməməlisən. Lakin canlı olmaq, yalnız canlı, diri olmaq sona qədər”. Təqdim etdiyimiz sırf hərfi tərcümədir.

Anar bu şeiri 11-likdə tərcümə etdiyindən sətirlərə bəzi sözlər əlavə etməli olmuşdur. Məsələn, birinci sətirdə “Быть знаменитым некрасиво” misrasını “Yaxşı deyil məşhur olmaq, tanınmaq” kimi tərcümə etmişdir ki, ikinci sinonim feili vəznə görə şeirə əlavə etmişdir. Yaxud ikinci misrada “Не это подымает ввысь” misrası “Yüksəklərə bu qaldırmır adamı” şəklində tərcümə edilməklə yenə əlavə söz qəbul etmişdir. Şeirdə “adam” sözü yoxdur, amma heca belə bir sözün əlavə olunmasını tələb etmişdir. Şeirin üçüncü bəndinin ikinci misrası isə orijinaldan xeyli fərqlidir. “Так жить, чтобы в конце концов” misrasını Anar “Ayrı cür dolanıb durasan görək” kimi çevirmişdir ki, bunun kontekstlə əlaqəsi olsa da, orijinaldan uzaqdır. Ümumiyyətlə, Anarın tərcüməsi axıradək belə əlavə sözlərlə müşaiyət olunmuşdur ki, onlar şeirin ümumi məzmununa xələl gətirmədiyi kimi, onun bədii keyfiyyətini də azaltmır, əksinə fikrin ifadəliliyini gücləndirir.

Səlim Babullaoğlunun tərcüməsi isə bədii keyfiyyətindən çox orijinala yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Səlim Anardan fərqli olaraq izafi sözlər, feillər işlətmir, əksinə bəzi hallarda ona artıq görünən sözlərdən azad olmağa çalışır. Məsələn, şeirin ikinci bəndinin birinci misrasında “Цель творчества – самоотдача” misrasını Səlim “Özünü qurbandır sənət” kimi çevirmişdir ki, bizcə, bununla nəinki şeirin bədiiyiyinə, həm də cümlənin qrammatik quruluşuna ciddi xələl dəymişdir.

Məlum olduğu kimi, şairin həyat haqqındakı fikirlərində detallar daha çox önə çıxır və həyatın sirri həmin detallarda öz əksini tapır. Təsvir etmək, deməli, predmetlər arasında əlaqəni göstərməkdir, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər isə sevgiyə söykənir. Yaşamaq bu dünyanın qanunlarını, hər şeyin hər şeyə məhəbbətini dərk edib yaşamaqdır. İnsanın həyatı buna uyğun qurulmalıdır, insan özünü olduğu kimi görməli, təqdim etməli, başqasını təkrar etməməli, özünün haqqında pritça yaratmamalıdır.

Но надо жить без самозванства, - deməklə şair özünü böyüdənlərə üz tutur, onları zamanın mütləq mühakimə edəcəyini bildirirdi. Bizcə, tərcümələrin heç birində şairin bəyanatı tam dəqiq verilməyib.

Səlim Babullaoğlunun səkkizlikdə tərcümə etdiyi misralarda hər şey yerində olsa da, “samazvantstva” nəzərdə tutulan mənanı vermir.

Lovğa yaşamağı boş ver,
Yaşa elə ki, lap sonda
Sevsin səni olduğun yer,
Duy, səsinə sabahın da.

Anar isə şeirin əvvəldən müəyyən etdiyi ahənginə uyğun olaraq fikri əlavə sözlərlə çatdırmış, onda da yuxarıda qeyd etdiyimiz sözün tərcüməsində qeyri-dəqiqlik var.

Özündən müştəbeh yaşamaq olmaz,
Ayrı cür dolanıb-durasan gərək.
Elə cür məkan ki səni bəyənsin,
Elə ki səsləsin səni gələcək.

Şair birinci misrada “olmaz”, “boş ver” demir, əksinə “olar”, “lazımdır” deyir; amma nə? Bu məqsədlə əvvəlcə «самозванство» sözünə diqqət yetirək. Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə nəşr olunan lüğətdə bu söz “fırıldaqlıq”, “yalançılıq”, “özünü başqasının yerinə təhvil vermə”, “başqasının adını mənimsəmə kimi” tərcümə edilmişdir (3, s.116)

A.A.Korolyov isə həmin sözün mənasını tam dəqiqləşdirmişdir: O, «самозванство» anlayışı ilə bağlı yazır: “...Anlayışın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu və ya digər adam özünü başqa simada təqdim edir ki, bu ona özgə şöhrətində üzməyə, maddi, ictimai və şəxsi planda xeyir əldə etməyə imkan verir” (4, s.118)

Pasternakın bu şeirini təhlil edən əksər tədqiqatçılar «самозванство»-ni məhz bu anlamda izah etmiş, hətta şairin bu məsələdə konkret olaraq sovet hökumətinin bütələşdirdiyi Mayakovskini nəzərdə tutduğunu bildirmişlər.

Amma biz şeirin heç bir tərcüməsində bu mənanı görmürük. Əslində, tərcümə “başqasının şöhrətini mənimsəmədən yaşamaq lazımdır”- mənasını verməli idi. Burada isə, ya “lovğalıq”, ya da “özündən müştəbehlik” kimi təqdim olunmuşdur.

Şeirin dördüncü bəndi metaforanın mürəkkəbliyinə, şeir ölçüsünün qeyri-stabilliyinə, didaktikaya bənzər mühakimələrin çoxatlılığına görə xüsusilə fərqlənir. B.Pasternak burada sözün həm dar mənasında, həm də geniş mənasında şairin necə olması barədə konkret proqramını bəyan edir. “Probel” (*kağız üzərində ağ yer - R.Məmmədsoy*) qoymaq lazımdır taledə, kağızda yox” misralarındakı “probel” metaforası fikrin sonadək deyilməməsi mənasını daşıyır, etiraf və özünü axtarmağın vacibliyi problemini ortaya qoyur və sonda gələn “canlı olmaq, diri qalmaq” məhz taleyə belə bir münasibətin nəticəsi kimi təzahür edir. Həmin misraları Anar “Yazısız boş yeri kağızda deyil, taledə, ömürdə saxlamaq gərək” kimi tərcümə etmişdir. Davamına baxaq: “Ömrün parçaları fəsilləriylə bir gün də boş yerlər yazılar, dolar”. Düzünü desək, tərcümə var, amma geniş və intəhasız Pasternak yoxdur. Digər tərəfdən qeyd edək ki, məzmun müəyyən qədər saxlanılsa da, şeirin axıcılığı, qafiyə sistemi pozulub, yuxarıdakı bəndlərdən fərqli olaraq, çarpaz qafiyələr tam deyil, halbuki orijinalda bu sistem sonadək dəqiq verilib. çarpaz qafiyələr hamısı yerindədir.

Səlim Babullaoğlu həmin qafiyələri olduğu kimi saxlayıb “Arada ağ yerlər burax, taleyində, kağızda yox. Qoy, yazılsın qırağında, Ömrün fəsilləri nə çox”. Məzmun da orijinala çox yaxındır.

Fikrimizcə, şeirin beşinci bəndində də bəzi anlaşılmazlıqlar var: “И окунаться в неизвестность, И прятать в ней свои шаги, Как прячется в тумане местность, Когда в ней не видать ни зги.”

Şair bu misralarda məchulluğa (tənhalığa, guşənişliyə) qərq olmaq, o məchulluğun içində öz addımlarını gizlətməkdən danışır və bunu ətrafın dumanda gizlənməsi, orada heç

nəyin görünməməsi kimi bir təbiət hadisəsi ilə müqayisə edir. S.Babullaoglu həmin misraları belə tərcümə edir: “Bir az da sirrə baş vurub, yerini gizlət hərdən, sanki hər yeri çən tutub, göz-gözü görməyir gəndən”.

Göründüyü kimi, S.Babullaoglu “sirrə baş vurmaqdan” söhbət açır, B.Pasternak isə, əslində heç kəsin görmədiyi, bilmədiyi bir yerə çəkilməkdən, daha dəqiq desək, cəmiyyətdən uzaqlaşmaqdan, hətta addım səslərinin eşidilməməsindən danışır. O, bununla da sənətkarın şöhrət, sərvət, yaxşı həyat dalınca deyil, bir kənara çəkilərək öz yaradıcılığı ilə məşğul olmasının vacibliyini vurğulayır. S.Babullaoglu isə bunu hansısa sirrin aşkarlanması kimi tərcümə etmişdir.

Yeri gəlmişkən, bu misraların tərcüməsi Anarda da bir o qədər uğurlu alınmamışdır: “Atıb gizli-gizli addımlarını, mübhəmliyə qərq olasan sən gərək. Göz-gözü görməyən duman-da bəzən hər tərəf gizlənib birdən itən tək”. Bu misraları Xeyrulla Xəyal da özünəməxsus şəkildə çevirmişdir: **“Və bilinməzliyə həm baş vuraraq, orda addımlarını gizlədəsən. Necə ki, dumanda gizlənir ətraf və itirsən özün də gözdən sən”**.

Xeyrulla Xəyal şeirin, ümumiyyətlə, bir bəndini - (И должен ни единой долькой, не отступаться от лица. Но быть живым, живым и только, живым и только до конца) buraxmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Xeyrulla Xəyalın tərcüməsində bəzi misralar və bəndlər tərcümə yox, sadəcə söz yığını ilə verilmişdir, heç nə başa düşmək omur. Məsələn, aşağıdakı bəndə fikir verək: Addım-addım izlə özgüləri yol gedər ki, haçansa keçdin sən. Məğlubiyyətlə sən ancaq zəfəri, özün gərək ayıra bilməyəsən. (5) Hələ tərcümənin məzmununu, onun poetik ifadəliliyini bir qırağa qoyuruq, burada Azərbaycan dilinin qrammatik və üslubi normalarına da əməl edilməmişdir. Şeirin son bəndinin tərcüməsində də müəyyən qeyri-dəqiqliklər vardır, amma həmin qeyri –dəqiqliklər məzmun təhrifinə gətirib çıxarmamışdır. Əvvəlcə şeirin orijinalını nəzərdən keçirək:

И должен ни единой долькой
Не отступаться от лица,
Но быть живым, живым и только,
Живым и только до конца.

Anar həmin misraları aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Gərək sifətini dəyişməyəsən
Bircə dilim belə, heç vaxt, heç səfər.
Ancaq diri olmaq, ancaq yaşamaq.
Ancaq diri qalmaq ta sona qədər.

«Долькой» sözünü Anar “bircə dilim” kimi çevirmişdir ki, bu, çox dəqiqdir, amma fikrimizcə, həmin söz öz yerində işlənməyib, üstəlik, orijinalda “heç vaxt”, “heç səfər” sözləri yoxdur və onların əlavə edilməsi şeiri bir qədər ağırlaşdırıb.

Səlim Babullaoglunun «долькой» sözünü bir damla kimi tərcümə etməsi də uğurlu alınmayıb. Çünki sifətin bir damla dəyişməsi ifadəsi dilimizdə yoxdur. Üçüncü, dördüncü misralar isə sadəcə şeirin vəzn və qafiyəsinə uyğunlaşdırılmış misralardır.

Dəyişməsin bircə damla
Belədə gərək sifətin.
Yalnız diri, diri qalmaq,
Dirilik olsun qismətin.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu şeir B.Pasternakın yaradıcılıq proqramı və digər şairlərə ünvanlanmış vəsiyyət xarakterli məktubudur. O, bu şeirində şair və şəxsiyyət problemini qoymuş və onu çox uğurlu şəkildə həll etmişdir. İnandırıcı ki, şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan bu şeirin bundan sonra da yeni-yeni tərcümələri ortalığa çıxacaq və hər bir tərcümə öz keyfiyyəti ilə tərcümə ədəbiyyatımızı zənginləşdirəcək.

Ədəbiyyat

1. Пастернак Борис Леонидович. Быть знаменитым некрасиво. М.: АСТ, 2017, 256 с.
2. POEMS, 1955-1959, Paris, 1959.
3. Rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı: Elm, 1978, s.116, 555 s.
4. A.A.Korolyov, Самозванство в России в прошлом и настоящем: социокультурный и историко-психологический аспекты// Знание, Понимание, Умение, М., 2015, № 4, 118.
5. <https://xeyrulla.com/category/pasternak/>

Р.Мамедсой

Сохранение метафор в переводе стихотворения Бориса Пастернака

«Быть знаменитым некрасиво»

Резюме

В статье исследуются причины появления знаменитого стихотворения Б. Пастернака «Быть знаменитым некрасиво» и проблема перевода его на наш язык. Автор взял три отдельных варианта перевода этого стихотворения на азербайджанский язык и попытался обобщить результаты, сравнивая текст оригинала с каждым переводом. Р. Мамедсой отмечает, что сложность перевода стихотворения заключается не только в его содержании, но и в оригинальности формы. Тот факт, что стихи различаются по размеру полустихия в куплете, делает их еще более трудными для перевода. Отмечая положительные достоинства переводов, автор не отрицает, что могут появиться более новые и совершенные переводы.

R.Mammadsoy

Preservation of metaphors in the translation of the poem

by Boris Pasternak "To be celebrated ugly"

Summary

The article explores the reasons for the appearance of the famous poem by B. Pasternak "Being famous is ugly" and the problem of translating it into our language. The author took three separate versions of the translation of this poem into the Azerbaijani language and tried to summarize the results by comparing the original text with each translation. R. Mammadsoy notes that the difficulty of translating a poem lies not only in its content, but also in the originality of the form. The fact that the verses differ in the size of the hemisphere in the couplet makes them even more difficult to translate. Noting the positive merits of translations, the author does not deny that newer and more perfect translations may appear.

Rəyçi: filol.e.d., prof. R.Novruzov

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2020

V.A.QARADAĞLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏKİ FƏRQLƏRDƏ /R/, /L/ VƏ /S/ FONEMLƏRİNİN MODİFİKASIYASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: irəli uyğunlaşma, geri uyğunlaşma, irəli uyuşma, geri uyuşma, Qurani-Kərim, Asim qiraəti, Həfs rəvayəti, Nəfə qiraəti, Vərş rəvayəti

Ключевые слова: прогрессивная аккомодация, регрессивная аккомодация, прогрессивная ассимиляция, регрессивная ассимиляция, Коран, чтение Асима, передача Хафса, чтение Хафи, передача Варша, элизия.

Key words: progressive accomodation, regressive accomodation, progressive assimilation, regressive assimilation, Qur'an, Coran, Koran, Quran, Asim, Nafi, reading, Hafs, Warsh, transmission

Tədqiqat üzərində çalışarkən bir çox mövcud transkripsiya sistemlərinə (GAL Supplement, Revue des Etudes Islamiques (Paris), Arabica (Paris), İslam Ansiklopedisi, The Encyclopedia of Islam, Encyclopedie l'İslam, Şarkiyat Mecmuası (İstanbul), Türk İlmî Transkripsiyon Sistemi, İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara), DİA (2, 41, 308)) müraciət etdiyimizə baxmayaraq, onlardan heç birinin Quran səslərinin ifadəsi tələblərinə yetərincə cavab vermədiyi problemi ilə üzləşdik. Qurani-Kərimin əhatə etdiyi səsləri latın əlifbası ilə tam və dolğun ifadəsinin qeyri-mümkünlüyünü qəbul etsək də, ən azı latın qrafikasının imkanı daxilində Quran səslərinin daha dolğun ifadəsi üçün yeni fonetik transkripsiya sisteminin tərtibinə ehtiyac duyduq. Tədqiqatda tətbiq edilən xüsusi transkripsiya sistemi – **TT-HAFS/ASIM** (Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı) tərəfimizdən işlənilib hazırlanmışdır.

TT-HAFS/ASIM (Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı)

ʾ – həməzə	zz – qoşa za
ʾ – zəifləmiş həməzə	z-z – sözlərin kəsişməsində zəl-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən za; [ʾəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən za
b – saitöncə mövqedə bə	‘ – ayn
bb – saitöncə mövqedə qoşa bə	“ – qoşa ayn
b-b – sözlərin kəsişməsində qoşa bə; sözlərin kəsişməsində bə-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə bə	‘-‘ – sözlərin kəsişməsində ayn-dan sonrakı mövqedə qoşa ayn
ḃ – bə və ya mim-in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə bə	ğ – ğayn
ḃ – üzərində vəqf icra olunduğu halda bə	f – fə
bb – vəqf icra olunduğu halda qoşa bə	ff – qoşa fə
t – tə; vəqf icra olunmadığı halda tə-mərbutə	f-f – sözlərin kəsişməsində fə-dən sonrakı mövqedə qoşa fə
tt – qoşa tə; dəl-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən tə	q – saitöncə mövqedə qaf
t-t – sözlərin kəsişməsində qoşa tə; sözlərin kəsişməsində dəl-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən tə; [ʾəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən tə	qq – saitöncə mövqedə qoşa qaf
s – sə	ḳ – qaf və ya kaf-in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə qaf
ss – qoşa sə	ḳ – vəqf icra olunduğu halda qaf

[illegible]

r – incə <i>ra</i>	hh – qoşa <i>hə</i>
rr – qoşa incə <i>ra</i>	h-h – sözlərin kəsişməsində <i>hə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>hə</i>
r-r – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ra</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən qoşa səslənən incə <i>ra</i>	ʔ – saitöncə mövqedə vav
ṛ – qalın (orta) <i>ra</i>	ʔʔ – qoşa <i>vav</i>
ṛṛ – qoşa (qalın) <i>ra</i>	ʔ-ʔ – sözlərin kəsişməsində <i>vav</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa <i>vav</i>
ṛ-ṛ – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i>	ʔ-ʔ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>vav</i>
z – <i>zəy</i>	y – saitöncə mövqedə <i>yə</i>
zz – qoşa <i>zəy</i>	yy – qoşa <i>yə</i>
z-z – [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəy</i>	ʔ-ʔ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>yə</i>
s – <i>sin</i>	â – <i>sad</i> , <i>dad</i> , <i>ta</i> , <i>za</i> , <i>xa</i> , <i>ğayn</i> və <i>qaf</i> -dən sonrakı mövqedə <i>fəthə</i>
ss – qoşa <i>sin</i>	a – <i>ha</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>ayn</i> , <i>ləm</i> (l), <i>vav</i> və qoşa nazal <i>vav</i> -dan sonrakı mövqedə <i>fəthə</i>
s-s – [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>sin</i>	ä – <i>həmzə</i> , <i>bə</i> , <i>tə</i> , <i>şə</i> , <i>cim</i> , <i>dəl</i> , <i>zəl</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>zəy</i> , <i>sin</i> , <i>şin</i> , <i>fə</i> , <i>kəf</i> , <i>ləm</i> (l), <i>mim</i> , <i>nun</i> , <i>hə</i> , <i>yə</i> -dən sonra və <i>sad</i> , <i>dad</i> , <i>ta</i> , <i>za</i> , <i>xa</i> , <i>ğayn</i> , <i>qaf</i> , <i>ha</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>ayn</i> , <i>ləm</i> (l), <i>vav</i> və qoşa nazal <i>vav</i> -dan öncəki mövqedə <i>fəthə</i>
ş – <i>şin</i>	ə – <i>həmzə</i> , <i>bə</i> , <i>tə</i> , <i>şə</i> , <i>cim</i> , <i>dəl</i> , <i>zəl</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>zəy</i> , <i>sin</i> , <i>şin</i> , <i>fə</i> , <i>kəf</i> , <i>ləm</i> (l), <i>mim</i> , <i>nun</i> , <i>hə</i> , <i>yə</i> -dən sonra və <i>həmzə</i> , <i>bə</i> , <i>tə</i> , <i>şə</i> , <i>cim</i> , <i>dəl</i> , <i>zəl</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>zəy</i> , <i>sin</i> , <i>şin</i> , <i>fə</i> , <i>kəf</i> , <i>ləm</i> (l), <i>mim</i> , <i>nun</i> , <i>hə</i> -dən öncəki mövqedə <i>fəthə</i>
şş – qoşa <i>şin</i>	e – <i>həmzə</i> , <i>bə</i> , <i>tə</i> , <i>şə</i> , <i>cim</i> , <i>dəl</i> , <i>zəl</i> , <i>ra</i> (ṛ), <i>zəy</i> , <i>sin</i> , <i>şin</i> , <i>fə</i> , <i>kəf</i> , <i>ləm</i> (l), <i>mim</i> , <i>nun</i> , <i>hə</i> , <i>yə</i> -dən sonra və <i>yə</i> -dən əvvəl gələn <i>fəthə</i>
ş-ş – [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>şin</i>	i – <i>kəsra</i>
ş – <i>sad</i>	u – <i>dəmmə</i>
şş – qoşa <i>sad</i>	ā, ā, ā, ā; ī, ū – iki qısa sait ölçüsündə uzun sait
ş-ş – [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>sad</i>	āā, āā, āā, āā; īī, ūū – dörd qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍ – <i>dad</i>	āāā, āāā, āāā, āāā; īīī, ūūū – beş qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍḍ – qoşa <i>dad</i>	āāā, āāā, āāā, āāā; īīī, ūūū – altı qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍ-ḍ – [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dad</i>	ññ – نَسَمَ (12:1) sözündəki [ññ] səs birləşməsinin tələffüz edilən vaxt ərzində dodaqların (sanki [u] səsini tələffüz edərək) qabağa uzadılması (<i>işmam</i>)

ʔ – saitöncə mövqedə <i>ta</i>	u – [u] saitinin örtülü (ötəri) tələffüzü (تَأْتَا (12:1) sözündə <i>təşdid</i> işarəli <i>nun</i> hərfinin bildirdiyi qoşa səsin arasına [u] qısa saiti daxil edib onun örtülü (ötəri) şəkildə tələffüzü; <i>ixtilas</i>)
tt – saitöncə mövqedə qoşa <i>ta</i>	âu, au, âu; ây, ay, ây, ey – iki qısa sait ölçüsündə diftonq
t-t – sözlərin kəsişməsində <i>tə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i> , qoşa samit; sözlərin kəsişməsində <i>ta</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>ta</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i>	âuū, auū, âuū; âyū, ayū, âyū, eyū – dörd qısa sait ölçüsündə diftonq
tt – <i>tə</i> -dən öncəki mövqedə <i>ta</i> -nın süzgün <i>tə</i> -yə keçməsi (<i>qəlqələsiz</i>)	âuūū, auūū, âuūū; âyūū, ayūū, âyūū, eyūū – altı qısa sait ölçüsündə diftonq
ʔ – <i>ta</i> və ya <i>tə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>ta</i>	ʔ – vurğu işarəsi (á, á, á, á, é, í, ú, â, á, â, á, é)
ʔ – <i>vəqf</i> icra olunduğu <i>ta</i>	– <i>vəqf</i>
tt – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>ta</i>	(1), (2), (3)... ...(286) – ayəsonu <i>vəqf</i>
z – <i>za</i>	– <i>səktə</i>

Qurani-Kərimdən olan istinadlar iki nöqtə ilə aralanan sol tərəfdə surənin sıra sayı və sağ tərəfdə müvafiq surə daxilində ayənin sıra sayı verilir, məsələn, əl-Fatihə surəsinin 4-cü ayəsi: 1:4, yaxud Yasin surəsinin 79-cu ayəsi: 36:79.

Giriş. Məqalədə qarşımıza qoyduğumuz məqsəd Asim qiraətindən edilən Həfs rəvayəti (bundan sonra – AH) (2, 15, 118-119) ilə Nafe qiraətindən edilən Vərş rəvayəti (bundan sonra – NV) (2, 43, 63) arasında *r*, *l* və *s* samitlərinin tələffüzü ilə bağlı müşahidə edilən fərqləri aşkarlamaq, onları növlərinə görə təsnif etmək, hər rəvayətdə baş verən fərqli hadisələri öyrənib fonetik təbiətini izləmək, aparılmış tədqiqatlarla tanış olub onların müasir elmi tələblərə uyğunluğunu yoxlamaq, hasil ediləcək mümkün yeni nəticələrin elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Müqəddimə. Məlum olduğu kimi, Qurani-Kərim ilahi Kitab olmaqla təkcə dini səciyyə kəsb etmir, o, müasir ərəb ədəbi dilinin qaynağı, ümumilikdə ərəb dilinin ən möhtəşəm abidəsidir. İllər uzunluq Azərbaycan qadağa altında olan Qurani-Kərim bu aspektdən tədqiq edilməmiş mənbə kimi aktuallığını saxlayır. Qurani-Kərimin nəinki az işlənən, hətta dünyada ən geniş yayılmış rəvayətləri belə Azərbaycanda müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Odur ki, *r*, *l* və *s* samitlərinin sözügedən rəvayətlərdə müşahidə edilən tələffüz fərqlərinin təhlili müasir ərəb dilində baş verən oxşar hallara yeni rəvayətdən yanaşmaqla bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara kömək edəcək. Material ərəb dili səsləri ilə bağlı hadisələrə daha həssas yanaşmağa, təlim-tədris əsnasında baş verən fonetik hadisələrin təbiətini daha dərinlən izahına xidmət edəcək, doğru təsəvvürün formalaşmasına kömək edəcəkdir ki, bu da mövzunun aktuallığını üzə çıxaran amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan, mövzu öz yeniliyi, müəllifin hasil etdiyi yeni qənaətlər isə özəlliyi ilə seçilir.

1. *r* samitinin məxrəcə görə akkomodasiyası (uyğunlaşması)

r samitinin əslində qalın, yaxud incə səs olduğu haqqında nə Orta Əsr müsəlman alimləri, nə də müasir ərəb tədqiqatçıların yekdil fikri var. Belə ki, Orta Əsr müsəlman alimlərinin əksəri onda tələffüzü əsnasında dilin arxa hissəsinin sərt damağa doğru qalxması kimi *istiʿla* sifətinin (1, 88-90) təzahürünün olmasını əsas götürüb *r* samitinin əsildə qalın səsdir, incə tələffüzü isə əlavə, ikinci dərəcəli (30, 407) kimi qəbul edir. Bəziləri qeyd edir ki, *r* samiti incə, yaxud qalın səs kimi nəzərdən keçirilməməlidir, çünki qalınlığı bir, incələşməsi digər səbəbə görə baş verir (6, 2, 90). Alimlərin bir hissəsi də ikinci qənaətə yaxın fikir üzərində dayanır: *r* samiti müəyyən şəraitdə *istiʿla* sifətinin təzahürünü kəsb etdikdə qalın səslənir (13, 68), əsas

sifətlərindən biri isə *istifaldır* (27, 106). Xatırladaq ki, *isti* 'la-istifal bir-birilə qarşılıq əmələ gətirən sifətlərdir. Birincisi səsin tələffüzü zamanı hava axınının yönləndiyi tərəfin yuxarı yönəldiyini və bunun sayəsində səsdə xüsusi qalınlıq əmələ gəlməsini bildirir, ikincisi isə, əksinə, hava axınının aşağı tərəfə axdığını və bunun sayəsində səsin incə olduğunu diqqətə çatdırır (1, 84). Ədəbiyyatda *r* samitinin qalın səslənməsini lüğəvi mənası «böyütmə», «məhtəşəmləşdirmə», «hörmətləndirmə», «ucaltma», «qalınlaşdırma», istilahi mənası «qalın (dolğun) səsləndirmə» anlamında (التفخيم) *təfxim*, incə səslənməsini isə lüğəvi mənası «nazikləşdirmə», «yumşaltma», istilahi mənası «incə səsləndirmə» anlamında (الترقيق) *tərqiğ* hadisəsi kimi keçir. Orta Əsr alimlərinin təbiiq etdikləri *qalınlaşdırma-nazikləşdirmə* prinsipi baş verən hadisənin “vizual” canlandırılmasına xidmət edir, məgzi diqqətə kifayət qədər dolğun çatdırılmasına kömək edir. Bununla yanaşı, prinsip hadisənin baş verməsinin qonşu səslərin təsirindən asılı olduğunu da bildirir. Maraqlıdır ki, müasir ərəb dilçiləri də sözügedən hadisəyə həmin bucaqdan yanaşırlar. Müasir ərəb dilçiliyinin əsasını qoyanlardan olan İbrahim Ənis 1000 söz arasında statistik təhlil aparıb göstərir ki, ərəb dilində *r* samiti işlənməsinə görə 46 faizi fəthəli, 14,6 faizi dəmməli olub *təfximlidir*, 18,4 faizi isə kəsreləli olub *مرققة* incə səslənərək *tərqiqlidir*. Alim ərəblərin *r* samitini daha çox *təfximli* səs kimi işlətmələrini qeyd edir (9, 66).

r samitini daha çox qalın səs kimi qəbul edənlər, heç şübhəsiz, Qurani-Kərimin ən geniş yayılmış AH-nə və onun əsasında təşəkkül tapmış ərəb ədəbi dilinə aid edərək bu qənaətə gəlirlər, İbrahim Ənisin təhlili də Quran qiraətinin üslub fərqlərini nəzərə almasaq, səslənmə baxımından AH ilə fərq əmələ gətirməyən müasir ərəb ədəbi dili əsasında aparılıb.

Bizə gəlincə onu qeyd etməliyik ki, AH və NV-yə aid etməklə *r* samitinin əslini müəyyən etmək tədqiqatımızın məqsədi olmadığından biz yalnız onun rəvayətlərdə səsləndiyi halları öyrənir, rəvayətlərin təqdim etdiyi faktoloji materiala istinad edərək fikir söyləməliyik. Bu prinsip əsasında apardığımız təhlil onu göstərir ki, AH ilə NV arasında *r* samitinin səslənməsində kifayət qədər böyük fərq müşahidə edilir.

AH-də *r* samitinin səslənməsi ilə bağlı fikirləri Orta Əsr müsəlman alimləri, habelə onları bu və ya digər şəkildə təkrarlayan müasir ərəb dilçiləri tərəfindən olduqca lakonik şəkildə ifadə etməyə müvəffəq olmuşlar: dəmməli, yaxud fəthəli *ra*, həmçinin özündən əvvəl dəmmə, yaxud fəthə gələn *sakin ra* *təfxim* ilə; kəsreləli *ra*, həmçinin özündən əvvəl kəsre gələn *sakin ra* *tərqiğ* ilə tələffüz edilir (4, 27; 12, 70; 15, 155; 18, 222; 23, 97-99; 26, 26), məsələn, رُكْبَانًا فَإِذَا [rukḇānā-fə'izā], هُمُ الْخَسِرُونَ [hūmul-xāsiṛūn], أَلْهَكُمُ النَّكَاتُ [’alhəkumut-təkāṣuṛu], بَكَرٌ [bīkrūn], رَبُّكَ [rābbukā], أَغْرَقْنَا [’āğraqnā], وَيُولُونَ الدُّبُرَ [yayuyallūnəd-dūburā], كُفَّارًا [kuffāraḥ], رِزْقًا [rīzqān], تَخْرُجُونَ [tuxricūnā], وَالزُّبُرِ [yaz-zūburī], بَقْدَرٍ [biqādirīn].

Lakin, bu kifayət qədər effektiv formada ifadə edilən tərifi baş verən hadisənin səbəbini açmır, yalnız oxucunu fakt qarşısında qoyur, baş verən hadisənin təbiətini izah etmir.

AH üzrə apardığımız statistik təhlil onu göstərdi ki, *r* samitinin işləndiyi 12668 yerdə o, 76,65% qalın, 23,34% isə incə səsləndiyi müşahidə edilir. Göründüyü kimi, *r* samitinin incə tələffüzü onun qalın səslənməsinə nisbəsi dördə bir, hətta ondan da aşağıdır. Bu səbəbdən, AH-də *r* samiti tərəfimizdən qalın səs kimi qəbul edilir, onun bu rəvayətdə incə səsləndiyi halları isə uyğunlaşmaya uğraması kimi səciyyələndiririk.

AH-də, o cümlədən ərəb ədəbi dilində *r* samitinin incə səslənməsini aşağıdakı amillər şərtləndirir:

–*r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən sonra dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] sait gəldikdə, o, məxrəcə görə qismən (natamam) repressiv (geri) kontakt (yanaşı) uyğunlaşmaya məruz qalır. Burada dodaqlanmayan qapalı incə sait [i] (kəsre) olduğu üçün o, məxrəcinə görə *r* samitini qismən geri yanaşı uyğunlaşmaya məruz qoyaraq onun incə səslənməsini şərtləndirir, məsələn, رِزْقًا [rīzqān], قَرِيبٌ [qārībūn], نُصَرِّفُ [nuṣārrifū], بِضَارَيْنَ [biḍāārrīnā];

–*r* samiti qapalı hecəyə özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalır. Burada do-

daqlanmayan qapalı incə sait *r* samitini natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qoyaraq onun incə səslənməsini şərtləndirir, məsələn, وَأَصْبِرَ [vá-şbir], قَدِيرٌ [qádīr ||].

Əgər AH və ərəb ədəbi dili üçün *r* samitinin əsildə qalın olduğunu qəbul etmək mümkünürsə, NV halında bunu qətiyyətlə demək olmur.

NV üzrə apardığımız statistik təhlil onu göstərdi ki, *r* samitinin 57% qalın, 43% isə incə səsləndiyi müşahidə edilir (bura NV-yə xas üslub xüsusiyyətlərinin, yəni infleksiya (təqlil), [ʾ] səsinin düşümü, vəqfin icra edilmədiyi halda *r* samitinin mövqeyinin dəyişilməsinin təsiri sayəsində incələşməsi də nəzərə alınır). Göründüyü kimi, *r* samitinin qalın, yaxud incə səslənməsinə nisbəti tam bərabər olmasa da, ona yaxındır. Bu səbəbdən, NV-də *r* samitini həm qalın, həm də incə səs kimi qəbul edir, onun qalın, yaxud incə səslənməsini hər iki halda məruz qaldığı uyğunlaşma ilə izah edirik.

NV-də *r* samitinin incə səslənməsini aşağıdakı amillər şərtləndirir:

–*r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalır. Burada dodaqlanmayan, qapalı, incə sait *r* samitini natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qoyaraq onun incə səslənməsini şərtləndirir, məsələn, وَأَصْبِرَ [vá-şbir], قَدِيرٌ [qádīr ||];

–*r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən sonra dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [a]/[ā], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] saiti gəldikdə və özündən əvvəl yanaşı və ya aralı dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti, yaxud özündən əvvəl yanaşı [y] yarımσαιti gəldiyi halda, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı və ya aralı uyğunlaşmaya məruz qalaraq incə səslənir, məsələn, يَغْفِرُ [yāğfīru], ثَبِيرُ [tuşīru], بَشِيرُهُ [bəşīrūhuñnə], فَسِيرُوا [fəsīrū], نُقِرُ [nuqīru], يَخْرُوا [yāxīrū], الْخَيْرُ [ʾəl-xāyru]; حَصِيرَتْ [hášīrət], مَصِيرَكُمْ [məşīrəkuñ], أَذْكَرَتْ [ʾəz-zəkirəti], مِيرْتُ [mīrəsu], سِرْكَمْ [sīrrəkuñ], غَيْرَهَا [ğāyrahə], خَيْرْتُ [xāyirətuñ], أَلْسَحَرَ [ʾəs-sīhrə], إِخْرَاجُهُمْ [ʾixrəcuhūñ], بَكْرُ [bīkrūñ].

NV-də *r* samitinin qalın səslənməsini aşağıdakı amillər şərtləndirir:

–*r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən sonra dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [a]/[ā], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] saiti gəldiyi və özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti, yaxud [y] yarımσαιtindən başqa hər hansı səsin gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam geri yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalaraq qalın səslənir, məsələn, حَذَرَ [házərə], بَارَكْنَا [bārāknə], أَرَادَ [ʾärādə], خَسَارًا [xāsārāñ], مُحَرَّرًا [muħārṛarāñ], حَارَبَ [hārabə], يَنْذَرُ [yənzəzəkkāru], نَارُ [nāru], كَفَرُوا [kəfārū], وَمَارُوتَ [vamārūtə], سَحَرُوا [sāħarū], فَتَرَةً [fətrətiñ], فَأَخْرَجَ [fəʾaxracə], أَجْرُهُمْ [ʾəcṛuhūñ];

–*r* samiti qapalı hecəda özündən əvvəl dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [ā]/[a]/[â]/[ã]/[ā]/[ã], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] saiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalaraq qalın səslənir, məsələn, بَشَّرْتُمُونِي [bəşşərtumūnī], أَلْعَرَشَ [ʾəl-ʾarşi], بُرْهَنَكُمْ [burhənəkuñ], يَغْفُرُ [yəğfur].

Nəticə etibarilə, AH-də [īru], [īru], [irū], [īrū], [iṛru], [iṛrū], [yru], [i#ru] səs birləşmələrindəki özündən sonra [u] gəldiyi üçün qalın tələffüz edilən *r* samiti; [īra], [īra], [īrā], [īrā], [iṛra], [yṛa], [yṛā], [i#ra], [i#rā] səs birləşmələrindəki özündən sonra [a] gəldiyi üçün qalın tələffüz edilən *r* samiti NV-də incə tələffüz edilir: [iru], [īru], [irū], [īrū], [irru], [iṛrū], [yru], [i#ru]; [irə], [īrə], [irē], [īrē], [irrə], [yrə], [yrē], [i#rə], [i#rē].

Deiyənlərlə yanaşı, NV-də 17 sözdə tərkiblərdəki *r* samiti istisna olaraq qalın tələffüz edilir: الصِّرَاطُ [ʾəs-şirātā], الصِّرَاطِ [ʾəs-şirāti], صِرَاطُ [şirātu], صِرَاطِ [şirāti], صِرَاطُ [şirātā], صِرَاطِ [şirāti], صِرَاطُ [şirātāñ], صِرَاطِي [şirātī], صِرَاطُكَ [şirātākə], فِرَارًا [fiṛarāñ], الْفِرَارُ [ʾəl-fiṛāru], فِرَاقُ [fiṛāqu] (الْفِرَاقُ [ʾəl-fiṛāqu]), ضِرَارًا [ḍiṛarāñ], إِرْمَ [ʾīramə], إِبْرَاهِيمَ [ʾibṛāhīmə], إِبْرَاهِيمُ [ʾibṛāhīmu], يَبْرَاهِيمَ [yēṛāhīmu] (burada məddi-münfəsilin kəmiyyət fərqi müşahidə edilir), بَابِرْهَيْمَ [biʾibṛāhīmə], لَابِرْهَيْمَ [liʾibṛāhīmə], لَابِرْهَيْمَ [ləʾibṛāhīmə], إِسْرَآءِيلَ [ʾisṛāāʾīlə] (إِسْرَآءِيلُ [ʾisṛāāʾīlu]; burada məddi-müttəsil və məddi-bədəlin kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir), إِعْرَاضًا [ʾiṛādāñ] (إِعْرَاضُهُمْ [ʾiṛādūhūñ]), عِمْرَانُ [ʾimṛānə], مِدْرَارًا [midṛarāñ], الْإِشْرَاقُ [ʾəli-şṛāqi] (burada [ʾ] səsinin düşümü müşahidə edilir), أَقْرَأُ [ʾiṣṛāʾ] (أَقْرَأُوا [ʾiṣṛāʾū]),

فَاقْرَءُوا [fə||'iqrə'uū]) – təlim məqsədilə ibtida etdikdə, burada məddi-bədəlin kəmiyyət fərqi müşahidə edilir), مِصْرًا [míşrañ] (بِمِصْرٍ [bimíşra], مِصْرٍ [míşra]), إِصْرًا [ʾíşrañ] (إِصْرَهُمْ [ʾíşrahuñ]), أَطْرَحُوهُ [ʾiṭraḥúhu] – təlim məqsədilə ibtida etdikdə, قَطْرًا [qíṭrañ], فِطْرَتٍ [fiṭratə], وَقَرَأَ [vıqrañ].

NV-də *r* samitinin incə və qalın tələffüzü ilə bağlı Qurani-Kərim boyu 18 yerdə işlənən 7 sözdə xüsusi hallar müşahidə edilir. Belə ki, AH-də ذِكْرًا [zíkrañ] (2:200; 18:70, 83; 20:99, 113; 21:48; 33:41; 37:3, 168; 65:10; 77:5), حَجْرًا [hiçrañ] (25:22, 53), إِمْرًا [ʾimrañ] (18:71), سِتْرًا [síttrañ] (18:90), وَزْرًا [vızrañ] (20:100), صِهْرًا [şihrañ] (25:54), حَيْرَانٍ [hayrānə] (6:71) sözlərində qalın tələffüz edilən *r* samiti NV-də qalın, yaxud incə tələffüz edilə bilər. Burada daha bir maraqlı hadisə baş verir. Sonuncu sözü çıxmaq şərti ilə digər sözlərdəki *r* samitinin qalın, yaxud incə tələffüzünün qiraət əsnasında uzadılan məddi-bədəlin kəmiyyətləri ilə əlaqəsi var. Məlumdur ki, NV-də məddi-bədəl 3 fərqli kəmiyyətdə uzadıla bilər: 2, 4, yaxud 6 qısa sait. Əgər məddi-bədəlin kəmiyyəti qiraət əsnasında 4 qısa sait müəyyən edilibsə, bu halda sözügedən 6 sözdəki *r* samiti yalnız qalın tələffüz edilməlidir. Digər kəmiyyətlər müəyyən edilibsə, *r* samiti qalın, yaxud incə tələffüz edilə bilər. Başqa sözlə, NV-də məddi-bədəlin kəmiyyəti 4 qısa sait müəyyən edilibsə, *r* samiti incə tələffüz edilə bilməz.

Daha bir xüsusi hal kimi 77:32-də بِشَرٍّ [bişārariñ] ifadəsindəki *r* samitlərinin tələffüzünü səciyyələndirmək olar. Belə ki, AH-də birinci *r* samiti qalın, ikincisi incə tələffüz olunduğu halda (vəqf etdikdə ikisi də qalın tələffüz edilir: [bişārər||]), NV-də ikisi də incə tələffüz edilir: [bişərəriñ] (vəqf halında: [bişərər||]).

r samitinin ardı ilə NV-də geniş işlənən infleksiya (təqlil) hallarında, *r* samitinin mövqeyinin dəyişməsinə gətirib çıxaran [ʾ] səsinin düşümü, vəqf icra etmədikdə, yaxud bəzən felin növ fərqi onun incələşməsinə gətirib çıxarır, məsələn, أُخْرَى [ʾúxrā] → أُخْرَى [ʾúxræ]; أَنْظُرْ [ʾāñzur ʾiléykə] → [ʾāñzuri-léykə]; 108:2-də son söz üzərində vəqf etdikdə *r* samiti qalın tələffüz edilir: وَأَنْحَرْ [vā-nḥar||], lakin əgər vəqf etmədən 3-cü ayə ilə qiraət davam edilsə, [ʾ] səsinin düşümü sayəsində *r* samitinin mövqeyi dəyişir və o, incələşmə ilə tələffüz edilir: وَأَنْحَرْ [vā-nḥari-nḥə], نَغْفِرْ [nāğfir] (2:58; 7:161) → يُغْفِرْ [yúğfār] (2:57), تُغْفِرْ [túğfār] (7:161). (*r* samitinin *imalə/təqlil* ilə qarşılıqlı əlaqəsinə hələ Sibəveyhi diqqət yetirmiş, onun izahını ətraflı vermişdir (3, 156-168).

2. *l* samitinin emfatiklik üzrə natamam irəli uyğunlaşması

Ümumiyyətlə, ərəb dilində *l* samiti incə səsdır. AH-də də *l* samiti əsasən dilimizdəki *lil*, *ilmə*, *məlhəm* sözlərindəki *l* samiti kimi incə səslənir. Onun qalın səs kimi tələffüzü ərəb dilində və AH-də yalnız *Allah* kəliməsi ilə əhatələnir və *l* samitinin özündən əvvəl [u], yaxud [a] gəldiyi halda baş verir (1, 242-243; 5, 200; 11, 33; 15, 199; 22, 226), məs.: فَزَادَهُمُ اللَّهُ [fəzādəhumul-łāhu], يَكْلِمُهُ اللَّهُ [yukəlliməhu-l-łāhu], اللَّهُ [əl-łāhu], إِنْ شَاءَ اللَّهُ [ʾin-şəʔ-əl-łāhu], وَاللَّهُ [vəl-łāhi], lakin: بِسْمِ اللَّهِ [bı-smil-lāhi], بِاللَّهِ [bil-lāhi], فِي سَبِيلِ اللَّهِ [fi səbīlil-lāhi].

NV-də də *l* samiti əsasən incə səslənir, lakin onun qalın səs kimi tələffüzü təkcə *Allah* kəliməsindəki *l* samitinin özündən əvvəl [u] və ya [a] gəldiyi qayda ilə məhdudlaşmır. AH ilə NV arasındakı *l* samitinin tələffüzü ilə bağlı müşahidə edilən bütün fərq hallarını təhlil etdikdən sonra bu qənaətə gəlmək mümkün olmuşdur ki, NV-də *l* samiti uyğunlaşmaya məruz qalır.

Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən hadisə ərəb, ümumiyyətlə müsəlman alimləri tərəfindən «qalınlaşdırma», «kobudlaşdırma», «qatılaşdırma», «gücləndirmə» anlamında (التَغْلِيزُ) *təğliz* «qəlizləşdirmə» (تَغْلِيزُ اللَّامِ) «ləm-in qalınlaşması»; bəzən, «qalınlaşdırma» anlamında (التَفْخِيمُ) *təfxim*) hadisəsi kimi öyrənilir. Alimlər «qalınlaşma» definisiyası ilə baş verən hadisənin «vizual» canlandırılmasına nail olub emfatik samitlərin təsirini göstərsələr də, irəli gedə bilməyib, onu *idğam* hadisəsinin (1, 95) çətiri altına salmır, hadisənin təbiətinə varmadan onu məhz (تَرْقِيقٌ-تَغْلِيزٌ) *tərqi-q-təğliz* (incələşmə-qalınlaşma) qarşılaşdırılması prinsipi əsasında nəzərdən keçirirlər (14, 58). Maraqlıdır ki, müasir ərəb dilçiləri də sözügedən hadisəni Orta Əsr müsəlman alimlərinin qəbul etdiyi *tərqi-q-təğliz* prinsipindən yanaşmanı təkrarlayır, onu

təcvidlə məhdudlaşdırırlar (9, 64; 28, 124; 31, 285). Bunun izahını hadisənin müasir ərəb dilində baş vermədiyini, yalnız Quran qiraətinə xaslığı, yaxud ləhcə təzahürü ilə izah etmək mümkündür. Lakin, əgər *Allah* kəliməsindəki *l* samiti ilə bağlı hadisəni məhz *təğliz* kimi qəbul etmək mümkündürsə, bunu heç bir vəchlə NV-də *l* samitinin məruz qaldığı hadisələrə aid etmək olmaz. Kəmal Bışr qonşu səslərin təsirini dilə gətirsə də, “ənənəyə sadiqlik” göstərərək *tafxim-tərqiq* yanaşması sərgiləyir (10, 405-413). Unutmamalıyıq ki, Orta Əsr müsəlman alimlərinin söylədiyi fikrə nəinki qarşı çıxmaq, hətta alternativ yanaşma nümayiş etdirmə belə ərəb alimlərinin işləyib yaratdıqları mühitdə olduqca böyük cəsarət tələb edir. Bu da öz növbəsində nüfuz sahibi olan Orta Əsr ərəb alimlərinin dövründə inqilabi və əksər hallarda müasir dilçiliyin tələbləri ilə ayaqlaşan fikirlər bildirməsi ilə bağlıdır. Görünür, Orta Əsr müsəlman alimlərinin əsas qayəsi diqqəti olduqca sadə, ərəb yazısına (*hərf, fəthə, sakin* sözlərindən istifadə edərək) uyğun tərzdə məğzi çatdırmağa yönəltmək idi, nəinki oxucuya baş verən hadisənin təbiətini öyrətmə cəhdi: «fəthəli ləm özündən əvvəl gələn sakin, yaxud fəthəli sad, ta və ya za hərfi gəldiyi halda, o, təğliz ilə tələffüz edilir» (24, 82).

AH-də [ʃlə] ([ʃlə], [ʃlə], [ʃlā]), [ʃlā] və ya [zələ], yaxud [ʃālə] ([ʃālə], [ʃālā]), [ʃāllə] ([ʃāllā]), [ʃālə] ([ʃālā], [ʃālā]), [ʃāllə] və ya [zālə], [zālə] ([zālə]) səs birləşmələrindəki *l* samiti heç bir təsirə məruz qalmadan tam realizə ilə incə tələffüz edilir: أَصْلَحَ [ʾəslāḥa] (أَصْلَحُوا [ʾəslāḥū], فَاصْلَحَ [fəʾəslāḥa], أَصْلَحَا [ʾəslāḥā], أَصْلَحْنَا [ʾəslāḥnā]), يَصْلَحُونَهَا [yəsəlāunəhə] (أَصْلَحُوا [ʾəslāḥū], سَيَصْلَحُونَ [səyəsəlāunə]), إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥaḥ] (إِنْصَلَحَهَا [ʾiṣlāḥihə], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥuḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ]), أَصْلَحَكُمْ [ʾəslāḥikūḥ], فَيَصْلُبْ [fəyūsəbu], فَصَلْ [fəslə], مَطْلَعٌ [mətləʿ], أَظْلَمَ [ʾəzləmu], يُظْلَمُونَ [yuzləmunə] (تُظْلَمُونَ [tuzləmunə], تُظْلَمُ [tuzləmu]), أَظْلَمَ [ʾəzləmə], فَيُظْلَلْنَ [fəyəzləlnə], الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālātə] (الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālāti], الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālātu], صَلَاةٌ [ṣālāti], صَلَاتُهُمْ [ṣālātihiḥ], صَلَاتِي [ṣālāti], صَلَاتُهُمْ [ṣālātuhūḥ], صَلَاتُهُ [ṣālātəhu], بِالصَّلَاةِ [biṣ-ṣālāti], لِلصَّلَاةِ [liṣ-ṣālāti], بِصَلَاتِكَ [biṣālātikə]), يُوصَلْ [yūsəla], صَلَحَ [ṣālāḥa], مُصَلَّى وَعَهْدَنَا [muṣəllāʾə-ʾəḥidnə], الصَّلَاةِ [ʾəṣ-ṣālāʾati] (صَلَاتٌ [ṣālāʾati], صَلَاتُهُمْ [ṣālāʾatihiḥ]), فَصَلْ [fəṣələ] (فَصَلَّتْ [fəṣələt]), صَلَّوْهُ [ṣəlābūhu], يُصَلُّوْهُ [yusəlləbū], مُفَصَّلًا [mufəṣṣəlān] (مُفَصَّلَاتٌ [mufəṣṣəlātiḥ]), فَصَلَّ [fəṣṣələ], طَلَّقْتُمْ [təlləqṭum] (طَلَّقَهَا [təlləqāḥə], طَلَّقْتُمُوهُمْ [təlləqṭumūhuḥnə], طَلَّقْنَا [təlləqākuḥnə]), فَانْطَلَقَا [fə-ḥṭālaqā] (انْطَلَقَ [ʾiḥṭālaqā], انْطَلَقْتُمْ [ʾiḥṭālaqṭum], فَانْطَلَقُوا [fə-ḥṭālaqū]), طَلَّقَ [ʾat-təllāqā] (الطَّلَاقُ [ʾat-təllāqu]), الْمُطَلَّقَاتُ [ʾəl-muṭəllāqātu] (لِلْمُطَلَّقَاتِ [liḥ-muṭəllāqāti]), طَلَعَتْ [təlaʿat], أَطْلَعَتْ [ʾiṭṭālaʿat] (أَطْلَعَ [ʾaṭṭālaʿa], فَاطْلَعَ [fə-ṭṭālaʿa]), طَلَبًا [tələbən], مُعْطَلَةً [muʿəṭṭəlātiḥ], بَطَلَ [bəṭālə], ظَلَمُوا [zələmū], ظَلَمَ [zələmə], ظَلَمْتُمْ [zələmṭum], ظَلَمْتُمْ [zələmṭum], ظَلَمْنَا [zələmnə], ظَلَمْتُمْ [zələmṭu], ظَلَمْنَا [zələmnə], ظَلَمَكُمْ [zələmkə], ظَلَمْتُمْ [zələmət], بِظَلَمٍ [biṣəlləmiḥ], ظَلَلْنَا [zəlləlnə], ظَلَّ [zəllə] (فَظَلَّتْ [fəzəllət]) misalları Qurani-Kərim boyu müşahidə edilən bütün halları əhatə edir.

NV-də *l*, yaxud qoşa *l* samiti özündən əvvəl yanaşı və ya qısa [â] səsi ilə aralı emfatik [ʃ], [t] və ya [z] səsi, özündən sonra dodaqlanmayan, açıq qısa və ya uzun sait gəldiyi halda ([ʃlə] ([ʃlə], [ʃlə], [ʃlā]), [ʃlā] və ya [zələ], yaxud [ʃālə] ([ʃālə], [ʃālā]), [ʃāllə] ([ʃāllā]), [ʃālə] ([ʃālā], [ʃālā]), [ʃāllə] və ya [zālə], [zālə] ([zālə]) səs birləşmələrində), o, emfatiklik üzrə natamam irəli yanaşı və ya aralı uyğunlaşmaya məruz qalır və أَصْلَحَ [ʾəslāḥa] (أَصْلَحُوا [ʾəslāḥū], فَاصْلَحَ [fəʾəslāḥa], أَصْلَحَا [ʾəslāḥā], أَصْلَحْنَا [ʾəslāḥnā]), يَصْلَحُونَهَا [yəsəlāunəhə] (أَصْلَحُوا [ʾəslāḥū], سَيَصْلَحُونَ [səyəsəlāunə]), إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥaḥ] (إِنْصَلَحَهَا [ʾiṣlāḥihə], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥuḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ], إِنْصَلَحَ [ʾiṣlāḥiḥ]), أَصْلَحَكُمْ [ʾəslāḥikūḥ], فَيَصْلُبْ [fəyūsəbu], فَصَلْ [fəslə], مَطْلَعٌ [mətləʿ], أَظْلَمَ [ʾəzləmu], يُظْلَمُونَ [yuzləmunə] (تُظْلَمُونَ [tuzləmunə], تُظْلَمُ [tuzləmu]), أَظْلَمَ [ʾəzləmə], فَيُظْلَلْنَ [fəyəzləlnə], الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālātə] (الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālāti], الصَّلَاةُ [ʾəṣ-ṣālātu], صَلَاةٌ [ṣālāti], صَلَاتُهُمْ [ṣālātihiḥ], صَلَاتِي [ṣālāti], صَلَاتُهُمْ [ṣālātuhūḥ], صَلَاتُهُ [ṣālātəhu], بِالصَّلَاةِ [biṣ-ṣālāti], لِلصَّلَاةِ [liṣ-ṣālāti], بِصَلَاتِكَ [biṣālātikə]), يُوصَلْ [yūsəla], صَلَحَ [ṣālāḥa], مُصَلَّى وَعَهْدَنَا [muṣəllāʾə-ʾəḥidnə], الصَّلَاةِ [ʾəṣ-ṣālāʾati] (صَلَاتٌ [ṣālāʾati], صَلَاتُهُمْ [ṣālāʾatihiḥ]), فَصَلْ [fəṣələ] (فَصَلَّتْ [fəṣələt]), صَلَّوْهُ [ṣəlābūhu], يُصَلُّوْهُ [yusəlləbū], مُفَصَّلًا [mufəṣṣəlān] (مُفَصَّلَاتٌ [mufəṣṣəlātiḥ]), فَصَلَّ [fəṣṣələ], طَلَّقْتُمْ [təlləqṭum] (طَلَّقَهَا [təlləqāḥə], طَلَّقْتُمُوهُمْ [təlləqṭumūhuḥnə], طَلَّقْنَا [təlləqākuḥnə]), فَانْطَلَقَا [fə-ḥṭālaqā] (انْطَلَقَ [ʾiḥṭālaqā], انْطَلَقْتُمْ [ʾiḥṭālaqṭum], فَانْطَلَقُوا [fə-ḥṭālaqū]), طَلَّقَ [ʾat-təllāqā] (الطَّلَاقُ [ʾat-təllāqu]), الْمُطَلَّقَاتُ [ʾəl-muṭəllāqātu] (لِلْمُطَلَّقَاتِ [liḥ-muṭəllāqāti]), طَلَعَتْ [təlaʿat], أَطْلَعَتْ [ʾiṭṭālaʿat] (أَطْلَعَ [ʾaṭṭālaʿa], فَاطْلَعَ [fə-ṭṭālaʿa]), طَلَبًا [tələbən], مُعْطَلَةً [muʿəṭṭəlātiḥ], بَطَلَ [bəṭālə], ظَلَمُوا [zələmū], ظَلَمَ [zələmə], ظَلَمْتُمْ [zələmṭum], ظَلَمْتُمْ [zələmṭum], ظَلَمْنَا [zələmnə], ظَلَمْتُمْ [zələmṭu], ظَلَمْنَا [zələmnə], ظَلَمَكُمْ [zələmkə], ظَلَمْتُمْ [zələmət], بِظَلَمٍ [biṣəlləmiḥ], ظَلَلْنَا [zəlləlnə], ظَلَّ [zəllə] (فَظَلَّتْ [fəzəllət]) misalları Qurani-Kərim boyu müşahidə edilən bütün halları əhatə edir.

[ʾāt-tālāqu]), الْمُطَلَّقَاتُ [ʾəl-muṭāllāqātu] (لِلْمُطَلَّقَاتِ [lil-muṭāllāqāti]), طَلَعَتْ [tālaʾat], أَطْلَعَتْ [ʾittālaʾat] (أَطْلَعَ [ʾattālaʾa], فَاطْلَعُ [fā-ṭṭālaʾa]), طَلَبًا [tālabān], مُعْطَلَةٌ [muʾattālati], بَطَلَ [bātāla], ظَلَمُوا [zālamū], ظَلَمَ [zālamə], ظَلَمْنَاهُمْ [zālamnōhum], ظَلَمْتُمْ [zālamtuṣ], ظَلَمُونَا [zālamūnə], ظَلَمَهُمْ [zālaməhum], فَظَلَمُوا [fāzālamū], ظَلَمْتُ [zālamtu], ظَلَعْنَا [zālamnə], ظَلَمَكَ [zālaməkə], ظَلَمْتُ [zālamət], بَطَلْنَا [biṭāllāmiṣ], ظَلَلْنَا [zāllālnə], ظَلَّ [zālla] (فَظَلَّتْ [fāzāllat]) hallarında qalın tələffüz edilir.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, vəqfin *l* samiti üzərinə düşməsi mümkün olan xüsusi hallarda, o, uyğunlaşmaya məruz qalaraq, yaxud uyğunlaşma baş vermədən tələffüz edilə bilər. Belə ki, vəqf etmədən tərkiblərindəki *l* samiti uyğunlaşmaya məruz qalan يُوَصَّلُ [yūšāla], ظَلَّ [zālla], فَصَّلَ [fāšāla], فَصَّلَ [fāššāla], بَطَلَ [bātāla] və فَصَّلَ [fāšla] sözləri üzərində vəqf etdikdə tələffüzünün iki variantı mümkündür: [yūšāl||/yūšāl||], [zāll||/zāll||], [fāšāl||/fāšāl||], [fāššāl||/fāššāl||], [bātāl||/bātāl||], فَصَّلَ [fāšl||/fāšl||]. Uyğunlaşmanın baş verib-verməməsi ilə iki qiraət variantının mümkünlüyü, zənnimizcə, onunla izah oluna bilər ki, uyğunlaşmanın, qeyd olunduğu kimi, iki bir-birilə qarşılıqlı əlaqə əmələ gətirən şərtlərindən biri (*l*, yaxud qoşa *l* samiti özündən sonra dodaqlanmayan, açıq qısa sait gəldiyi halda) vəqf etdikdə aradan qalxmış olur, o, sanki süni şəkildə “ləğv edilir”. Bu səbəbdən də *l* samitinin uyğunlaşma ilə qiraəti mümkün iki variantdan daha üstündür.

Qeyd olunmalıdır ki, *l* samiti ardı ilə baş verən infleksiya hallarında (kiçik imalə, yaxud təqlil) uyğunlaşmaya məruz qalmır, çünki uyğunlaşmanın, qeyd olunduğu kimi, iki bir-birilə qarşılıqlı əlaqə əmələ gətirən şərtlərindən biri (*l*, yaxud qoşa *l* samiti özündən sonra dodaqlanmayan, açıq qısa, yaxud uzun sait gəldiyi halda) aradan qalxmış olur. Burada artıq açıq ([ā]) deyil, qapalı sait [æ] iştirak edir ki, bu da *l* samitinin tam realizə ilə, yəni incə səslənməsini şərtləndirir: صَلَّى [šāllæ] və فَصَّلَ [fāšāllæ] (75:30, 96:10 və 87:15-də son sözlər); يَصَلِّي [yāšlā/yāšlæ] (84:12), تَصَلَّى [tāšlā/tāšlæ] (88:4), سَيَصَلِّي [səyāšlā/səyāšlæ] (111:3), يَصَلِّهَا [yāšlāhə/yāšlāhə] (17:18 və 92:15) – burada alternativli infleksiya (fəth, yaxud təqlil) ilə qiraətləri mümkün olduğuna görə, *l* samiti infleksiyanın baş vermədiyi (fəth) halında uyğunlaşma ilə, baş verdiyi halda isə uyğunlaşmasız, yəni tam realizə ilə tələffüz edilir; 87:12-də yalnız vəqf etdikdə alternativli infleksiya (fəth, yaxud təqlil) ilə qiraət mümkün olduğu üçün يَصَلَّى [yāšlā||/yāšlā||] feilində *l* samitinin infleksiyanın baş vermədikdə (fəth halında) uyğunlaşma ilə, baş verdikdə isə uyğunlaşmasız, yəni tam realizə ilə tələffüz edilir.

l samitinin uyğunlaşmanın baş verib-verməməsi ilə iki mümkün tələffüz variantı daha bir halda müşahidə edilir. Belə ki, AH-dəki فَصَّلَا [fišālān] (2:233), طَالَ [tālā] (21:44), فَطَالَ [fātālā] (20:86; 57:16) kimi qiraət edilən sözlər NV-də [šālā] ([šālā]) və ya [tālā] səs birləşmələrindəki *l* samiti uyğunlaşmaya məruz qalaraq فَصَّلَا [fišālān] (2:231), طَالَ [tālā] (21:44), فَطَالَ [fātālā] (20:85; 57:15), yaxud uyğunlaşma baş vermədən, yəni tam realizə ilə incə: [fišālān], [tālā], [fātālā] iki qiraəti mümkündür. Uyğunlaşmanın baş verib-verməməsi ilə iki qiraət variantının mümkünlüyü, zənnimizcə, onunla izah oluna bilər ki, uyğunlaşmanın, qeyd olunduğu kimi, iki bir-birilə qarşılıqlı əlaqə əmələ gətirən şərtlərindən biri (*l* samiti özündən əvvəl qısa [ā] səsi ilə aralı) emfatik [š], [t] və ya [z] səsi gəldiyi halda) qüvvədən düşmüş olur, çünki burada *l* samiti ilə qısa [š], [t] və ya [z] səsi arasında qısa deyil, uzun sait iştirak edir və [š], yaxud [t] ilə [l] səsi arasında uzun [ā] saitinin iştirakı aranı bir qədər də uzadır. *l* samitinin uyğunlaşma ilə qiraəti mümkün iki variantdan daha üstün hesab edilir. Bu, onların üzərində vəqf edildiyi hala da şamildir: [tāāl||/tāāl||], [fātāāl||] → [fātāāl||/fātāāl||]. AH-də IV babda işlənən يُصَلِّحَا [yūšliḥā] (4:128) feli NV-də VI babda يُصَلِّحَا işlənir. Burada da [šālā] səs birləşməsindəki *l* samitinin uyğunlaşmanın baş verib-verməməsi ilə iki qiraət variantı mümkündür: qalın, yaxud incə tələffüz edilir: [yāššālāhə/yāššālāhə] (4:127).

3. s samitinin emfatiklik üzrə natamam regressiv (geri) assimilyasiyası (uyuşması)

s samitinin emfatiklik üzrə natamam geri uyuşması Orta Əsr alimləri tərəfindən ehtiyatla الإدغام الأصغر «ən kiçik idğam» kimi təqdim edilir (15, 165; 17, 174; 18, 31; 20, 146)

ki, bu da müasir ifadə ilə *natamam uyuşma* kimi qəbul edilə bilər. Müasir dilçilərin əksəri ümumi uyuşma hallarını təhlil edərək sözügedən durumda müşahidə edilən hadisənin yalnız Quran qiraətlərinə aid olduğu üçün üstündən keçir, təhlilinə xüsusi yer ayırmırlar (8; 9; 28; 31), nadir hallarda baş verən hadisədə emfatik samitin («itbaq sifətinə malik ta-nın») geriyyə təsirini qeyd edirlər (20, 146).

Qurani-Kərim boyu 2 yerdə AH-də kök samitləri بَسَطَ olan وَيَبْسُطُ [yayəbsuṭu] (2:245) bağlayıcı ilə işləyən feil və بَسَطَ [bəstatəṭ] (7:69) ismi kök samitinə uyğun, yəni tam realizə ilə qiraət edilir. Quran yazısında II kök samiti س olduğu halda, yerində (müşəflərə əsasən) ص hərfi yazılıb və ص hərfinin üzərində kiçildilmiş şəkildə س hərfi qeyd olunub: ٓ. Bununla diqqətə çatdırılır ki, burada [ʃ] deyil, məhz [s] tələffüz edilməlidir (16, 81; 19, 546-551; 25, 236; 29, 577). NV-də isə sözügedən iki yerdə emfatik [t] səsinin feildə aralı, isimdə yanaşı təsiri nəticəsində [s] II kök samiti natamam geri uyuşmaya uğrayaraq emfatiklik əxz edib (yazıya uyğun olaraq) [ʃ] səsi kimi tələffüz edilir: وَيَبْسُطُ [yayəbsuṭu] (2:243), بَسَطَ [bəstatəṭ] (7:68). Maraqlıdır ki, sözügedən hadisə bir çox halda həm Orta Əsr alimləri, həm də müasir tədqiqatçılar tərəfindən *ibdal* (əvəzlənmə) hadisəsi kimi nəzərdən keçirilir (7, 63; 21, 397). NV-də emfatiklik üzrə natamam geri uyuşma hadisəsi baş verir.

Qurani-Kərim boyu 1 yerdə AH-də kök samitləri سَطَر olan (18, 489) الْمَصِيطَرُونَ ismi emfatik [t] səsinin aralı təsiri nəticəsində [s] I kök samiti natamam geri uyuşmaya uğrayaraq emfatiklik əxz edib [ʃ] səsi olaraq, həm də [s] kök samitinə uyğun tam realizə ilə tələffüz edilə bilər: [ʔəl-muşâyṭirūnə], yaxud [ʔəl-musəyṭirūnə] (52:37). I kök samiti س olduğu halda, yerində (müşəflərə əsasən) ص hərfi yazılıb və ص hərfinin altında kiçildilmiş şəkildə س hərfi qeyd olunub: ٓ. Bununla diqqətə çatdırılır ki, burada [ʃ] tələffüz edilir, lakin [s] səsinin tələffüzü də mümkündür. NV-də isə sözügedən yerdə emfatik [t] səsinin aralı təsiri nəticəsində [s] I kök samiti natamam geri aralı uyuşmaya uğrayaraq emfatiklik əxz edib yalnız [ʃ] səsi olaraq tələffüz edilir: الْمَصِيطَرُونَ [ʔəl-muşâyṭirūnə] (52:35). NV-də emfatiklik üzrə natamam geri uyuşma hadisəsi baş verir.

Nəticə:

1. AH-də *r* samiti qalın, NV-də isə həm qalın, həm də incə səs kimi qəbul edilir.
2. AH-də *r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən sonra dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] sait gəldikdə və *r* samiti qapalı hecəyə özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalıb incə səslənir.
3. NV-də *r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalıb və özündən sonra dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [a]/[ā], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] sait gəldikdə və özündən əvvəl yanaşı və ya aralı dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun yanaşı [i]/[ī] saiti, yaxud özündən əvvəl yanaşı [y] yarımsaiti gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı və ya aralı uyğunlaşmaya məruz qalıb incə səslənir.
4. NV-də *r*, yaxud qoşa *rr* samiti özündən sonra dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [a]/[ā], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] saiti gəldikdə və özündən əvvəl dodaqlanmayan qapalı qısa və ya uzun [i]/[ī] saiti, yaxud [y] yarımsaitindən başqa hər hansı səsin gəldikdə və *r* samiti qapalı hecəyə özündən əvvəl dodaqlanmayan açıq qısa və ya uzun [ā]/[a]/[â]/[ã]/[ā]/[ã], yaxud dodaqlanan qapalı qısa və ya uzun [u]/[ū] sait gəldikdə, o, məxrəcə görə natamam irəli yanaşı uyğunlaşmaya məruz qalıb qalın səslənir.
5. *l*, yaxud qoşa *ll* samiti özündən əvvəl yanaşı və ya qısa [â] səsi ilə aralı emfatik [ʃ], [t] və ya [z] səsi, özündən sonra dodaqlanmayan, açıq qısa və ya uzun sait gəldikdə, o, emfatiklik üzrə natamam irəli yanaşı və ya aralı uyğunlaşmaya məruz qalıb qalın səslənir.
6. يَبْسُطُ [yəbsuṭu] feili və بَسَطَ [bəstatəṭ] ismində emfatik [t] səsinin feildə aralı, isimdə yanaşı təsiri nəticəsində [s] II kök samiti natamam geri yanaşı uyuşmaya uğrayaraq emfatiklik

əxz edir, اَلْمُصَيَّبُوتُ ismində emfatik [t] səsinin aralı təsiri nəticəsində [s] I kök samiti natamam geri uyuşmaya uğrayaraq emfatiklik əxz edir.

Ədəbiyyat

1. Qaradağlı, V.A. Təsvid: Qurani-Kərimin tilavəti qaydaları: Asim qiraətinin Həfs rəvayəti əsasında / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm, – 2011. – 360 s.
2. İslam Ansiklopedisi: [44 cildə] / Red. B.Topaloğlu, Y.Kandemir [və b.] – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, – c. 15: Hades – Nahefi Mehmed. – 1997. – 550 s.; c. 41: Tevekkül – Tüsteri. – 2012. – 617 s.; – c. 43: Vekalet – Yusu. – 2013. – 617 s.
3. Мансур, Ф. Концепция фонетики арабского языка в книге Сибавейхи «Ал-Китаб»: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Санкт-Петербург, 2004. – 255 с.
4. Aldahan, F. Tajweed for Quranic Text / F.Aldahan. – Jeddah: CSS, – 2013. – 80 p.
5. Kopczynski, A. The Consonants of Arabic and English // – Poznan: Papers and Studies in Contrastive Linguistics of Adam Mickiewicz University, – 1993. vol. XXVII, – p. 194-203.
6. ابن الجزري، شمس الدين ابو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف دمشقي. النشر في القراءات العشر: [مجلدان] \ ابن الجزري. – القاهرة: دار الكتب العلمية، – ٢٠١٥. ج. ٢. – ٤٧٦ ص.
7. ابن خالويه، أبو عبيد الله الحسين بن أحمد. الحجة في القراءات السبع تحقيق أحمد فريد حجازي \ ابن خالويه. – بيروت: دار الكتب العلمية، – ١٩٩٩. – ٢٥٤ ص.
8. ابن عاشور، محمد الطاهر. تفسير التحرير والتنوير: [٣٠ مجلدا] \ ابن عاشور. تونس: الدار التونسية للنشر، – ١٩٨٤. ج. ٨. – ٢٥٤ ص.
9. أنيس، إبراهيم. الاصوات اللغوية \ إبراهيم أنيس. – القاهرة: مكتبة نهضة مصر، – ١٩٧٥. – ٢٠٦ ص.
10. بشر، كمال محمد. علم الأصوات \ كمال بشر. – القاهرة: دار غريب، – ٢٠٠٠. – ٦٤٠ ص.
11. البقاعي، برهان الدين إبراهيم بن عمر بن الحسن. القول المفيد في أصول التجويد \ برهان الدين البقاعي. – بيروت: دار البشائر الإسلامية، – ١٩٩٥. – ٥٦ ص.
12. بلده، سيد محسن موسى. حلية القرآن، قواعد التجويد \ سيد محسن موسى بلده. – تهران: سازمان تبلیغات اسلامي، – ١٩٩٩. – ١٥٢ ص.
13. البهناوي حسام. الدراسات الصوتية عند العلماء العرب والدرس الصوتي الحديث \ حسام البهناوي. – القاهرة: زهراء الشرق، – ٢٠٠٥. – ٢٧٢ ص.
14. الحداد، محمد بن علي بن خلف الحسيني. الاعمال الكاملة \ محمد الحداد. – دمشق: دار العوثاني للدراسات القرآنية، – ٢٠١٠. – ٧٧٦ ص.
15. الحصري، محمود خليل. أحكام قراءة القرآن الكريم ضبط نصه وعلق عليه محمد طلحة بلال منيار \ محمود خليل الحصري. – بيروت: دار البشائر الإسلامية، – ١٩٩٧. – ٣٧٥ ص.
16. الحفيان، أحمد محمود عبد السميع الشافعي. الإجابات الواضحات لسؤالات القراءات العشر المتواترة أصولا وفرشا \ أحمد محمود عبد السميع الحفيان. – بيروت: دار الكتب العلمية، – ٢٠٠٢. – ٤٨٤ ص.
17. الحفيان، أحمد محمود عبد السميع الشافعي. قراءة الكسائي من القراءات العشر المتواترة وبلية إدغام القراء للسيراقي أبي سعيد الحسن بن عبد الله بن مرزبان \ أحمد محمود عبد السميع الحفيان. – بيروت: دار الكتب العلمية، – ٢٠٠٢. – ٢١٦ ص.
18. حمدي، بدر الدين إبراهيم. معجم الأوزان الصرفية لكلمات القرآن الكريم \ بدر الدين إبراهيم حمدي. – القاهرة: مكتبة ابن تيمية، – ٢٠١١. – ٥٦٠ ص.
19. دغيس، بشير أحمد. اختلاف وجوه طرق النشر مع بيان المقدم أداء \ بشير أحمد دغيس. – طنطا: دار الصحابة للتراث، – ٢٠٠٩. – ٧١٢ ص.
20. الراجحي، عبده. اللهجات العربية في القراءات القرآنية \ عبده الراجحي. – الإسكندرية: دار المعرفة الجامعية، – ١٩٩٦. – ٢٧٦ ص.
21. سالم، محي الدين. علل القراءات القرآنية دراسة لغوية وصفية تحليلية: \ الرسالة للحصول على درجة الدكتوراه \ – قسنطينة: جامعة منتوري، – ٢٠٠٥. – ٤٥٤ ص.
22. الطويل، رزق. في علوم القراءات مدخل ودراسة وتحقيق \ رزق الطويل. – مكة المكرمة: الفيصلية، – ١٩٨٥. – ٣٢٠ ص.
23. عبد السميع، أحمد محمود الشافعي. الوافي في كيفية ترتيل القرآن الكريم \ أحمد محمود الشافعي عبد السميع. – بيروت: دار الكتب العلمية، – ٢٠٠٠. – ٢٤٠ ص.
24. عطية، قابل نصر. غاية المريد في علم التجويد \ قابل عطية. – جدة: مكتبة كنوز المعرفة، – ٢٠٠٠. – ٣٠٤ ص.
25. العول، محمد بن شحادة. بغية عباد الرحمن لتحقيق تجويد القرآن \ محمد بن شحادة العول. – الدمام: مكتبة المتنبّي، – ٢٠٠٦. – ٤٠٤ ص.

26. الفوزان، عبد الرحمن بن إبراهيم. دروس في النظام الصوتي للغة العربية \ عبد الرحمن الفوزان. – دمشق: مكتبة، – ٢٠٠٧. ص. ٨٠.
27. المارغني، إبراهيم. النجوم الطوالع على الدرر اللوامع في أصل مقرأ الإمام نافع \ إبراهيم المارغني. – بيروت: دار الفكر، – ١٩٩٥. ص. ٢٧١.
28. محمود، محمد أحمد. علم الأصوات \ محمد حماد. – الرياض: دار إشبيلية، – ٢٠٠٣. ص. ٢٣٤.
29. المرصفي، عبد الفتاح السيد عجمي. هداية القارئ إلى تجويد كلام البارئ \ عبد الفتاح المرصفي. – المدينة المنورة: مكتبة الطبية، – ١٩٧٩. ص. ٨٧٠.
30. مكي بن أبي طالب، أبو محمد القيسي. كتاب التبصرة تحقيق محمد غوث الندوى \ مكي بن أبي طالب. – بومباي: دار السلفية، – ١٩٨٢. ص. ٧٥٨.
31. هلال، عبد الغفار حامد. أصوات اللغة العربية \ عبد الغفار هلال. – القاهرة: الجبلاوي، – ١٩٨٨. ص. ٣٢٠.

V.A. Карадаглы

Сравнительный анализ модификации фонем /r/, /l/ и /s/ в различиях между передачами Хафса и Варша
Резюме

В статье проводится анализ комбинаторно-позиционных изменений /r/, /l/ и /s/ в различиях между широко распространенными чтениями Корана в мусульманском мире: чтением Асима в передаче Хафса и чтением Нафи'а в передаче Варша. Фонетические процессы /r/, /l/ и /s/, имеющие место в передачах исследуются как в отдельных передачах, так и в сравнении друг с другом. Автор, применяя сравнительно-сопоставительный метод анализирует все случаи различий /r/, /l/ и /s/ в двух передачах, классифицирует их, согласно происходящему процессу.

Автор полемизирует с отдельными исследователями звуков арабского языка, определяет свое отношение к тем или иным процессам /r/, /l/ и /s/ в разных ситуациях.

Научная новизна заключается в попытке выйти за рамки застоявшихся обобщенных формулировок и представлений средневековых грамматистов, которым в отдельных случаях все еще придерживаются современные арабские исследователи. Процессы, имеющие место в передаче Варша, вызывают определенный научный интерес, так как, данная передача получила распространение на «мусульманском Востоке» и исследуется, в основном, египетскими, марокканскими, алжирскими, тунисскими и др. «восточными мусульманами».

Передача Варша почти вовсе не знакома или знакома информативно научной аудитории Азербайджана – представителям «мусульманского Запада».

Работа представляет интерес с точки зрения поэтапного выявления процессов комбинаторных изменений /r/, /l/ и /s/ всем, кто тем или иным образом связан с изучением звуковой стороны языка, преподаванием фонетических основ, в частности, арабского языка.

V.A. Garadaghli

Comparative studying of modification of /r/, /l/ and /s/ in differences between Hafs and Warsh transmissions
Summary

The article analyzes the combination and positional changes of /r/, /l/ and /s/ in the differences between the widespread readings of the Koran in the Muslim world: the reading of Asim in the Hafs transmission and the reading of Nafi' in the Warsh transmission. The phonetic processes of /r/, /l/ and /s/ occurring in the transmissions are studied both in separate transmissions and in comparison with each other. The author, utilizing the comparative method, analyzes all cases of differences in /r/, /l/ and /s/ in the two transmissions and classifies them according to the ongoing process.

The author debates with individual scholars on the sounds of the Arabic language and defines his attitude to certain processes of /r/, /l/ and /s/ in different situations.

Scientific novelty consists in an attempt to go beyond the framework of stagnant generalized formulations and representations of Medieval grammarians, which in some cases are still adhered to by modern Arab scholars. The processes taking place in the Warsh transmission evoke a certain scientific interest, since this version has become popular in the "Muslim East" and is studied mainly by Egyptian, Moroccan, Algerian, Tunisian and other "Eastern Muslim scientists".

This transmission of Warsh is almost completely unknown or only known to the informatively scientific audience of Azerbaijan – the representative of the “Muslim West”.

The work is of interest from the point of view of the phased identification of the processes of combinatorial changes of the /r/, /l/ and /s/ to all those who are in one way or another connected with the study of the sound side of the language, the teaching of phonetic foundations, in particular, in the Arabic language.

*Rəyçilər: prof. Ç.Mirzəzadə
BDU-nun Şərqişünaslıq fakültəsi
Ərəb filologiyası kafedrası
(19.01.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №06))*

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2020

A.F.QASIMOVA

e-mail: a-qasimova1973@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)

(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

FRANSIZ DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN ÜZRƏ FEİLLƏRİN TƏSNİFATI*Açar sözlər:* feil, indiki zaman, təsrif, şəkilçi, cəm hal, tək hal, şəxs*Ключевые слова:* глагол, настоящее время, определение, суффикс, множественное число, единственное число, склонение*Key words:* verb, present tense, definition, suffix, plural, singular, person

Feil – ümumqrammatik mənasına görə iş, hal və hərəkəti bildirib, zaman, şəxs və kəmiyyətə təsriflənən əsas nitq hissəsidir. Feillər müxtəlif forma və zamanlarda işlədilərək "nə etmək?" "nə etdi?" "nə etmişdir?" "nə edir?" "nə edəcək?" "nə edər?" və s. suallarına cavab olur; şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir; təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz olur.

İndiki zaman hərəkətin danışığ vaxtı ilə eyni zamanda baş verdiyini bildirir. Məs: Le bus arrive. Avtobus gəlir. (6, s.69)

Fransız dilində feillər dəyişməyə görə üç qrupa bölünür. Birinci qrup feillərə sonu **“er”** məsdər şəkilçisi ilə bitən feillər daxildir. Məsələn: parler, rester, fermer, dessiner. və s.

Qeyd: **“aller”** (getmək), **“envoyer”** (göndərmək) feilləri müstəsna olaraq III qrup feilləri kimi təsrif olunur.

Birinci qrup feilləri təsrif etmək üçün **“er”** məsdər şəkilçisini atmaq və feillərin kökünə aşağıdakı sonluqları əlavə etmək lazımdır.

TəkdəI şəxs – **e**II şəxs – **es**III şəxs – **e****Cəmdə**I şəxs – **ons**II şəxs – **ez**III şəxs – **ent****Parler-danışmaq**

Je parle -Mən danışırım

Tu parles -Sən danışırısan

Il (elle) parle –O, danışır

Nous parl**ons**-Biz danışırıq

Vous parlez-Siz danışırırsınız

Ils (elles) parl**ent**-Onlar danışirlar**Rester-qalmaq**

Je reste

Tu restes

Il (elle) reste

Nous rest**ons**

Vous restez

Ils (elles) rest**ent**

Sonu **“ger”** ilə bitən I qrup feillərini indiki zamanda I şəxsin cəmində təsrif edərkən tələffüzə görə məsdərdən **“r”** şəkilçisi atılır, üzərinə **“ons”** şəkilçisi artırılır və **“e”** tələffüz edilmir.

Manger-yemək

Je mange

Tu manges

Il (elle) mange

Nous mang**ons**Vous mang**ez**Ils (elles) mang**ent**

Sonu **“cer”** ilə bitən I qrup feillərini indiki zamanda I şəxsin cəmində təsrif edərkən tələffüzə görə **“c”** hərfi **“ç”** hərfinə çevrilir, üzərinə **“ons”** şəkilçisi artırılır.

Commencer-başlamaq

Je commence

Tu commences

Il (elle) commence

Nous commen**çons**Vous commen**cez**Ils (elles) commen**cent**

Sonu `yer` ilə bitən I qrup fellərini indiki zamanda təsrif edərkən `y` hərfi I, II, III şəxsin təkində və III şəxsin cəmində `i` hərfinə çevrilə də bilər, çevrilməyə də.

Məsələn:

payer => ödəmək

je paie/ je paye, tu paies/ tu payes, il paie/il paye, ils paient/ ils payent, vous payez, nous payons

nettoyer => təmizləmək

je nettoie/ je nettoie, tu nettoies, tu nettoies, il nettoie/il nettoie, nous nettoyons, vous nettoyez, ils nettoient/ils nettoient

Sonu `-eler və -eter` ilə bitən I qrup fellərini indiki zamanda təsrif edərkən `l və t` hərfi I, II, III şəxsin təkində və III şəxsin cəmində `e` hərfinin qarşısında qoşalaşır.

Məsələn:

appeler => çağırmaq

j'appelle, tu appelles, elle appelle, nous appelons, vous appelez, ils appellent

jeter => atmaq

je jette, tu jettes, elle jette, nous jetons, vous jetez, ils jettent

Sonu `-eler və -eter` ilə bitən bəzi I qrup fellərini indiki zamanda təsrif edərkən `l və t` hərfi samit qarşısında qoşalaşır. (2, s.100)

Məsələn:

acheter => almaq

j'achète, tu achètes, il achète, on achète, nous achetons, vous achetez, ils achètent

geler => il gèle.

II qrup fellərinin məsdəri **-ir** ilə bitir. II qrup fellərini indiki zamanda təsrif etmək üçün məsdərdən **-ir** şəkilçisini atmaq, qalan hissəyə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaq lazımdır:

Təkdə

I şəxs – is

II şəxs – is

III şəxs – it

Cəmdə

I şəxs – issons

II şəxs – issez

III şəxs – issent

Məs: finir (qurtarmaq), choisir (seçmək), bâtir (tikmək) və s. “Finir” indiki zamanda: (3, s.191)

je	fin-is	Nous	fin-iss-ons
tu	fin-is	vous	fin-iss-ez
il/elle	fin-it	ils/elles	fin-iss-ent

Yalnız **`HAÏR`** feli indiki zamanda I, II, III şəxsin cəmində **ï** tremanı saxlayır, I, II, III şəxsin təkində isə **`i`** hərfinə çevrilir.

Je hais, Tu hais, Il hait, Nous haïssons, Vous haïssez, Elles haïssent

III qrup felləri isə kökdən dəyişən fellərdir.

3ème groupe	s-	s-	t	ons-	ez-	ent
	ds-	ds-	d	ons-	ez-	ent
	x-	x-	t	ons-	ez-	ent

faire: je fais- tu fais- il, elle fait- nous faisons – vous faites – ils, elles font.

pouvoir: Je peux- tu peux- il, elle peut- nous pouvons- vous pouvez – ils, elles peuvent.

aller: Je vais, tu vas- il, elle va- nous allons – vous allez – ils, elles vont.

vouloir: Je veux- tu veux- il, elle veut- nous voulons- vous voulez – ils, elles veulent.

devoir. Je dois, tu dois, il doit, nous devons, vous devez, ils doivent

avoir: J'ai, tu as, il a, nous avons, vous avez, ils ont
 être: Je suis, tu es, il est, nous sommes, vous êtes, ils sont
 dire: Je dis, tu dis, il dit, nous disons, vous dites, ils disent
 lire: Je lis, tu lis, il lit, nous lisons, vous lisez, ils lisent

aller, apprendre, battre, boire, comprendre, connaître, courir, couvrir, croire, défendre, descendre, devoir, dire, dormir, écrire, faire, lire, mentir, mettre, mourir, partir, pouvoir, prendre, rendre, savoir, servir, sortir, suivre, surprendre, vaincre, **vendre, venir, vivre, voir, vouloir** - bunlar III qrup feillərdir.

Sonu **-mir, -tir, -vir** şəkilçiləri ilə bitən fellər I, II, III şəxsin təkində **s-s-t**, cəmində isə **ons-ez-ent** şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn: dormir, sortir, servir, partir, mentir

Dormir (yatmaq) Sortir (çıxmaq) Servir (xidmət etmək) Partir (yola düşmək)

Je dors	Je sors	Je sers	Je pars
Tu dors	Tu sors	Tu sers	Tu pars
Il dort	Il sort	Il sert	Il part
Nous dormons	Nous sortons	Nous servons	Nous partons
Vous dormez	Vous sortez	Vous servez	Vous partez
Ils dorment	Ils sortent	Ils servent	Ils partent

Tərkibində `prendre` olan feillərin hamısı həmin feil kimi təsrif olunur və I,II, III şəxsin təkində **ds-ds-d**, cəmində isə **ons-ez-ent** şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn: prendre, apprendre, comprendre, s'`prendre, surprendre

Prendre (götürmək, içmək, yemək, minmək),	Comprendre (baş a düşmək)
Je prends	Je comprends
Tu prends	Tu comprends
Il prend	Il comprend
Nous prenons	Nous comprenons
Vous prenez	Vous comprenez
Ils prennent	Ils comprennent

Sonu **-endre, -ondre** şəkilçiləri ilə bitən fellər I,II, III şəxsin təkində **ds-ds-d**, cəmində isə **ons-ez-ent** şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn: rendre, répondre, descendre, vendre, rompre, pondre, défendre.

<u>Rendre</u> (qaytarmaq)	<u>Répondre</u> (cavab vermək)
Je rends	Je réponds
Tu rends	Tu réponds
Il rend	Il réponds
Nous rendons	Nous répondons
Vous rendez	Vous répondez
Ils rendent	Ils répondent

Venir və **Tenir** feilləri indiki zamanda necə təsrif olunursa ona oxşar bütün feillər indiki zamanda elə təsrif olunur.

Məs: revenir, convenir, devenir, intervenir, parvenir, provenir, survenir, retenir, détenir, maintenir

Venir (gəlmək)	Tenir (tutmaq)	Revenir (qayıtmaq)
Je viens	Je tiens	Je reviens
Tu viens	Tu tiens	Tu reviens
Il vient	Il tient	Il revient
Nous venons	Nous tenons	Nous revenons
Vous venez	Vous tenez	Vous revenez
Ils viennent	Ils tiennent	Ils reviennent

Mettre, battre feilləri indiki zamanda necə təsrif olunursa ona oxşar bütün feillər indiki zamanda elə təsrif olunur.

Məs: permettre, promettre, combattre, abattre

Mettre (qoymaq)	Battre (döymək)	Permettre (icazə vermək)
-----------------	-----------------	--------------------------

Je mets	Je bats	Je permets
---------	---------	------------

Tu mets	Tu bats	Tu permets
---------	---------	------------

Il met	Il bat	Il permet
--------	--------	-----------

Nous mettons	Nous battons	Nous permettons
--------------	--------------	-----------------

Vous mettez	Vous battez	Vous permettez
-------------	-------------	----------------

Ils mettent	Ils battent	Ils permettent
-------------	-------------	----------------

Tərkibində **-uire** olan feillər indiki zamanda eyni cür təsrif olunur.

Conduire (aparmaq)	construire (tikmək)
--------------------	---------------------

Je conduis	Je construis
------------	--------------

Tu conduis	Tu construis
------------	--------------

Il conduit	Il construit
------------	--------------

Nous conduisons	Nous construisons
-----------------	-------------------

Vous conduisez	Vous construisez
----------------	------------------

Ils conduisent	Ils construisent
----------------	------------------

Sonu **-aindre**, **-eindre**, **-oindre** şəkilçiləri bitən feillər eyni təsrif olunur. Məs: plaindre, peindre, joindre, restreindre

Plaindre (şikayət etmək)	Peindre (şəkil çəkmək)
--------------------------	------------------------

Je plains	Je peins
-----------	----------

Tu plains	Tu peins
-----------	----------

Il plaint	Il peint
-----------	----------

Nous plaignons	Nous peignons
----------------	---------------

Vous plaignez	Vous peignez
---------------	--------------

Ils plaignent	Ils peignent
---------------	--------------

Aşağıdakı feillər kökdən dəyişən feillərdir:

avoir, être, aller, faire, dire (prédire), lire, boire, croire, courir, voir (entrevoir, revoir), suiivre, vivre (revivre, survivre), connaître, savoir, valoir, vaincre (convaincre), écrire (décrire, circonscrire, inscrire, prescrire, proscrire, souscrire, transcrire), vêtir (dévêtir, revêtir), couvrir, mourir, foutre.

Tərkibində **-voir** olan feillər indiki zamanda eyni cür təsrif olunur.

Məs: voir, entrevoir, revoir

<u>Voir</u> -görmək	Revoir-yenidən görmək
---------------------	-----------------------

Je vois	Je revois
---------	-----------

Tu vois	Tu revois
---------	-----------

Il voit	Il revoit
---------	-----------

Nous voyons	Nous revoyons
-------------	---------------

Vous voyez	Vous revoyez
------------	--------------

Ils voient	Ils revoient
------------	--------------

Tərkibində **-vivre** olan feillər indiki zamanda eyni cür təsrif olunur.

Məs: suiivre, vivre, revivre, survivre

<u>Vivre</u> (yaşamaq)	<u>Suiivre</u> (izləmək)
------------------------	--------------------------

Je vis	Je suis
--------	---------

Tu vis	Tu suis
--------	---------

Il vit	Il suit
--------	---------

Nous vivons	Nous suivons
-------------	--------------

Vous vivez	Vous suivez
------------	-------------

Ils vivent	Ils suivent
------------	-------------

Tərkibində -écrire olan feillər indiki zamanda eyni cür təsərif olunur.

Məs: écrire, décrire, circonscrire, inscrire, prescrire, proscrire, souscrire, transcrire

Ecrire (yazmaq)

Décrire (təsvir etmək)

J'écris

Je décris

Tu écris

Tu décris

Il écrit

Il décrit

Nous écrivons

Nous décrivons

Vous écrivez

Vous décrivez

Ils écrivent

Ils décrivent

Tərkibində - vêtir olan feillər indiki zamanda eyni cür təsərif olunur.

Məs: vêtir, dévêtir, revêtir

Vêtir-geydirmək

Dévêtir-soyunmaq

Je vêts

Je dévêts

Tu vêts

Tu dévêts

Il vêt

Il dévêt

Nous vêtons

Nous dévêtons

Vous vêtez

Vous dévêtez

Ils vêtent

Ils dévêtent

Couvrir (örtmək)

Mourir –ölmək

Je couvre

Je meurs

Tu couvres

Tu meurs

Il couvre

Il mourons

Nous couvrons

Nous mourons

Vous couvrez

Vous mourez

Ils couvrent

Ils meurent

Nəticə. Azərbaycan dilində olduğu kimi fransız dilində də feillər obyektə olan münasibətlərinə görə təsirli və təsirsiz olur.

İfadə etdiyi hərəkətin təsiri vasitəsilə tamamlıq üzərinə keçə bilən feillərə təsirli feillər deyilir. İfadə etdiyi hərəkətin təsiri vasitəsilə tamamlıq üzərinə keçə bilməyən feillərə təsirsiz feillər deyilir.

Fransız dilində indiki zaman forması ya danışığ vaxtına aid olan, ya da daima təkrarlanan bir hərəkəti ifadə edir və Azərbaycan dilinin xəbər formasının indiki zamanına uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. M.Quliyeva. Fransız dilinin qrammatikasına dair qısa məlumat. 1962
2. X.Həsənova, G.Məmmədova, X.İsmiyeva, F.Ağayeva. Le français pour tous. 2019
3. И.Н.Попова, Ж.А.Казакова: Французский язык Cours pratique de grammaire française. 2004
4. У.И.Комьяоская, В.И.Кардишевский. Грамматика французского языка. Москва, 1973
5. Grammaire français. N.Steinberg I et II parties. Sanct-Peterbourg, 1972
6. Ç.Babaxanova, R.İsayeva, Ü.Cəfərova. Le français. 2019
7. M.Quliyeva. Fransız dili dərsləri. 1983
8. Edouard Bled, Odette Bled. Orthographe, Grammaire, conjugaison. 2003.

А.Ф.Гасимова

Классификация глаголов к настоящему времени по-французски

Резюме

Как и в азербайджанском, так и во французском языке глаголы эффективны и неэффективны из-за их связи с объектом. Глаголы, которые могут влиять на действие выраженного ими

действия, называются глаголами. Глаголы, которые не могут выразить себя без эффекта действия, которое они выражают, называются неэффективными глаголами.

Во французском языке современная форма относится либо к устному, либо к повторному действию и соответствует современной форме изъявительного наклонения глагола в азербайджанском языке.

A.F.Gasimova

Classification of verbs by the present time in French **Summary**

As in Azerbaijani, the verbs in French are effective and ineffective because of their relationship with the object. Verbs that can influence the action of the action expressed by them are called verbs. Verbs that cannot express themselves without the effect of the action they express are called ineffective verbs.

In the French language, the present-day form refers to either a spoken or repeated action, and corresponds to the present-day form of the news form of the Azerbaijani language.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. U.B.Mürşüдова
ADPU-nun Şəki filialının Dillər kafedrası
(14.02.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05))*

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2020

Л.О.ВЕЗИРОВА*доктор филологических наук, профессор***Азербайджанский государственный
педагогический университет**

(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

**ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ В АТМОСФЕРЕ БИЛИНГВИЗМА
И МУЛЬТИЛИНГВИЗМА****Ключевые слова:** *билингвизм, мультилингвизм, устная речь, развитие, национальность***Açar sözlər:** *bilinqvizm, multilingqvizm, şifahi nitq, inkişaf, milliyət***Key words:** *bilingualism, multilingualism, oral speech, development, nationality*

Двуязычие (билингвизм) - это регулярное употребление одним человеком двух или более (мультилингвизм) языков в повседневном обиходе. Употребляемые человеком языки не обязательно должны, а часто и не могут быть развиты в одинаковой степени. Какой-то, например, может быть изучен и известен ему в устной и письменной форме, активно употребляться им на постоянной основе, а другой, скажем, используется лишь в быту и исключительно в устной вариации. При вынужденном использовании третьего и более языков они могут быть только понятны, но пассивны в речи. Билингвизм или мультилингвизм, как правило, формируется у маленьких детей, если семья живет за границей, в постоянном окружении иностранно-говорящих или когда родители являются представителями различных национальностей и принадлежат к разным культурам, в силу чего периодически говорят на своих родных языках. Такое нередко встречается в пространстве бывшего Советского Союза и в местах компактного проживания наших соотечественников за рубежом.

Двуязычие (билингвизм) - явление крайне сложное и требует междисциплинарного изучения. Основным типом билингвизма, является национально-русское двуязычие.

Изучение того, как в раннем детстве происходит овладение двумя языками с различными структурными особенностями, позволяет понять механизм использования языковых систем в целях общения, а также, что для нас очень важно, получить сведения об общем развитии познавательных процессов.

Считается, что двуязычие положительно сказывается на развитии всех видов памяти, познавательных и гносеологических умений, аналитическом и логическом мышлении, обсуждении языковых явлений. Недавние исследования в данной области свидетельствуют о том, что билингвизм создает определенные когнитивные преимущества. Кроме того, дети, владеющие двумя и более языками, имеют более высокий творческий потенциал по сравнению со своими одноязычными сверстниками. Известно также, что в процессе изучения иностранных языков в условиях семейного воспитания происходит позитивное влияние на психическое и эмоциональное состояние ребенка.

Страна, нация, народность, община, государство, школа, семья, культура - все эти понятия связаны с употреблением языка. Поскольку на свете больше одной страны, сотни государств и языков, множество семей, то комбинации языков в жизни людей встречаются самые разные. Политические, социально-экономические, духовные причины вынуждают людей менять свою жизнь, а вместе с ней - и язык. Иногда же, напротив, изучение языка приводит к изменению жизни. Двуязычным, или билингвом (билингвалом) считается человек, более или менее постоянно пользующийся в жизни двумя языками. Существуют также многоязычные люди (мультилингвы) и многоязычные (мультилингвальные) сообщества. Билингвизмом или двуязычием называют спо-

способность некоторых людей говорить на двух языках. Двуязычный человек способен попеременно с одинаковой лёгкостью использовать в своём общении с окружающими два языка, в зависимости от ситуации и от того, с кем он общается. Тех, кто обладает двумя языками, зовут билингвами, а кто знает их еще больше - полиглотами. Считается, что язык - функция, определяющая социальную группировку. Таким образом, билингвизм означает принадлежность человека сразу к нескольким социальным группам.

Психофизиологическая польза двуязычия с раннего возраста, по данным многих исследований, очевидна. У двуязычных детей улучшается речь, память, они способны лучше схватывать не только структуру языка, но и его содержательную часть.

Развитие и дальнейшее становление каждого из двух или более языков для билингва или мультилингва (двуязычного или многоязычного человека) происходит как бы по одной и той же отработанной схеме, что и одного (как правило, основного) языка, однако может случиться и так, что процесс не совпадёт по времени. То есть, известны случаи, когда с неопределённой последовательностью то один язык развивается успешнее, то в другом замечаются очевидные подвижки, что в немалой степени зависит от среды доминирования, возможно даже от сиюминутных интересов изучающего язык, а также окружения и общения. Естественные факторы, образно говоря, сформированные на базе одного языка слова и структура построения предложений переключаются из одного языка в другой, частично прибавляясь друг к другу, а отчасти друг друга и вытесняя. Когда языки разделены строго по сферам применения и каждый из родителей действует по принципу «одно лицо – один язык», стремясь говорить с ребёнком только на своем языке, либо в домашней обстановке говорит на одном языке, а вне дома на другом, то, как правило языки, не смешиваются. Ребенок прекрасно чувствует и даже понимает, к кому на каком языке обращаться. Но в случае, когда родители употребляют в общении между собой несколько языков, к тому же в семье не один ребенок, а несколько, тогда ситуация несколько усложняется. Не каждый и не в каждой ситуации знает, к кому и на каком языке обратиться. Проскальзывает всё больше смешанных высказываний, иногда не связанных между собой, в которых присутствуют слова, а зачастую и конструкции того или другого языка. Обычно первенец лучше усваивает ещё в детстве оба языка. Второй ребёнок, равняясь больше на первого и беря с него пример разговорной речи, языком овладевает уже несколько хуже. У третьего успеха в языке получаются еще хуже. Однако в процессе дальнейшего обучения нередко получается и так, что среднее или высшее образование, действительная практика и рабочий момент значительно повышают уровень владения тем языком, который был некогда слабым.

Кстати, некоторые родители двуязычных или многоязычных детей удовлетворяются именно тем, что смогли, научили, передали своим детям основной язык и родной (когда он не является основным, скажем, государственным, в эмиграции, например). Владение вторым языком крайне важно, это некий рабочий инструмент, своего рода потенциал, способ вести более интересный образ жизни или, при необходимости, заработать, скажем, переводом. С детства выученный второй и более язык усваивается по тем же закономерностям, что и первый язык, и так же глубоко оседает в глубине человеческой памяти, даже оказавшись в пассиве. Часто бывает так, что он более совершенен, чем язык, выученный искусственно и впоследствии.

У каждого языка своя динамика развития, он постоянно изменяется, оказывая воздействие на формы общения в различных обществах по мере своего совершенствования. Те, кто разрабатывают политику системы образования, вынуждены принимать непростые решения в отношении языков обучения, школьного образования и учебных программ. И хотя имеются веские доводы в пользу обучения на родном (или первом) языке, необходимо также тщательно поддерживать равновесие между процессом

содействия обучению людей на местных языках и обеспечением доступа, посредством образования, к всемирным языкам коммуникации.

Тем, кто задаётся вопросом «а нужно ли знание лишнего языка?», считая его, вопрос то есть, резонным, можно ответить, что важнейшее свойство современного человека – это его старание слушать, понимать и вникать в то, что ему говорят или о чём его спрашивают. В любой ситуации вести себя свободно и чувствовать «в своей тарелке» умеет далеко не каждый. Однако у билингвов и мультилингвов с детства вырабатывается особый талант и удивительное умение довольно быстро сориентироваться в конкретной ситуации и найти совсем нетривиальное решение отдельно взятой проблемы и выход из сложившегося положения. У таких людей совершенно обособленное качество общения на коммуникативном уровне и иной взгляд на окружающую действительность.

Литература

1. Айварова Н.Г. Психологические аспекты образования в условиях национально-русского билингвизма. - М.: Норма, 2008
2. Александрова Н.Ш. Раннее двуязычие и гипотеза созревания мозга. - СПб.: Питер, 2011
3. Архарова К.Э. Билингвизм, или Как сохранить родной язык? - М.: Лингво, 2011
4. Вишневская Г.М. Билингвизм и его аспекты. - М.: Дашков и К°, 2007
5. Манина С.И. Билингвизм в межкультурном пространстве. Культурная жизнь Юга России. 2007. № 6

L.O.Vəzirova

Bilingvizm və multilingvizm atmosferində uşaqların psixiki inkişafı

Xülasə

Məqalədə uşaqların iki və çoxdillli atmosferdə psixiki inkişafından danışılır. Burada deyilir, ki ikidilli insan eyni mənanı hər iki dildə qavramaq qabiliyyətinə malikdir. İkidilli uşaqların nitqi, yaddaşı daha yaxşı olur, onlar təkcə dilin strukturunu yox, həm də nitqin məzmununu daha tez qavraya bilirlər. Adətən, ikidillilər bilingva adlanır, daha çox dil bilənlər isə poliqlot. Çox dil bilən insan bildiyi dil qədər sosioloji qruplara daxil olur.

L.O.Vazirova

Mental development of children in an atmosphere of bilingualism and multilingualism

Summary

The article talks about the mental development of children in an atmosphere of bilingual and multilingual. It speaks of a better perception of the whole multilingual person. Bilingual children improve their speech, memory, they are better able to grasp not only the structure of the language, but also its content. Bilingual and poliglots are included in many social groups.

Рецензент: к.ф.н., доц. С.А.Садыхова

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2020

A.Ş.ƏHMƏDOVA

e-mail: aygun_434@hotmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: *Edelveys, Dostoyevski, II Dünya müharibəsi, allegorik, "Bayraqdar"*

Ключевые слова: *Эдельвейс, Достоевский, Вторая мировая война, аллегорический, "Знаменосец"*

Key words: *Edelweiss, Dostoevsky, World War II, allegorical, "Standard Bearer"*

Azərbaycan ədəbiyyatının keçmişindən bu gününə qədər müharibə mövzularına nəzər salsaq, yazılan bütün əsərlərin həyatımızın bir parçasına çevrildiyini görürük. Dahi N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", "İsgəndərnamə" kimi poemalarında müharibələrin törətdiyi faciələrdən bəhs etmiş, hökmdarları qan tökməkdən, torpaq işğalından, səltənət davalarından yayındırmaq üçün nəsihətverici əsərlər yazmışdır.

Böyük Azərbaycan şairi M.Füzuli "Bəngü badə" allegorik əsərində Sultan Səlimlə, Şah İsmail Xətəinin bir-birinə qarşı döyüşünü işarə edərək, qanlı savaşı və lazımsız müharibəni tənqid etmişdir.

Uzun illər müharibə mövzularına müraciət edilsə də, XX əsrin əvvəllərində müharibə mövzulu əsərlər daha çox işlənmişdir. Bu fikrə nümunə olaraq aşağıdakı müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar. Hüseyn Cavidin "İblis", "İblisin intiqamı", "Səyavuş", C.Məmmədquluzadənin "Kamança" pyesi, Qurban Səidin "Əli və Nino", M.S.Ordubadinin "Qılınc və qələm" kimi əsərlərində müharibə mövzularına ciddi şəkildə toxunulmuşdur.

İctimai-siyasi hadisələrin gedişini düzgün qiymətləndirən S.S.Axundov 1905-ci il hadisələrini də düzgün qiymətləndirib qələmə alan yazıçılarımızdan biri olmuşdur. 1905-ci il 9 yanvar hadisəsində baş verən qanlı siyasətin qurbanlarına "Nə uçun?" hekayəsində orijinal aydınlıq gətirmişdir. Gələcəyə böyük ümid bəsləyən Vera və onun qızı balaca Lena çar tərəfindən verilən yalan vədlərə inanaraq, qanlı siyasətin qurbanı olurlar. Onlar çarın hüzuruna inanaraq gedirlər, lakin çar tərəfindən vəd olunmuş işin və çörəyin əvəzinə odlu güllələrin qurbanı olurlar. Al qana bələnmiş Vera və balaca Lena "Nə üçün?", "Nə üçün?" deyə-deyə bu dünyaya əlvida deyirlər. Burjua cəmiyyətinə verilən bu sualın cavabı bütün cəmiyyətə, dünyaya aiddir.

Uşaq ədəbiyyatı şairlərimiz və yazıçılarımız müharibə mövzusunda ərsəyə gətirdikləri bütün mövzularında istismar dünyasının amansız qanunlarını və qara günlərini çox görərək, bu dünyanın işgəncələrini çiynlərində gəzdirən böyük xalqın faciəsini yaratmışdır.

1941-1945-ci il II Dünya müharibəsində yazılan əsərlər, bu gün də demokratik Azərbaycan oxucusu üçün maraqlıdır. S.Vurğunun "Bayraqdar", "Qəhrəmanın hünəri", "Partizan Babəş", R.Rzanın "Bəxtiyar", "Metal qırıntıları toplayın", "H.Seyidbəyli və İmran Qasimovun birgə ərsəyə gətirdikləri "Uzaq sahillərdə", İsa Hüseynovun – Muğannanın "Tütək səsi", "Saz", İ.Şıxlının "Cəbhə gündəlikləri", Ə.Cəmilin "Can nənə, bir nağıl de!", Ə.Məmmədخانlının "Buz heykəl", B.Azəroğlunun "Ana heykəli" əsərləri müharibə dövründə yaşayan insanların acınacaqlı həyat hekayəsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Ənvər Məmmədخانlı II Dünya müharibəsinin iştirakçılarındandır. Ə.Məmmədخانlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji nəsr ustası kimi tanınır. Yazıçını “nəsrimizin şairi” adlandıran Abbas Zamanov yazırdı: “Ə.Məmmədخانlının yaradıcılığından söz açanda, əlbəttə, söhbəti onun hekayələrinədən başlamaq lazımdır. Çünki Ənvər ədəbiyyatımızın tarixinə, hər şeydən əvvəl, klassik hekayə ustası kimi daxil olmuşdur”. “Dostoyevskinin iki dahiyənə düsturu həmişə hər bir yazıçı üçün müqəddəs olmalıdır. Birinci odur ki, dünyanı gözəllik xilas edəcək, dünyaya gözəllik nıcat verəcək...digər tərəfdən Dostoyevski qeyd edirdi ki, nə qədər böyük, dahiyənə, nəhəng konsepsiyalar, həyatı, dünyanı dəyişmək üçün konsepsiyalar (dəyişmə sistemi) varsa, o, bir körpənin göz yaşına dəyməz”.

Ə.Məmmədخانlı II Dünya müharibəsi illərində yazdığı “Buz heykəl” əsərində möhtəşəm “Ana” obrazı yaratmışdı. Əsərdə yazıçı, müharibə illərində baş verən acınacaqlı hadisəni qələmə alır. Yazıçı şaxtalı bir qış gecəsində körpəsini sinəsinə basaraq yeyin-yeyin addımlayan ana obrazı ilə bizi qarşılaşdırır. Hava bərk soyuq olduğu üçün ana körpəsinin ağladığını eşidir. Ayaq saxlayır, üzərindəki qalın jaketi və şalını çıxarıb körpəsi donmasın deyər onu bələyir. Çox yorulur, soyuğa təslim olmaq istəmir. İki ağcaqayın ağacına sığınaraq yorğunluğunu almaq istəyir.

Sabahı günü kəşfiyyatdan gələn üç Sovet əsgəri dəhşətli mənzərənin şahidi olurlar. Qarşılarında bir buz heykəl var, heykəlin qucağında donmamış bir körpə. Əsgərlər körpəni xilas edib, dinc torpaqlara göndərirlər.

Zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində iri dövlətlərin strateji planlarında mühüm yer tuturdu. Almaniya Bakı neftini ələ keçirmək məqsədi ilə “Edelveys” planı hazırlamış, həmin planda Bakının işğalının dəqiq vaxtı göstərilmişdir.

Müharibə vaxtı Azərbaycandan cəbhəyə 600 minə yaxın döyüşçü göndərilmişdir. Onların 40 mini könüllülər idi. Onlardan 121 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. 34 nəfəri “Şöhrət ordeni” adına layiq görülmüşdür. Müharibəyə gedən azərbaycanlıların 600 minindən 300 mini həlak olmuş və itkin düşmüşlər.

Azərbaycan əsgərlərindən təşkil olunmuş 416 diviziya Berlinə qədər rəşadətli döyüş nümayiş etdirmişlər. Onlar Polşa və Çexoslovakiyanı alman faşistlərindən azad etdiklərinə və göstərdikləri igidliyə görə 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdülər.

II Dünya müharibəsindən 80 il keçir. 1939-cu ilin sentyabrında Almaniyanın Polşa torpaqlarına girməsi ilə başlayan müharibə 6 il davam etdi. Dünyanın ən böyük insan fəlakəti hesab olunan müharibədə 61 dövlət iştirak edirdi.

Müharibədə iştirak edən şair və yazıçılarımız aşağıdakılardan ibarətdir: **H.Arif, Q.İlkin, Ə.Məmmədخانlı, B.Bayramov, Ə.Cəmil.**

Hər il hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev 9 may Qələbə günü münasibəti ilə sərəncamlar imzalayır. II Dünya müharibəsi iştirakçılarına və ya sonralar vəfat edən, itkin düşən döyüşçülərin dul arvadlarına birdəfəlik yardım və təqaüdlər verilir. Sosial xidmətlər isə müharibə veteranlarına pulsuz xidmətdədir.

Hal-hazırda II Dünya müharibəsi iştirakçılarından sağ qalan 400 nəfəri yaşayır.

Müharibə illərində döyüş səhnələrinin sujetli təsvirinə Ə.Cəmilin yaradıcılığında rast gəlirik. Şairin “Nişan üzüyü” (1943), “Qaçqınlar” (1943) əsərləri bu qəbildəndir. “Nişan üzüyü”ndə təsvir olunur ki, əsgərlər əsir düşmüş bir faşisti dövrəyə alıb dindirirlər. Bu vaxt onun cibindən üstündə qan ləkəsi olan bir nişan üzüyü çıxır. Məlum olur ki, o hansı gəlininsə barmağını kəsmiş və qızıl üzüyünü çıxartmışdır. Onun niyyəti də qanlıdır, çünki bir qızıl üzükdən ötəri hansı igidinsə muradını əlindən almışdır, səadət evinin qapısını bağlamışdır, ya da bir körpənin südünü kəsmişdir, onu anasız qoymuşdur. Üzüyü görən əsgər müharibəyə gəl-

məzdən əvvəl nişanlısına belə bir üzüyü taxdığını xatırlayır. Bəlkə onun nişanlısıdır barmağı kəsilən və faşistin gülləsinə qurban gedən? Əsgərlərin ürəyinə nələr gəlmirdi.

Müəllifin “Qaçqınlar” şeirində daha təsirli və faciəli əhvalat təsvir olunur. Müharibə vaxtı doğma yerlərdən didərgin düşmüş gənc ana və qızının işğal olunmuş bir kənddə qaçqın kimi yaşamağı təsvir olunur. Qəflətən iki sərxoş faşist otağa girir. Evin əşyalarını götürürlər, gənc qadını özləri ilə aparmaq istəyirlər. Ana faşistin niyyətini anlayır və çalışır ki, qızı evdə qalsın, başına gələn müsibəti görməsin. O, faşistlərə yalvarır və uşağı özündən kənara itələyir.

*Aparmayın o körpəni,
Aparmayın, ah, ...o nə
O nə qızım, o nə qohumum,
Hə bir kəsim deyildir...
Özğələrinin uşağıdır,
Saxlayıram üç ildir.*

Ana övladından “imtina” edib, dəhşət içərisində boğulsa da, qızının hıçqıraraq ağlamasına, yalvarmasına məhəl qoymur. Ürəyindən sancılar qopsa da:

*“Mənim qızım deyil,
Onu mənə qatmayın!”-deyir.*

Azğın düşmən ananı özləri ilə aparır. Müəllif bu əsərdə faşistlərin əxlaq düşgünü, soyğunçu, insafsız və rəzil olmasını göstərir.

II Dünya müharibəsinin dəhşətli mənzərələrini qələmə alan Mirvarid Dilbazinin “Çağırın dünyanı qəti üsyana” şeirində amansız süjetli təsvirlərə rast gəlirik.

Südəmər bir körpə ölmüş ananın döşünü əmir. Uşaq anasının qanına bulanır, ağlayır, onu oyatmağa çalışır. Bu vaxt qapı açılır, yazıq körpə gələndən imdad umur və gələne doğru iməkləyir. Lakin otağa daxil olan düşməndir. O, rəhmsizdir, körpəyə belə aman vermir.

*Amansız bir süngü qəlbini dəlir,
Körpəcik son dəfə fəryada gəlir.
Düşür anasının qanlı köksünə,
Ağır yaralanır hər iki sinə.
Axıb göl bağlayır onların qanı,
Amansız faşizmin məsum qurbanı.*

II Dünya müharibəsi illərində uşaq və gənclərin faşizmə nifrət, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasında Azərbaycan uşaq poeziyasının yaradıcıları üç istiqamətdə fəaliyyət göstərirdilər.

1. Vətənə məhəbbət, Vətən yolunda fədakarlığa, faşizmə qarşı mübarizəyə, səfərbərliyə səsləyən marşlar və nəğmələr yazırdılar.

2. İşğal edilmiş Sovet torpaqlarında faşistlərin törətdiyi vəhşiliyi təsvir edən sujetli şeirlər və poemalar.

3. Uşaqların müharibə gedən torpaqlarda, partizan dəstələrində, habelə keçmiş dövrlərdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlara aid mənzum pyeslər.

Bir şeyi də qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan folklorunun müharibə dövründə yaranan uşaq şeirlərinə güclü təsiri olmuşdur. Şairlər xalq poeziyasının məzmun və formasından yaradıcı şəkildə istifadə edirdilər. Bu mənada atalar sözü və məsələləri çox hallarda olduğu kimi əsərlərinə daxil edirdilər. Məsələn, S. Vurğunun şeirlərinin birində yurdumuzun qız-gəlini vətənin köməyinə çağırarkən yazırdı:

*Bizim bu yerlərdə bir məsəl də var,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.*

Ədəbiyyat

1. Tahirli Z. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1991, s.95.
2. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007, s.443.
3. Xəlil Z., Əskərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007, s.489.

A.Ш.Ахмедова

Детская литература во время Второй Мировой войны

Резюме

Если обратить внимание на военную тематику в азербайджанской литературе от древних времен до наших дней, мы заметим, что все произведения стали частью нашей жизни.

Наши поэты и писатели, являющиеся представителями детской литературы, будучи свидетелями всех жестокостей и бед мира эксплуатации, в своих произведениях описали трагедию многострадального народа.

Обладающий богатыми природными ресурсами и выгодным географическим положением Азербайджан во время Второй мировой войны сыграл важную роль в стратегических планах крупнейших держав. Германия разработала план Эдельвейса по изъятию бакинской нефти, в которой была указана точная дата оккупации Баку.

После Второй мировой войны прошло 80 лет. Война, начавшаяся в сентябре 1939 года с вторжением Германии в Польшу, длилась шесть лет. В войне, которая является крупнейшей человеческой катастрофой в мире, приняла участие 61 страна.

В этой войне приняли участие такие наши поэты и писатели, как Х.Ариф, Г.Илькин, А.Мамедханлы, Б.Байрамов, А.Джемил.

A.Sh.Ahmadova

Children's literature during World War II

Summary

If we look at war issues from the past of the history of the Azerbaijani literature to the present day, we can see that all the writings have become a part of our lives.

Children's literature poets and writers, in all the themes they have written about war, seeing the cruel laws and difficult times of the world of exploitation, they created the tragedy of an enormous people who carry the torture of this world on their shoulders.

With its rich natural resources and favorable geographical location, Azerbaijan played an important role in the strategic plans of major powers during World War II. Germany has created an Edelweiss plan to seize Baku's oil, which shows the exact time of Baku's occupation.

80 years have passed since World War II. The war began with Germany's invasion of Poland in September 1939 and lasted six years. The war, which is the largest human disaster in the world, involved 61 countries.

Our poets and writers participating in the war were: H.Arif, G.Ilkin, A.Mammadkhanli, B.Bayramov, A.Jamil.

Rəyçi: dos. P.S.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2020

S.ƏHMƏDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: ehmedova3@mail.ru***AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 8)

İSGƏNDƏR BƏY MƏLİKOV*Açar sözlər: maarifpərvər, teatr, dram, vodevil, pyes, mövzu, ideya**Ключевые слова: образованные реалисты, театр, драма, водевиль, пьеса, тема, идея**Key words: educated realists, theater, drama, vaudeville, play, theme, idea*

İsgəndər bəy Məlikov XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda teatr və milli maarif sahəsində böyük xidmətləri olmuş ziyalılardandır. Tacir ailəsində dünyaya gələn İ.Məlikov Cənevrə Universitetində riyaziyyat fakültəsində təhsil almışdır. O, Avropada təhsil alıb ölkəsinə qayıtmış və burada bolşeviklərin gəlişinə qədərki dövrdə fəaliyyət göstərmişdir. İ.Məlikov «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin üzvü (1906), «Nicat» cəmiyyətinin üzvü, Bakı Tacirləri Birliyi İdarə Heyətinin üzvü («Baku», 1906, №253), 1914-cü il Bakı Şəhər Dumasının üzvü (qlası) olmuş, Dumanın 41 iclasından 33-ündə fəal iştirak etmişdir. Müasir “Əkinçi” qəzetinin redaktoru, jurnalist İsaməddin Əhmədovun zerdab.com-da verdiyi məlumatlara əsasən, İ.Məlikovun H.Zərdabi nəslindən olduğunu öyrənirik: “Məhəmməd bəy Əlvəndi Həsən bəy Zərdabinin dəstəyi ilə Məlikovlar nəslinin Midhət bəy (H. Zərdabinin oğlu), Rəhim bəy, İsgəndər bəy kimi oğulları ilə bərabər müxtəlif vaxtlarda Bakı teatrlarında aktyorluq etmişdir”.

İlham Rəhimli “Azərbaycan teatr tarixi” adlı kitabında ilk teatr truppalarının fəaliyyətindən danışarkən İ.Məlikovun fəaliyyətinə də nəzər salır: “1896-cı ildə Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) teatr həvəskarlarından ibarət truppə yaratmağa icazə almaq üçün Bakıdakı yerli hökumətə məktubla müraciət etmişdi. Lakin bunun nəticəsi olmamışdı. Sonralar Nəriman Nərimanov bu işə girişdi. Nəhayət, peşəkar milli teatrın fəaliyyətinin iyirmi üçüncü ilində ilk dəfə birləşmiş teatr dəstəsi yaradıldı. Ona “Birinci müsəlman” truppası” adı verildi. Truppadan daha çox yığcam dəstəni xatırladan kollektivə Cahangir Zeynalov, Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi, İsgəndər bəy Məlikov, Məhəmməd bəy Məlikov (Əlvəndi), Əbülfət Vəli (Vəliyev) və digər teatrsevər ziyalılar, səhnəyə həvəs göstərən gənclər daxil oldular. Truppə ilin sonlarında yarandığına görə, onun əsas fəaliyyəti növbəti ildən başladı. Bu isə peşəkar teatrımızın inkişaf mərhələlərində yeni dövr kimi səciyyəvidir.

... 1899-cu il Tağıyev teatrında müəyyən yenidənqurma işləri aparılıb, tamaşa salonu genişləndirilib, oturmaqların sayı bir xeyli artırılıb. Binanın kirayə götürülməsində çətinliklər yarandığına görə məşqlər Cahangir Zeynalovun, İsgəndər bəy Məlikovun evlərində, “Kaspi” qəzetinin redaksiyasında keçirilib. Dəstədə “rejissor” anlayışı hələ formalaşmamışdı. Həvəskarları bir yerə toplayıb rol bölgüsü aparana “rejissor” deyilirdi. Tamaşalar iki-üç günə, bəzən bir həftəyə hazırlanırdı” (5, 41).

Görkəmli ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev “Millətin birləşdiyi gün yaxud Zərdabinin dəfni - IV yazı” adlı məqaləsində Həsən bəy Zərdabinin dəfn mərasimində iştirak edən ziyalılar arasında İsgəndər bəy Məlikovun da adını çəkir: “İlk izdihamlı mitinq məscidin həyətinə keçirildi. Qeyri-rəsmi “dəfn komissiyası”nın rəhbəri kimi mitinqi açan “İrşad” qəzetinin redaktoru Əhməd bəy Ağayev Azərbaycan türkcəsində, tanınmış həkim və ictimai xadim Qara bəy Qarabəyov isə rus dilində nitq söylədilər. Daha sonra Bakı şəhər bələdiyyəsinin rəisi N.V. Rayevski, “Füyuzat” məcmuəsinin redaktoru Əli bəy Hüseynzadə, “Nicat” cəmiyyəti adından M.Ə. Rəsulzadə, din xadimləri adından Axund Molla Ağə Qazızadə, müəllimlər adından M.H. Əfəndiyev, “Nəşri-Maarif” cəmiyyəti adından İ.Məlikov (məşhur fransız

şərqşünası İren Melikoffun atası – V.Q.), Bakıdakı gürcü icması adından M.A.Nasadze çıxış etdilər”. “Nəşri-maarif” adından çıxış edən İsgəndər bəy Məlikov cəmiyyətin “Həsən bəyin namına olaraq üç nəfər şagird oxudacağını” bəyan etmişdi”⁴.

Musiqişünas Nuridə İsmayılzadə “Köhnə Bakının “Müsəlman gecələri” adlı məqaləsində “müsəlman gecələri”nin təşkilində “Nicat” maarif cəmiyyətinin və İsgəndər bəy Məlikovun fəaliyyətindən bəhs açaraq yazırdı: “... o fakt qeyd olunmalıdır ki, müsəlman gecəsinin keçirilməsi və yaradılmasında Bakı mesenatları ilə yanaşı, digər millətlərin nümayəndələri, Bakı şirkətlərinin sahibləri də iştirak etmək istəyini bildirdilər. Onların arasında: P.S.Dorojnovun “Kətan və kağız məhsulları firması”; Q.E. Popovun “Dəbdə olan manufaktura məhsulları mağazası”; “Qaydamakin I.B. və K. ticarət evi”; “Qureviç qardaşlarının və b. tipografiya, üz-ləmə və kontor kitabları fabriki” var idi. Sonrakı iki “müsəlman gecələrinin” təşkilatçısı “Nicat” maarif cəmiyyətinin teatr seksiyası idi ki, bunun komissiyasına İmran Qasimov, Mehdi-bəy Hacıbababəyov, Soltan Məcid Qəniyev, İsgəndər bəy Məlikov daxil idi”⁷.

Xalqın maarifləndirilməsi işində Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə birgə can qoyan və maddi, mənəvi dəstəyini əsirgəməyən İsgəndər bəy Məlikov 1896-cı ildə müəllim Sultanməcid Qənizadə ilə birlikdə Bakıda ilk kütləvi kitabxana açmışdır. Ancaq kitabxana çox az müddət fəaliyyət göstərmiş - 17 mart 1899-cu ildə qapandı.

İsgəndər bəy Məlikovun XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli dil məsələsi ilə bağlı aparılan müzakirələrdə fəal iştirak etdiyi də məlumdur: “Belə ki, həmin dövrdə ümumtürk ləhcələri arasından Azərbaycan türklərinin hansına üstünlük verə bilməsi ilə bağlı Azərbaycan-türk mütəfəkkirləri arasında əsasən, üç mülahizə: 1) Osmanlı türkcəsini müdafiə edənlər (Əli bəy Hüseynzadə, İskəndər bəy Məlikov və b.); 2) Azərbaycan türkcəsindən çıxış edənlər (F.B.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq və b.) və 3) bütün türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrini ortaya atanlar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b.) mövcud olmuşdur” (6, 5).

Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Təhsil Nazirliyi Təlim və Tərbiyə Kurulu üzvü olan Ömər Özcan Məhəmməd Cövdətin hazırladığı Darülmüəllimini-islamın proqramı barədə məlumat verir: “Füyuzat” adı verilmiş Darülmüəllimini-islamın proqramını M.Cövdət hazırlamışdır. O, İstanbuldan özünə yardımçı olaraq Bəha Səid və “Darüşşəfəq”ni bitirmiş Beşiktaşlı Kəçik Fuad kimi dəyərli yoldaşlar gətirmişdi. Görkəmli Azərbaycan aydınları Əhməd bəy Ağaoğlu ilə Əli bəy Hüseynzadə (Turan) da ona yardımçı olmuşlar. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev və üzvlər: Axund Mirzə Əbutürab, Axund Molla Ağə (Məhəmmədəmin Rəsulzadənin atası), Ağahüseyn Tağıyev, Əliağa Həsənzadə, İsgəndər bəy Məlikov, Məhəmmədhasən Əfəndiyev və Məhəmmədcavad Sadıqovdan ibarət məclisində M.Cövdətin oxuduğu təlim proqramındakı hesab, tarix, coğrafiya, kimya, fizika dərslərinin adından sonra “Türkcə sərf və nəhv” (“sərf” - morfolojiya, “nəhv” - sintaksis deməkdir) sözlərini eşitmək, yuxulamaqda olan Axund Əbutürab hirsələnərək: “Sus, cahil! Ərəbcədən başqa heç bir dilin sərf və nəhvi ola bilməz” deyərək şiddətlə etiraz etmişdir. Məclisdə bulunan Əhməd Ağaoğlu bu iddiaya cavab vermək istədikdə ətrafdakılar qaş-göz işarəsiylə onu susdurmuşlar. Axundun etirazı üzündən türkcə sərf və nəhv proqramdan çıxarılsa da, məktəb açıldıqdan sonra müntəzəm öyrədilmişdir. İ.Məlikov cəmiyyət üzvü kimi bu yığıncaqda da iştirak etmişdir

İsgəndər bəy Məlikovun qızı İren Məlikoff filologiya elmləri doktoru, professordur. O, 1917-ci il noyabrın 7-də Sankt-Peterburqda anadan olmuşdur. Parisdə ingilis dilində litsey bitirmişdir. Sorbonna Universitetində təhsil almaqla eyni zamanda, Şərq Dilləri İnstitutunda oxumuş, ərəb, fars və türk dillərini öyrənmişdir. 1947-ci ildə Fransaya qayıdaraq “Orta əsrlər Türkiyə eposları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və Strasburq Universitetinin professoru olmuşdur. Onun elmi maraq dairəsi çox əhatəlidir. O, 400-ə qədər elmi işin müəllifidir. “Koroğlu”, “Umur paşa”, “Məlik Danişmənd”, “Seyid Batddal”, Babək hərəkəti, Qızılbaşlar tarixi, Əbu Hüseyn Xorasaninin yaradıcılığı, Xətai, M. F. Axundov və bir sıra baş-

qa monoqrafiyaların və ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının müəllifidir. İ. Melikoffun səyi nəticəsində Strasburq universitetində türk şöbəsi yaradılmışdır. Sonradan İren xanımın direktor olduğu həmin şöbə elmi-tədqiqat institutuna çevrilmişdir. Bu institutda Azərbaycan mədəniyyətini öyrənən mərkəz yaradılmışdır. 1966-cı ildə İ. Melikoff "Türkika" adlı jurnal nəşr edərək burada fransız oxucularını türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış edir. Bu jurnalda Anarın, Çingiz Hüseynovun, Sara Aşurbəylinin, Tofiq Məlikovun və bir sıra başqa azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri çap olunmuşdur. İren Melikoff Fransa və Azərbaycan mədəniyyət əlaqələri mərkəzinin sədri olmuşdur.

İsgəndər bəy Məlikovun nəvəsi Şirin Məlikoff Azərbaycan-Fransa ədəbi-mədəni əlaqələrinin qurulmasında fəallıq göstərir. O, Zülfü Livanelli, Orhan Pamuk kimi müəlliflərin əsərlərini fransızcaya çevirib. Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı barədə xüsusi fəallıq göstərir. Ş.Melikoff 2019-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yubiley medalı təltif olunmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında mühüm rol oynayan maarifçi realistlər xalqın əqli əsarətdən xilasını, onu fəaliyyətdən saxlayan buxovlardan qurtuluşu üçün əzmlə mübarizə aparmış, həll yolları axtarmış və istər maddi, istərsə də mənəvi dəstəyini əsirgəməmişlər. Maarifçiliyin geniş vüsət aldığı bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında xurafatın, cəhalətin tənqidi aparıcı mövzu olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli fikir və söz adamları müxtəlif vasitələrlə xalqı maarifə yönəltmək uğrunda böyük səy göstərirdilər. Yeni məktəblər açılır, sxolastik təlimdən yeni təlimə keçidlə bağlı əməli addımlar atılır, yeni əlifba və milli dil məsələsi üzrə qızğın müzakirələr aparılırdı. Bütün bu işlərdə maarifpərvər ziyalılar fəallıq göstərir, yaxından iştirak edirdilər. Maarifçilik bir hərəkət səciyyəsi olaraq mətbuatın və ədəbiyyatın mərkəzi məsələsinə çevrilmişdi. Bu dövr Azərbaycan dramaturgiyasında M.F.Axundovun təsiri özünü göstərirdi. Bu, İsgəndər bəy Məlikov yaradıcılığına da si-rayət etmişdi. Onun "Yaxşılığa yamanlıq" pyesində bu dövrə məxsus Azərbaycan dram ənənələri gözlənilmişdir. Pyes tarixi bir zərurət nəticəsində meydana gəlmişdir. İ.Məlikov uzun müddət H.B.Zərdabinin təşkil etdiyi teatr truppalarında aktyor kimi çıxış etmişdi. Bu səbəbdən, Azərbaycan teatr və dram sənətinin mövcud durumu ilə tanış idi və bu istiqamətin kəmkasəd tərəflərinə yaxşı bələd idi. Pyesin yaranmasını Azərbaycan teatr səhnəsində oynanılmaq üçün əsər qıtlığının olması və cəhalətin baş alıb getdiyi mühitdə ədiblərin maarifçi inqilab yaratmaq istəyi ilə bağlamaq olar.

İsgəndər bəy Məlikov "Yaxşılığa yamanlıq" pyesini 1898-ci ildə qələmə almışdır. Pyes dörd məclisdən ibarətdir və əsərdə dövrün dil-üslub keyfiyyətləri qorunmuşdur. Məişət dilində danışığın üstünlük təşkil etməsi sadə dildə xalqla danışmaq və ideyasını ona ötürmək məqsədi güdür. Həmin dövr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün ənənəvi olan mövzu, məqsəd, ideya və dil-üslub İ.Məlikovun "Yaxşılığa yamanlıq" pyesində izlənilmişdir. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən İslam dünyasında hökm sürən xurafat, dini fanatizm əsərin mövzusunı təşkil edir. Pyesdə bu dövr Azərbaycan məişəti üçün səciyyəvi olan tiplər – yalançı, tamahgir cadükunlər fəlcə Vəlinin, batil inanclarla yaşayan, fəlcilərə inanan, cəhalətə uyması səbəbi ilə öz ağıllı, təhsilli qızını anlama bilməyən məişət qadını Gülsümün timsalında yaradılmışdır. Mürtəcelər tərəfindən qəbul edilməyən, anlaşılmayan Bəyim xanım və adaxlısı Qubad bəy yaxşı təhsil görmüş, tərbiyəli və yüksək mənəviyyətli gəncləri təmsil edirlər. Pula satılan Həmzə və atasının malı-mülkünü qumarda sərf edən, oğurluq, quldurluqla məşğul olan Sultan pyesin mənfi tiplər səviyyəsində yer alır. Ancaq Sultanla Həmzə eyni mövqedə deyillər. Həmzə Sultana aldanıb yamanlığa əl uzadır və sonda peşman olur. Sultan isə Qubad bəyə "yarınmaq", onun "hörmətini", "sədaqətini" qazanmaq üçün yalanı yalan dalınca döşəyir. O, əvvəlki pis əməllərindən dolayı "peşmanlığını" dilə gətirir, saxta göz yaşı tökür, Qubad bəyin mərhəmətinə sığınır. Qubad bəy alicənablıq edərək pis zamanında əlindən tutur, ona qalmaq üçün yer verir, xərclik verir. Ancaq Sultanın məkrli niyyəti Qubad bəylə

Bəyim xanımın toyu ərəfəsində açılır. Bəyim xanımın onunla deyil, Qubad bəylə evlənməsini şəninə sığışdırmır. Öz alçaqlığına yaxşı bələd olan Sultan Qubad bəyi öldürmək, aradan götürmək istəyir. Bu məqsədlə də Həməzəni pul müqabilində öz oyununa alət edir. Əsərin sonunda Sultanın ölməsi simvolik mənə daşıyaraq xeyir qarşısında şərin məğlubiyyətini təcəssüm etdirir. Naçalnik obrazı isə M.F.Axundov pyeslərində olduğu kimi, haqqı, ədaləti qoruyan, mütərəqqi insanlara xüsusi rəğbət bəsləyən və günahkarları cəzasına çatdıran müsbət obrazdır.

Teatrşünas İlham Rəhimli “Azərbaycan teatr tarixi” kitabında teatr dəstələrinin repertuarlarında daha çox yer tutan, tez-tez müraciət edilən və tamaşaçıların maraq göstərdikləri pyeslər içərisində İsgəndər bəy Məlikovun “Yaxşılığa yamanlıq” pyesinin adını çəkir. Pyesdəki Sultan obrazını Əbülfət Vəli, Həsərət bəy obrazını isə Məhəmməd bəy Əlvəndi canlandırmışlar. Cahangir Zeynalov, Mirzağa Əliyev də İsgəndər bəy Məlikovun “Yaxşılığa yamanlıq” vodevilində əsas obrazları ifa etmişlər.

Ədəbiyyat

1. İsgəndər bəy Məlikov.
https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0sg%C9%99nd%C9%99r_b%C9%99y_M%C9%99likov.
2. Məhəmməd bəy Məlikov Əlvəndi. <http://www.zerdab.com/?p=135>.
3. İren Melikoff.
https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ren_M%C9%99likova.
4. Quliyev V. Millətin birləşdiyi gün. “525-ci qəzet”. 25 iyul 2009, s.24-25.
5. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 864 s. 41.
6. Ömər Özcan. Müəllim Məhəmməd Cövdət İncəalp. //Azərbaycan müəllimi. 2011, 25 noyabr, s.4-5.
7. Nuridə İsmayilzadə. Köhnə Bakının “Müsəlman gecələri”.
http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=496.
8. Azərbaycanda türk dili hansı statusa malikdir <https://modern.az/az/news/29574>.

С.Ахмедова

Искандер Бей Меликов

Резюме

Образованные реалисты, сыгравшие важную роль в развитии общественного мнения в Азербайджане, боролись за освобождение людей от умственного рабства, искали у них финансовую и моральную поддержку в конце XIX и в начале XX веков. Когда образовательная деятельность набирала популярность, критика суеверий и невежества была главной темой в азербайджанской литературе. Просвещенные интеллектуалы были активно вовлечены во все эти действия. Влияние М.Ф.Ахундова четко отразилось на азербайджанской драматургии в этот период. Это также повлияло на творчество Искандера Бея Меликова. Его пьеса «Плохо для добра» является одной из иллюстраций, демонстрирующих азербайджанские драматические традиции этого периода. Пьеса была создана в результате исторической необходимости. Меликов долгое время выступал в качестве актера в театральной труппе Г. Б. Зардаби. По этой причине он был знаком с нынешним состоянием театра и драмы в Азербайджане и хорошо знал ограничения этой области. Создание пьесы может быть связано с нехваткой пьес на азербайджанской театральной сцене и стремлением сценаристов к революции творцов в атмосфере невежества.

S.Akhmedova

Iskander Bey Melikov

Summary

Educated realists, who played an important role in the development of public opinion in Azerbaijan, fought for the liberation of people from mental slavery, their and sought financial, moral support at the end of XIX and beginning of XX centuries. When educational activity was gaining popularity, criticism of superstition and ignorance was the main topic in Azerbaijani literature.

Enlightened intellectuals were actively involved in all these activities. The influence of M. F. Akhundov was clearly reflected on Azerbaijani dramaturgy during this period. It also influenced the work of Iskender Bey Melikov. His play “Bad for Good” is one of the illustration that was show the Azerbaijani dramatic traditions of this period. The play was created as a result of historical necessity. Melikov for a long time acted as an actor in the theater troupe H. B Zerdabi. For this reason, he was familiar with the current state of theater and drama in Azerbaijan and was well aware of the limitations of this area. The creation of the play may be due to the lack of plays on the Azerbaijani theater stage and the writers' desire for a revolution of creators in an atmosphere of ignorance.

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Tağısoy

Redaksiyaya daxil olub: 16.12.2019

Ə.C.ƏKPƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

M.ETVUDUN “KOR SUI-QƏSDÇİ” ROMANINDA QADIN SOSIAL STEREOTİPLƏRİN QURBANI KİMİ

Açar sözlər: M.Etvud, “Kor sui-qəsdçi”, sosial stereotiplər, roman

Ключевые слова: М.Этвуд, «Слепой убийца», социальные стереотипы, роман

Key words: M.Atwood, “The Blind Assassin”, social stereotypes, novel

Bir çox tənqidçilərin qeyd etdiyi kimi, (4; 6) Marqaret Etvud yaradıcılığının ana xətti müxtəlif tarixi zaman kəsiyində yaşayan, kimlik mücadiləsi aparan qadın obrazlarının yaradılması ilə bağlıdır. Yazıçı belə qadınların həyat yolunu açıqlayarkən onun daxili iztirablarını zərgər dəqiqliyi ilə təsvir edir, “incə” qadının “kobud” cəmiyyətin “heç də yüngül olmayan” stereotiplərinə qarşı sinə gərdiyindən söz açır, subyektiv baxış bucağında obyektiv məsələlərdən danışır. Bu sıraya onun “Kor sui-qəsdçi” (“The Blind Assassin”, 2000) romanını da aid etmək olar.

Əsərin nəşri çoxsaylı mübahisələrə səbəb olmuş, müxtəlif yönərdən təhlilə çəkilmişdir. Lakin, qeyd etmək yerinə düşər ki, “Kor sui-qəsdçi” romanının ideya-məzmunu haqqında müxtəlif təhlillərə baxmayaraq, onu bir xətt üzrə – feminist ideyalar ətrafında birləşdirmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, roman Buker mükafatına layiq görülən, feminist ideyaların carçısı M.Etvudun yaradıcılıq zirvəsi hesab edilir.

Əsər Çeyz ailəsinin bir neçə nəslinin həyat tarixçəsi, xüsusilə, təhkiyəçi Ayris Çeyz və onun kiçik bacısı Lora Çeyzin acı taleyindən bəhs edir. Nə vaxtsa varlı ailəyə mənsub olan, sonralar isə müflisləşən kanadalı ailənin qızı Ayris Çeyzin təhkiyəsi ətrafında qurulan əsər mürəkkəb struktura malikdir. Belə ki, “Kor sui-qəsdçi” bir neçə süjet xəttini birləşdirən, femin problemlər ətrafında cərəyan edən həyat hekayəsidir. Əsərin bu xüsusiyyətini önə çəkən Tara Hembro yazır: “M.Etvud mürəkkəb strukturlu kompozisiyadan istifadə edib feminist mövqeyini sərgiləyir” (7; 28). Tədqiqatçı gerçəkdən əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətini feminist problemləri ətrafında birləşdirir və bir insanın gələcək faciələrin qarşısını almaq üçün atdığı çarəsiz addımlarından bəhs edir.

Ailə romanı təsiri bağışlayan “Kor sui-qəsdçi” Kanada tarixindən bəhs edən tarixi janrla bərabər sevgi romanı, fantastik süjetləri birləşdirən bir neçə hekayəni də özündə daşıyır. Belə ki, əsərdə yaşının ahıl çağında keçmiş xatirələrlə yaşayan yaşlı qadın bu günün müstəvisində olmuş hadisələrə aydınlıq gətirir. Üç hissədən ibarət əsər ilk baxışdan bir-birindən köklü şəkildə fərqlənsə də, onların birləşdirən ana xətt feminist ideyaların birliyi.

Maraqlıdır ki, kor sui-qəsdçi və onun lal sevgilisi haqqında fantastik hekayə Sikron adlı uzaq planetdə baş verir. Mifoloji, magik hadisələr fonunda əslində əsərdə yaşlı qadının baş tutmayan arzularının irreal görüntüləri canlanır. Əsər, təhkiyəçinin nə vaxtsa ola biləcək planetdə simvolik olaraq kor və lal olmalarına baxmayaraq, ideal həyat yaşaya bilən cütlüklərin var olmasına işarə edir. Təhkiyəçiyə görə, bu elə bir planetdir ki, orada yalnız xeyir qələbə çalır və xeyrin hakimiyyəti bərqərar olur. Əsərin bu özəlliyini vurğulayan Tara Hembrun: “Bu planet – gerçək və uydurmanın vəhdəti və ya həqiqət elə uydurmadır,” fikri də “Kor sui-qəsdçi” romanına verilən ən dəqiq ifadədir (7; 29).

Digər süjet xətti gerçəklikdən gizlənən iki sevgilinin real aləmdən qaçışı, onları əhatə edən cəmiyyət qanunlarına açıq da olmasa, gizli şəkildə qarşı çıxan sevgi hekayəsidir. Yazıçı M.Etvudun bənzərsizliyi ondadır ki, stereotiplərin, cəmiyyətin yazılmayan qanunlarının qur-

banı olan sevgi hekayəsi fonunda Kanadanın tarixi, onun gerçək keçmişi və bu günü də canlandırılır.

Üçüncü süjet xətti isə yaşlı qadının təsvir etdiyi ailə faciəsidir. Bioqrafik romanı xatırladan bu hissə keçmiş və indi arasındakı xatirələrdə yaşayan, ahıl yaşında bəzən unuduğu, bəzən isə bilərəkdən hafizəsindən sildiği hadisələrin yeni nəqlindən ibarətdir. Maraqlıdır ki, yazıçı qoca qadının keçmişini xatırlayarkən gələcəyə ünvanlanır, cəmiyyət və toplumun diktəsində əziyyət çəkən qadının “həyatsızlığının” nə vaxtsa bitəcəyinə ümid edir, sosial stereotiplərin qurbangahından qurtulacağına inam yaradır. Amma eyni zamanda da, təhkiyəçinin daxili dialoqunda onun özünün nə qədər məsuliyyət daşmasından, baş verən hadisələrdə seyrçi, yoxsa iştirakçı olub-olmamasından, baş verənlərdə “Ayrisin də günahı varmı? Və ya o, da bacısı Lora kimi qurbandır?” suallarını verən Karen Huppertin də dediyi kimi “bəlkə, hər ikisi də qurbandır”(8).

Əsər onunla başlayır ki, evin kiçik qızı Loranın maşını körpüdən aşır və sonra məlum olur ki, o, özünə qəsd edib: “Müharibənin bitməsindən on gün sonra bacım Lora körpüdən maşını aşırı. Körpüyə çıxmaq olmazdı. Təmir işləri gedirdi. O, təhlükə işarəsini keçib maşını aşırı. Maşın dərəyə, körpü isə maşının üstünə düşdü. Param-parça olmuş maşından heç nə qalmamışdı” (2; 7). Göründüyü kimi müharibə bitər-bitməz evin sonbeşiyi intihar edir. Yazıçının “müharibənin bitməsindən on gün sonra” ifadəsi oxucunu düşünməyə vadar edir. Müharibənin bitməsinin əksinə, gənc qızın daha çox yaşamaq həvəsi olduğu halda o, intihar edir. Görünür yazıçı qızın faciəsini daha çox qabartmaq üçün bu ifadəni vurğulayır və sonrakı hadisələr süjetin açılmasını xidmət edir.

Ayrisin ailə tarixçəsi onun və bacısının, ümumilikdə, Çeyz ailəsi ilə bağlı bütün qadınların acı taleyindən bəhs edir. Mövcud cəmiyyət qanunları ilə yaşamağa məhkum olan, daha çox mənəvi və fiziki “qurbanlara” çevrilən Çeyz soyadı daşıyan qadınlar demək olar ki, hər biri sosial stereotiplərlə baş-başa yaşamışlar. Onlar məcburən istəmədikləri həyatı seçmiş, nəyin bahasına olursa-olsun yaxşı “görünmək” oyununu oynamışlar. Nəticədə hər biri mənəvi-ruhi sarsıntılarla rastlaşmış, bəzilə isə ümumiyyətlə, onları adlaya bilməmiş və intihara əl atmışlar. Əsərin baş qəhrəmanlarından olan Lora Çeyz də bu acı taleyi yaşamışdır.

Əsərin təhkiyəsi elə qurulmuşdur ki, hadisələr baş qəhrəmanın uşaqlıq illərini, varlı fabrikaçı Riçard Qriffenlə ailə qurması ərafəsi və əsərini yazdığı ahıl çağlarını əhatə edir. Ayris Çeyz ailəsinin, nəsil şəcərəsinin tarixçəsini danışır və tədricən sirli ölümün nəqli ilə başlayan əhvalata aydınlıq gətirilir. Məlum olur ki, Ayrisin babası şəhərdə ən mötəbər və zəngin adamlardan biri kimi düymə fabrikinə idarə edir. Atası evin ərköyün uşaqlarından olmuş, varlı ailənin “şıltaq” övladı kimi “bolluq” içində yaşamışdır. Maraqlıdır ki, əsərin ailə ilə bağlı açıqlanmasında təhkiyəçi anasıyla atasının evliliyindən söz açır, onun aşağı sinfə mənsubluğunu səsləndirir və ata nənəsinin həyatda olmaması səbəbindən bu evliliyin baş tutmasından kinəyə ilə danışır: “Sosial pillədə anam atamdan aşağıda dayanırdı. Bu o illər idi ki, belə şeylərə ciddi riayət edilirdi. Nənəm sağ olsa idi bu nikaha razılıq verməzdi. Ona görə ki, anam çox aşağı sinfə mənsub idi. Başqa tərəfdən o, əyalətdən idi. Nənəm güman ki, atamı Monreala oxumağa yola salar, ya da, daha yaxşı yaşayan kübar ailənin qızı ilə tanış edərdi”(2;24). Sosial stereotiplərin hakim kəsildiyi cəmiyyətin öz qanunları mövcuddur və bu qanunlar elə o stereotipləri yaradan insanlar tərəfindən idarə edilir. Ata nənəsinin baxış bucağını əks etdirən açıqlama qadınların sosial stereotiplərin qurbanı, dilsiz-ağızsız məxluquna çevirir. Ona qarşı çıxan elə bu acımasız qanunlar tərəfindən məhv edilir.

Tez bir zamanda evlənən atası həyat yoldaşının erkən ölümü və müharibənin başlanma-
sıyla mənəvi sarsıntı keçirmiş, bir müddətdən sona içkiyə qurşanıb ailəni müflis etmişdir.

Ayris və bacısı Lora valideyn himayəsindən və nəvazişindən məhrum olmuş, evin qulluqçusu qaradərili Rini tərəfindən tərbiyə edilmişdir. Bir-birinə bağlı bacılar cəmiyyətdən, insanlardan təcrid yaşamış, qulluqçu Rinin nağılları ilə böyümüşlər. Ətraf aləmdən, demək insanlardan təcrid olan bacıların tək pənahı elə özlərinə bağlılıqları, dogma qayğıdan məhru-

miyyətləri idi. Bu uzun sürməyən bağlılıq ailənin müflisləşməsi və Ayrisin ailəni qurtarmaq üçün varlı fabrikaçıya “qurban” verilməsi – onunla nikaha girməsilə nəticələnir.

Magik, mifoloji elementlərlə bol olan süjet xəttində kiçik bacının özünün və Ayrisin mələk olması ideyası da keçir. Görünür Ayrisin evliliyinə qədər bir-birindən emosional asılı olan bacılar sözün əsil mənasında “yerdən” ayaqlarını üzürlər. Ayris kiçik bacısına ana qayğısı göstərir, ailə qurana qədər onun qayğısına qalır. Lora isə uşaqlıqdan “qəribəliklərlə” seçilir, həddindən artıq emosional və həssas olması onu kövrək və “müdafiəsiz” edir. Elə bununla bağlı Lora “ağlasığmaz” hərəkətlər edir, özünə qapanıb yaşayır, insanlarla ünsiyyətə passiv olur.

Ayris ondan fərqli daha praktik və daha dözümlü və ağıllı idi. On səkkiz yaşı olanda Ayris atasının təhriki ilə valıq Riçard Qriffenlə ailə qurur və beləliklə, özünü ailəsinə “qurban” verir, ailə biznesini və bundan sonrakı həyatını “xilas” edir. M.Etvud müsahibələrinin birində əsərin təhkiyəsinə niyə məhz Ayrisə həvalə etdiyini açıqlayır: “Ayris həddindən artıq ağıllı və çevik idi.. Ola bilsin ki, mən ondan ehtiyat edirdim. Gerçəkdən əsər irəliyə doğru hərəkət edəndə mən ondan (Ayris – Ə.Ə.) qorxmağa başladım” (3). Yazıcının bu etirafı Ayrisin güclü qadın olması ilə bağlı idi və oxucu əsərin sonunda bu həqiqətin isbatını tapır.

Əsərin maraqlı süjet xətlərindən biri də “Kor sui-qəsdçi” başlığı altında əslində Ayrisə aid olan, Lora Çeyzin adından yazılan romandır. Roman içində yazılan qoşma romanın qəhrəmanları adsız qadın və kişidir. Təhkiyəçi Lora-Ayris onları “o” adlandırır. Qadın varlı ailənin qızıdır, kişi isə həyatını fantastik hekayələr yazmaqla təmin edən yazardır. Belə hekayələrdən biri də kor sui-qəsdçi və lal qızıdır. Təhkiyədən məlum olur ki, fantastik dünyanın sakinləri olan bu gənclərin yaşadığı şəhərin adətlərindən biri də tanrılara kəsilən qurbanlar – gözəl qızlardır: “Qızların boğazlarını kəsir, qan aramla axır, solan aya güc-qüvvə verir, bu da öz növbəsində onun solub tam yoxa çıxmasının qarşısını alırdı” (2; 79). Göründüyü kimi mifik süjetdə “qurban” kəsilən qızları cansız əşya kimi istifadəsindən söz açılır, lazımsız əşya kimi daha “böyük” işlər üçün “qurban” verirdilər: “Şəhər darvazalarında basdırılan doqquz qızın xatirəsini əziz tutaraq hər il daha doqquz qız qurban verilirdi. Onları “Tanrı qızları” adlandırır, gül-çiçəklə bəzəyir, onlara səcdə edir və güman edirdilər ki, onlar Tanrı qarşısında şəhər sakinlərinə şəfaət edəcəklər” (2; 78). Qurbanları ən gözəl bakirə qızlardan seçirdilər, lakin illərlə davam edən qurbanvermə mərasimləri seçilə biləcəklərini “bitirdikdən” sonra “qurbanlar” pulla alınır, yerli sakinlərin qızlarının əvəzinə qurbangahlara satılırdı. “Alqı-satqı təcrübəsi ayinlərin ilkin, nəcib ənənəsini təhrif etdi və daha sonralar hər şey alıb-satıldı” (2; 78). “Alıb-satıldı” söz oyunu mifik mənadan müasir dünyaya keçdi və qadının “alqı-satqı” obyektinə çevrildi.

Ayin vaxtı qurban səs çıxarmasın deyər, onun dili kəsilir, beləliklə də qurbanın könüllü olması fikrini təmin edirdilər. Digər tərəfdən, ayinin bu hissəsi M.Etvudun cəmiyyət tərəfindən səsi kəsilən gerçək qadınların “qurbangah”ından bəhs edir, yalançı stereotiplərin qurbanı olan qadının ağrılarından danışır.

Kor sui-qəsdçi qızın boynunu vurmali, ayini icra edən krala qurbanı çatdırmaq əvəzinə dili kəsilmiş qıza vurulur. Müəllif iki personaj arasında paralellər apararkən Ayris Çeyz ilə onun sevgilisini müqayisə edir, birinci qurban – lal qızla sosial stereotiplərin qurbanı olan Ayris Çeyzin oxşar taleyinə işarə edir, Ayrisin evli olduğu halda gizli həyatı – sevgilisi ilə adsız qadın və kişini eyni müstəviyə çıxarır, süjet xətlərinin kəsişməsində eyni qadın talelərindən bəhs edir.

Kişinin yazdığı hekayənin qadın qəhrəmanı eyniliklə Ayris kimi susmağa, itaət etməyə məhkumdur. Qurban “kəsilən” lal qız Ayrisin evliliyinin simvoludur. Ayris də onu kimi danışa bilmir, dili “kəsildiyinə” görə səssiz qalır, əvəzində zəngin həyatla təmin edilmişdir. Ayrisin varlı Riçardla ailə qurmasına işarə edən mifik süjetdən oxuyuruq: “Gələcək qurbanları ibadətə saxlayır, onları hər şeylə təmin edir, yaxşı yedizdirirdilər ki, sağlam və güclü, yaraşıqlı olsunlar. Və böyük gün üçün hazırlayır, öhdəliklərinə düşən “mənəvi borcu” layiqincə yerinə yetirmələri üçün “bəsləyirdilər” (2; 189). Göründüyü kimi qızlar dilsiz-ağızsız heyvan kimi bəslənir, onların yalnız fiziki gözəlliyi və sağlamlığı “böyük işlər” üçün maraqlı idi. Bu qızların varlığı, kimliyi heç kəsi maraqlandırmır, onlardan sahibsiz əşya kimi istifadə edirdilər.

M.Etvudun qoşma süjeti mifik aləmin təsviri ilə yanaşı real dünyanın qadınına, qızına olana münasibətdə daha da aydın görünür. Yazıçı qədim dünyanın sakini olana hüquqsuz qadın və qızların müasir dünyada da eyni həyat yaşamasından bəhs edir, dəyişən yalnız zamandır, stereotiplər eyni qalib ideyasını irəli sürür.

Digər tərəfdən Ayris evli olduğu halda gizli sevgi yaşayır, heç bir zaman sevgilisi Aleksin varlığından söz açmır, onu sirr kimi saxlayır. Cəmiyyətin yaratdığı doqmalar Ayris kimi onlarla susmaq məcburiyyətində qalan qadının “lal” olmasına münbit şərait yaradır: “Bu mənim yeganə sevincim, həyatım idi. Onu heç kəslə bölüşə bilməzdim. İndi bu yaşımnda düşünürəm.. Niyə də yox?!” (2; 278).

Digər tərəfdən Ayrisin kiçik bacısı Lora da “qurbanlardandır”. O, bacısı kimi özünü mə-nən deyil, fiziki şəkildə “qurban” verir. Loranın sui-qəsdinin açılması yazıçı tərəfindən mifoloji qəhrəman Didona bənzədilir. Məlumdur ki, qədim yunan mifoloji qəhrəmanı Didona Eneye vurulur və onu dəlicəsinə sevir. Onun bu hissləri ölmüş ərinin xatirəsini və Eneyin arvadını təhqir edir. Daha sonra Didona Eneyin xəyanətini eşidir və özünə qəsd edir. Yazıçı Lora ilə mifoloji qəhrəman Didonanı qarşılaşdırır və Loranın ölüm motivinə aydınlıq gətirir. Lora da illərlə ürəyində platonik məhəbbətini qoruyub saxlayır və onun varlığı ilə yaşayır. Təsadüf nəticəsində sevdiyi insanın bacısı Ayrisin sevgilisi olmasını öyrənəndən sonra intihar edir. Beləliklə, əsərin adındakı sui-qəsdçi sözünə aydınlıq gəlir. Lora illərlə səssiz-səmirsiz Ayrisin əri Riçardın təcavüzlərinə dözüür, özünü qurban verir ki, sonda nə vaxtsa platonik hisslərlə sevdiyi Aleksə qovuşsun və ömrünün qalan hissəsini onunla yaşasın : “Əzəmətli Yupiter ona üzüldü, onun uzun sürən ağrılarına məlhəm tapdı və Ayrisi Olimp dağından yerə yolladı. Ayris onun köz kimi yanan, əzablı ürəyini sinəsindən qopardı. Bu vacib idi, çünki Didona öz əcəli ilə ölmürdü, o, ümitsizlikdən özünə sui-qəsd etmişdir” (2; 304).

Göründüyü kimi sosial stereotiplər qadının qurbana çevrilməsinin qaçılmaz olduğundan xəbər verir. Cəmiyyətin və eləcə də toplumun yazılmamış “eybəcər” qanunlarına baş əyib yaşayan qadınlar mə-nəvi, ona qarşı çıxıb öz kimliyini sübut etməyə çalışmaları təqdirdə fiziki ölümə məhkumdurlar. Kanadalı tənqidçi Alaiananın da qeyd etdiyi kimi: “Bu tarixçədə daha nələrsə, Ayris və Loradan da daha artıq məsələlər var” (1).

M.Etvud mifik, fantastik və gerçək qadın tarixçələri fonunda sosial stereotiplərlə üzləşən və onun qurbanına çevrilən qadınların həyatından bəhs edir, qadın problemlərini kəskin şəkildə qaldırmaqla oxucunu düşünməyə vadar edir.

Ədəbiyyat

1. Alaiana. Fiction: “The Blind Assassin” by Margaret Atwood . September 25, 2016. <https://thtswhatsheread.wordpress.com/2016/09/25/fiction-the-blind-assassin-by-margaret-atwood/>
2. Atwood M. The Blind Assassin. Rosettabooks LLC, New York, 2003, p. 491
3. Atwood M. InterMargaret Atwood on The Blind Assassin // The Guardian. 9 Aug, 2013.
4. Mars-Jones A. Where women grow on trees // The Guardian . 17 Sep, 2000.
5. Doubleday B. The Blind Assassin // Publishersweekly <https://www.publisher-sweekly.com/978-385-47572-3>
6. Gioia T. The Blind Assassin // Conceptual Fiction. http://www.conceptualfiction.-com/the_blind_assassin.html
7. Hembrough T. From an Obscured Gaze to a Seeing Eye? Iris as Victim, Villain, and Avenger in the Role of Writer-as-Assassin in Margaret Atwood’s The Blind Assassin // SAGE Journals. Volume: 7 issue: 1, Jan 1, 2017.
8. Houpper K. "The Blind Assassin" by Margaret Atwood // Salon. Sep 12, 2000 <https://www.salon.com/2000/09/12/atwood/>

A.Дж.Акпарова

**Женщина как жертва социальных стереотипов
в романе М. Этвуд «Слепой убийца»
*Резюме***

Творчество всемирно известной канадской писательницы М. Этвуд зачастую оценивается в литературной критике с точки зрения отражаемых в ее произведениях проблем женщины, ее места и роли в обществе. Ее романы «Рассказ служанки», «Кошачий глаз», «Слепой убийца» повествуют о моральном и физическом насилии, которому подвергаются женщины, страдающие под гнетом общества.

Писательница, изображающая женщину как жертву социальных стереотипов, раскрывает жизнь женщин, столкнувшихся с гнетом общества и ставшими его жертвой, через параллель между проблемами общества и семейно-бытовыми проблемами, касается темы их нравственного кризиса.

Автор статьи вносит ясность в такую достаточно важную идейно-тематическую проблематику, делится своими рассуждениями о данном произведении.

A.J.Akparova

**Woman as a Victim of Social Stereotypes
in the Novel "The Blind Assassin" by M. Atwood
*Summary***

The work of the world famous Canadian writer M. Atwood is often evaluated in literary criticism from the point of view of the problems of a woman reflected in her works, her place and role in society. Her novels "The Handmaid's Tale", "Cat's Eye", "The Blind Assassin" tell of the moral and physical violence of women suffered from oppression of society.

The writer, depicting a woman as a victim of social stereotypes, reveals the life of women who faced with the oppression of society and become its victims, through the parallel between the problems of society and domestic problems, concerns the theme of their moral crisis.

The author of the article brings clarity to such a rather important ideological and thematic problem, shares his reasoning about this work.

Rəyçi: prof. A.Z.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2020

N.MUSTAFAEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: nailemustafayeva@yahoo.com.tr**AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 8)

MİRZƏ BAXIŞ NADİMİN MÜXƏMMƏSLƏRİ*Açar sözlər:* *müxəmməs, nəzirə, qəzəl, qoşma, ədəbiyyat**Ключевые слова:* *мухаммас, назире, газель, гошма, литература**Key words:* *mukhammas, nazira, ghazal, goshma, literature*

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satirik üslubda yazdığı əsərləri ilə tanınan, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında şeirlər yazan şairlərdən biri də Mirzə Baxış Nadimdir. O, 1875-ci ildə (bəzi mənbələrə görə, 1780-cı ildə) Nazahi kəndində anadan olmuş, dini təhsil almış, fars və ərəb dillərini öyrənmiş, uzun müddət doğulduğu kənddə mirzəlik etmişdir. O, torpaq və vergi üstündə kəndlilərlə bəylər arasında ixtilaf baş verdikdə kəndlilərin mənafeyini müdafiə etmiş, Şamaxı, Bakı divanxanalarına gedərək zəhmətkeş insanların hüququnu müdafiə etmişdir. Yoxsul xalqı müdafiə etdiyinə görə Mirzə Baxış hakim təbəqələr, məmurlar incitmiş, o, qoca yaşlarında mirzəlik vəzifəsindən çıxarılmış, Cəfər mahalında yaşamış, həbsxanaya düşmüşdür. Sonralar yaxın dostlarının köməyi ilə Pirsaat kəndinə mirafliq etmiş, Navehida məktəb açaraq müəllimlik etmişdir. 1880-cı ildə (bəzi mənbələrə görə 1878-ci ildə) Navehi kəndində vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

M.B.Nadim qəzəl, müxəmməs, tərəcibənd, tərkibbənd, qoşma, gəraylı janrlarında şeirlər yazmışdır. Onun tarixi hadisələri əks etdirən müxəmməs formalı mənzumələri də vardır. Şair şeirlərində “Nadim”, “Baxış”, “Miskin Baxış” “Xəstə Baxış” təxəllüsləri ilə çıxış edib. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanasının səkkizinci cildinə onun 4 qəzəli, 2 müxəmməsi, 5 qoşması salınmışdır (1, s.45-56). Şairin lirik-aşıqanə məzmunlu, dövrün nöqsanlarını tənqid və ifşa edən satirik ruhlu, tarixi hadisələri əks etdirən eləcə də onun öz həyatından bəhs edən əsərlərinin olduğunu görürük.

Mirzə Baxışın “Ey mənim canım alan, səndə nə adətdir bu?” misrasıyla başlanan 13 bəndlik müxəmməsi Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanasına daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, Nadim şeirlərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmasında katib qeyd edir ki, bu şeir Ağə Məsihi Şirvaninin “Ey mənim canım alan, səndə nə adətdir bu?” örnək müxəmməsini belə bir sərlövhə ilə vermişdir: “Ağə Məsihin Nadimin nəzirə yazdığı bu müxəmməsi istər Firidun bəy Köçərlinskinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nda və istərsə də Salman Mümtazın Ağə Məsihi məxsus yazdığı kitabında dərc olunmadığından eynilə burada yazmağı mənfəətsiz görməyiriz” (2, s.173). Məlum olduğu kimi, Ağə Məsihi nəzərdən keçirilən “Bu” Rədifli müxəmməsində məşuqəsinin ona verdiyi əzablardan şikayətlənir. Onun cəfəllərindən narazı olsa da, qəzəblənmir, gözəlin xasiyyəti belədir deyər düşündür, “Tanrı islah qıla, bahi, təbiətdir bu” deyərək özünə qarşı münasibətin düzəlməsinə ümid etdiyini bildirir. Şeirə nəzirə yazmış Nadimin lirik qəhrəmanı daha ötkəmdir, o, sevgilisini həddən artıq, məğrur olmaqda ittiham edərək deyir ki, kimdə belə xasiyyət olsa aşiqi onda uzaqlaşar. Məsləhət görürük ki, mənim məsləhətlərimə qulaq asıb xəlvət guşədə görüşə gəl, məsləhətin səadətə aparan yoldur:

Kimdir olsun bu gözəllik əməlinə məğrur,
Ol qədər çəkməyəcəkdir, olacaq ondan dur,
O zaman faidə verməz kim, olursar məzur,
Kəsbi-fürsət edibən guşeyi-xəlvət tuta gör,
Gəl eşit pəndimi, bir rahi-səadətdir bu? (1, s.45).

Nadim şeirin birinci bəndindən lirik qəhrəman sevgilisini tənbeh edib, onu doğru yola gətirməyə çalışır. Ağa Məsih məşuqəsindən narazı olsa da, “Demək olmaz sənə bu sifət ilə hərcayi” (3, s.311) deyir. Nadim isə gözəl deyir, ki, xalq sənin barədə yaxşı sözlər danışmır, məgər sənə hərcayi, sərsəri desələr ləyaqətinə sığışdırarsan, dediklərimi boş söz hesab etmə, bu bir şikayətdir:

Səni yaxşı deməyir xalq, mələmətdir bu,
Sizə hərcayi desəm mən, nə ləyaqətdir bu,
Demə boş söz danışır, cayı-şikayətdir bu (2, s.45).

Örnək şeirin və nəzirənin birinci bəndləri həm də onunla diqqəti cəlb edir ki, hər ikisi eyni misrayla başlanır. Nəzirə örnək şeirə məzmun və formaca yaxın olsa da şeirlərin ilk misralarının təkrarı orijinal görünür.

Əgər Ağa Məsih yarının zalımlığına “təbiətdir bu” deyib səbr edərsə, Mirzə Baxış məşuqəsinə üz tutub ondan təkidlə bu xasiyyəti tərk etməyi, tövbə etməyi məsləhət görür, “Tövbə qıl, tərk elə, səndə nə təbiətdir bu?” deyir. Nadimin lirik qəhrəmanı məşuqənin cəfalarına ona görə dözüür ki, o dünyada misli-bərabəri olmayan ayüzlü gözəldir, onun vüsali aşiqə can dərmanıdır. Şair gözəlin gizli baxmaqla aşiqin canını almasını dostluqda xəyanət adlandırır:

Sən kimi görməmişəm mahvəşi-dünyani,
Zibü zinət, bu deyil həddi-gözəllik, tanı,
Ey vüsali-hərəmin aşiqə can dərmani,
Yenə pünhəni baxıb hərdəm alırsan canı,
Eyləmə, aləmi dostluqda xəyanətdir bu! (1, s.46).

Nadimin satirik məzmunlu şeirləri əsasən qoşma və qəzəl janrlarında yazılıb. Bunların içində 3 bəndlik bir müxəmməs vardır. Mahmud adlı rəncbərə ünvanlanmış bu şeirdə heç bir hüquqa malik olmayan zəhmətkeş kəndlinin vəziyyəti kəskin satirik qələmlə tənqid edilmişdir. Mahmuda “mərdi yeganə” (“yeganə kişi”) adlandıran şairi ona üz tutub deyir ki, sən nəhaq yerə vəziyyətdən narazısan, Tanrı səni bəyə, xana rəncbər yaradıb, sən öz ağır işini görməlisən, əgər at olmasa, onlar səni at yerinə kotana da qoşa bilərlər. Şair çar üsuli-idarəsinin, yerli-bəy-xanların zəhmətkeş-insana qeyri-insani münasibətini işlətdiyi sərt ifadələri Sabirin satiralarını xatırladır:

Şahlıq quyular buğda ilə dolmasa olmaz,
Məmur da buna amir əgər olmasa olmaz,
Səlyem Həsən xan da əgər soymasa olmaz,
Sal gərdəninə gərdənbənd, gir bu xəzanə,
Lal ol, dilini kəs, xışa insan da qoşarlar (1, s. 49).

Bu şeirdən bəzi misraların Sabirin “Əkinçi” rədifli şeirinin misraları ilə səsləşdiyini görürük. Mirzə Baxış deyir:

Canın çıxacaq, lap öləsən də əkəcəksən,
Vəl olsa da, xışa olsa da kotan çəkəcəksən (1, s.49).

Sabir deyir:

Söz açma mənə çox danışib, az yeməyindən,
Canın becəhənnəm ki, olursən, deməyindən (4, s.85).

Mirzə deyir:

Lal ol, dilini kəs, xışa insan da qoşarlar (1, s. 48).

Sabir deyir:

Lal ol, a balam, başlama fəryadə əkinçi (4, s. 85).

M.Ə.Sabirin Şirvan şairlərinin, o cümlədən, Ağa Məsih Şirvaninin yaradıcılığından bəhrələndiyini nəzərə alsaq onun Ağa Məsih şeirinə nəzirə yazmış Nadim əsərlərindən də xəbərdar olduğunu ehtimal etmək olar.

Mirzə Baxışın müxəmməs janrında yazdığı bir sıra tarixi mövzulu mənzumələri də vardır. Bunlardan birincisi, 44 bənddən ibarət, “Yaxşıliq başı götürməz, yüz elə insanə” misrasıyla baş-

lanan mənzumədə XIX əsrin əvvəllərində təxminən 30 il ərzində Azərbaycanda baş verən hadisələrə, çar Rusiyası qoşunlarının işğalçılıq yürüşləri, Azərbaycan xanlarının müqavimət göstər-sələr də məğlub olmasının təsviri olunmuşdur. Əsərə belə bir başlıq verilmişdir: “Hicri 1218 (m. 1803-1804) sənədən hicri 1243 (m. 1833-1834) sənəyə kibi Qafqazda vaxt olan bir qat tarixi hadisələr”. Təbii ki, 30 il ərzində cərəyan edən hadisələri 44 bəndlik mənzumədə əhatə etmək mümkün deyil. Nəzər almaq lazımdır ki, XVIII poeziyamızın, Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Molla Vəli Vidadi kimi nümayəndələri müxəmməs formalı tarixi mənzumələr yazmış, ədəbiyyatımızda belə bir təcrübənin əsasını qoymuşdular. Nadim mənzuməsində XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş ayrı-ayrı hadisələr 1-2 bənd həsr edərək dövrün ümumi bir mənzərəsini yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Mənzumədən görünür ki, müəllif həmin dövrdə baş verən hadisələrin, Rusiya-İran müharibəsinin səbəblərini, çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətini aydın şəkildə dərk etmiş. General Sisyanovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Gəncəni işğal etməsinə bir neçə bənd həsr edən şair çar generalının Gəncə xanı Cavad xana yazdığı hədə qorxu dolu məktublarını məzmununu xülasə şəklində qısa verir:

Ölkələr eyləmişəm künfəkün, bərbad,
Üstüvə çəkdürərəm ləşkər, top, topxanə (5, s.56).

Bundan sonra Cavad xanın Sisyanova rədd cavabı verməsi, ruslar tərəfindən Gəncə qalasının mühasirəyə alınması, gəncəlilərin qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq müasir silahları, artilleriyaya malik rusların qalanın divarlarını dağıdaraq şəhəri tutmaları təsvir edilir:

Xülasə, eydi sevvandu, alındı qala,
Xəlqi çox azqındı, oldu müsəllət bu bəla,
Oldu mərhum Cavad xan, talanıb nüqrə, təla,
Qeyri biismətlik oldu illa hövlə vəla,
Dərü divar, küçə döndü tamam al qana (5, s.59).

Şair bir müxəmməs bəndinin imkanları daxilində baş vermiş faciə barədə mümkün qədər ətraflı məlumat verməyə çalışır, bildirir ki, şəhər bayramın üçüncü gecəsində baş verdi, xalq bu bələdən çox müsibətlər çəkdi, Cavad xan həlak oldu, Əhalinin var-yoxu talandı, işğalçılar əhaliyə qarşı amansız oldu, yerlilərdən çoxlu insan öldürüldü, hər yer-qapı, divar, küçə al qana boyandı.

Nadimin tarixi hadisələri vətənpərvərlik duyğusu, ürək yangısı ilə təsvir etdiyini görürük. Mənzumədəki bəndlərdən birində rusların Gəncəni tutduqdan sonra bütün Azərbaycanı, İranı, İraqı, Hindistanı işğal etmək planının olduğundan bəhs edir:

Sakini-Gəncə olub eylədilər fikri-Rəvan,
İrəvan düşsə ələ, heç bizimdir Tehran,
Qübbə, Dərbənd, vəli Badkubə, həm Səlyan,
Cümlə Azərbaycan, həm İraq, həm Hindistan (5, s.61).

Əsərdə Şirvan, Bakı, Quba, İrəvan xanlıqlarının, Dağıstanın da Rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsindən, düşməne qarşı müqavimətin mənasızlığını başa düşən bəzi xanların xaricə qaçdıqlarından danışır.

Mirzə Baxışın 11 bəndlik müxəmməs formalı “Haray” rədifli mənzuməsindən öyrənirik ki, əhali Rusiya-İran müharibəsi zamanı ruslara qarşı döyüşən İran əsgərlərindən də çox narazı olmuşdur. Onlar ruslarla döyüşdə məğlub olduqları halda yerli əhalini incitmiş, sözün əsl mənasında soyğunçuluqla məşğul olmuşlar.

Müəllifin şəxsən şahidi olduğu hadisələri təsvir etməsi əsəri tarixi mənbə kimi nəzərdən keçirmək imkanı yaradır. Şair ruslarla savaş üçün Şirvana, Navahiyə gəlmiş İran qoşunlarının hamısı tayfalardan olduğunu da dəqiqliklə söyləyir:

Yarısı qaraçuxaydı, yarısı şahsevən,
Zinhara qaldı əlindən yoldan gəlib gedən,
Yığdılar arpa-saman, ta gəldilər buğda üçün,

Gəlibən ərz elədik xanlarına dələn-dələn,
Dedük: ey xan, dağıldıq, amandır, aman, haray...

Qalxdılar Navahidən olmağa əzim Qubayə,
Gördülər oba, düşüb yerbəyer sürdü obayə,
İgirmi süvarisi düşdü birdən bir qapıyə,
Döydülər zəncir ilən, baxmadılar hesabıyə,
Eşitdilər bu xəbəri, dağıldı Şirvan, haray (5, s.92-93).

Şeir müəllifin Rus qoşunlarının qələbə salması xəbərindən əhalinin məyus olmasından, ruh düşgünlüyünə uğramasından bəhs etməsi ilə bitir.

Nadimin tarixi mövzulu, "Gedər" rədifli, 8 bəndlik müxəmməsi Quba və Dərbənd xanı Fətəli xanın oğlu Şeyxəli xana həsr etmişdir. O, böyük qardaşı Əhməd xanın vəfatından sonra 13 yaşında xan olmuşdu. Rus işğalına mərdliklə müqavimət göstərməsi ilə tanınıb, bu qarşıdurmanın amansızlığı təsvir edilir:

Girdi meydanə o dəmdə iki şahzadəyi-cəng,
Vurdular bir-birinə tiri-çəpəndəzi xədəng,
Eylədi parə-parə ol kafəni nüsli səpəng,
Titrədi meydan arasında o dəm şirü pələng,
Nərəsi, vallah, onun bülənd asimanə gedər (5, s.89).

Hadisələrin davamı təsvir edilməmişdir, mənzumədə bir natamamlıq nəzərə çarpır.

Mirzə Baxış Nadimin əlimizdə olan 5 müxəmməsindən biri Giri Ağa Məsih Şirvaninin lirik-aşıqanə mövzulu əsərinə nəzirə, biri satirik şeir, üçü tarixi mənzumədir. Bu əsərlərdə şairin XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin irsindən bəhrələnməsi ilkin nəzərə çarpan cəhətdir. XVIII əsr klassiki Ağa Məsih Şirvaninin "Bu" rədifli müxəmməsinə 13 bəndlik nəzirə yazmaqla bərabər, Ağa Məsihin, eyni zamanda Şakir Şirvani, Şakili Nəbi, Molla Vəli Vidadinin tarixi mövzulu mənzumələrindən təsirlənərək onları nümunə götürərək XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş faciəli hadisələri qələmə almışdır. Ola bilər ki, bədiiilik, dilinin kamilliyi baxımından Mirzə Baxışın əsərləri sələflərinin mənzumələrindən geri qalır. Qeyd edək ki, şair tarixi mənzumələrində daha çox dialektizimlərə yol vermişdir. Fikrimizcə Nadimin müxəmməs janrında yazdığı tarixi mənzumələrində, onun əsasən gördüyü hadisələri əks etdirməsi və tarixi gerçəkliyə mümkün qədər sadıq qalmağa çalışması, hadisələri şərh edərkən vətənpərvərlik mövqeyindən çıxış etməsi, vətəninin, həmvətənlərinin halına acıması, işğalçılara qarşı barışmaz mövqe tutması əsərlərin ən əhəmiyyətli cəhətləridir.

Əsər Nadim tarixi mənzumələrində XVIII əsr klassiklərindən təsirlənmişsə, onun 3 bəndlik satirik müxəmməsi də dahi satirik M.Ə.Sabirin yaradıcılığına təsir etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. Səkkizinci cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1988, 568 s.
2. Nadim Mirzə Baxış. Şeirlər. Əlyazma. ƏYİ, D-350/8021, 253 s.
3. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. Altıncı cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1988, 520 s.
4. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. Bakı: "Yazıcı", 1989, 558 s.
5. Nadim Mirzə Baxış. Şeirlər. D-350/8021, 253 s.

Н.Мустафаева

Мухаммасы Мирза Бахыша Надима
Резюме

Мирза Бахыш Надим известен в истории азербайджанской литературы начала XIX века своими сатирическими стихами, где он защищает права трудящихся крестьян и критикует безжалостно их эксплуатирующих царских чиновников, местных беков, ханов.

Одна из мухаммасов поэта написана на любовную тему, является назире (подражанием) мухаммасу автора XVIII Ага Масиха Ширвани. В одном из своих мухаммасов Мирза Бахыш критикует жестокое обращение к крестьянам со стороны местных беков. Три мухаммаса поэта написаны на историческую тему. Здесь говорится о военных действиях в начале XIX века, когда войска царской России оккупировали Азербайджан. Мухаммасы Мирза Бахыша Надима реалистически описывает реальность Азербайджана в начале XIX века.

N.Mustafayeva

Mirza Nadeem Bakhish`s mukhammases

Summary

Nadeem Mirza Bakhish known in the history of Azerbaijani literature of the beginning of the XIX century for his satirical verses, where it protects the rights of workers and peasants criticized mercilessly exploit their royal officials, local beys, khans.

One of mukhammases poet written on love theme is nazira (imitation) mukhammas author XVIII Ağa Masih Shirvani. In one of his mukhammases Mirza Bakhish criticizes abuse to the peasants by the local Bolsheviks. Three Mukhammas poet written on a historical theme. This refers to the military operations in the beginning of the XIX century, when the troops of tsarist Russia invaded Azerbaijan. Mukhammases Bakhish Mirza Nadeem realistically describes the reality of Azerbaijan at the beginning of the XIX century.

Rəyçi: filol.e.d. P.Ə.Kərimov

Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2020

L.İ.QULİYEVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 8)

NİZAMİNİN ƏRƏB MƏNŞƏLİ TÜRK QƏHRƏMANLARI

Açar sözlər: mənbə, genesiologiya, ərəb əfsanəsi, türklük, poema, kompozisiya*Ключевые слова:* источник, генезис, арабская легенда, турецкий, поэма, композиция*Key words:* source, genesis, Arabic legend, Turkish, poem, composition

Allison Kanner-Botanın “Maşnavi Elaborations: The Fictionalization of *Layli o Majnun*” (Məsnəvi işləməsi: “Leyli və Məcnun” uydurması) adlı məqaləsində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının yazılı və şifahi mənbələrindən, poema ilə həmin mənbələr arasındakı süjet və kompozisiya baxımından analogi və fərqli xüsusiyyətlərdən danışılır. Məlum olduğu kimi, Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə ərəsəyə gələn bu əsəri yazmaq Nizaminin ürəyincə olmamış, bəzi səbəblər üzündən bir müddət tərəddüd edən sənətkar yalnız oğlu Məhəmmədin təkidlərindən və xahişlərindən sonra onu qələmə almağa razılıq vermişdir. Bəs hansı səbəblər Nizamini əsəri yazmaqdan imtina etməyə vadar edirdi? “Leyli və Məcnun”un ön sözünə istinad edən Alison Kanner-Botan bu imtinanı mövzunun bədbəxtlik əhvali-ruhiyyəsi, cansıxıcı səhra həyatı ilə bağlayır və əfsanədə dəbdəbəli şah sarayına, şadlıq məclislərinə, təmtəraqlı həyata yer verilməməsinin, əfsanəvi bağların, baxçaların olmamasının şairin ilhamını söndürdüyünü bildirirdi. O, fikrini əsaslandırmaq üçün “سبب نظم کتاب” bölməsindən aşağıdakı beytləri nümunə gətirir.

نه باغ و نه بزم شهریاری

نه رود و نه می نه کامکاری

بر خشکی ریگ و سختی کوه

تا چند سخن رود در اندوه

(Nə bağ, nə şah məclisi,

Nə çay, nə mey, nə xoşbəxtlik.

Qumun istiliyi və dağın bərkliyi haqqında

Nə qədər kədərli söz demək (olar?)).

Lakin Nizaminin bu kədərli, sevinc, şadlıq və nəşədən uzaq, ilham atını səyirtməyə meydan olmayan mövzudan imtina etməsinin səbəbi təkcə cansıxıcılıq, səhra çılpalığı ilə bağlı deyildi, bura əlavə rənglər qatmaqla, zəngin təsvirlərə yer verməklə gözəllik və estetika vurğunu olan auditoriyanı ələ almaq, sehləmək olardı. Görünür, burda daha ciddi səbəblər var ki, şair hətta onları dilə gətirməyə belə qorxur:

کس محرم نه که راز گویم

(وین قصه به شرح باز گویم)

Yox bir məhrəm kəs sirrimi deyəm,

Bu əhvalatın şərhini açıq deyəm.

Fikrimizcə bu, Axsitanın məktubunda qoyduğu, şair üçün təhqiramiz, alçaldıcı görünən şərtlərlə bağlı olmuşdur. Şair həmin şərtlər barədə şahın məktubunda oxuyarkən qan beyninə vurur, əsəbdən dili-dodağı titrəyir, üsyankar bir mövqe alır.

ترکی صفت وفای مان نیست

ترکانه سخن سزای ما نیست

(Türksifətlilik bizə layiq deyil,

Türkün sözü bizə yaraşmaz).

Allison Kanner-Botan “Leyli və Məcnun” mövzusuna Nizaminin münasibətindən danışanda bu məsələnin üzərində bir qədər geniş dayansaydı, fikrimizcə, bir çox gizli mətləblərə,

tarixi mənbələrlə əsər arasındakı görünməz əlaqələrə açar tapmış olardı. Axsitan niyə Nizami qarşısında “türksifətliliyin” olmamasını, “türkanə sözündən” istifadə etməməsini şərt kimi qoyur? Bu məqam avtomatik olaraq bir sıra suallar doğurur. Əgər buna qədər Nizami bütün əsərlərinin farsca yazmışdısı, onda Axsitanın bu ehtiyatlılığı nəyə lazım idi? Şairə əlavə göstəriş vermək yersiz deyildimi? Deməli, bu halda ortaya iki müxtəlif fərziyyə çıxır: Birincisi, Nizaminin “Leyli və Məcnun”a qədər türk dilində əsərinin olması, ikincisi, “Leyli və Məcnun” əsərini türkcə yazmaq istəməsi. Şair sonrakı beytlərdə ona qoyulan şərtlər barədə narazılığını açıq şəkildə bəyan edir və hətta acizliyinə görə özünü qınayır:

چون حلقه شاه یافت گوشم
از دل به دماغ رفت هوشم
نه زهره که سر ز خط بتایم
نه دیده که ره به گنج یابم
سرگشته شدم دران خجالت
از سستی عمر و ضعف حالت

(*Şahın halqasına qulağı keçdiyindən,
Huşum ürəyimdən damağıma getdi.
Nə cürətim vardı ki, xətdən başımı qaçıram,
Nə gözüüm vardı ki, xəzinə yolu tapam.
Ömrün süstlüyünə və halımın zəifliyinə görə
Xəcalət içərisində sərgəştə qaldım*).

Bütün bunlara görə Nizami sona qədər bu mövzuya biganə yanaşıb, şair 4 min beytdən ibarət olan bu əsəri cəmi 4 aya, başqa işlərlə məşğul olmasaymış, 14 günə yazacağını bildirib. Digər tərəfdən, Nizami şahın qoyduğu tələblərə baxmayaraq, “türksifətliliyini” axıra qədər qoruyub saxlayıb (*irəlidə yeri gəldikcə bu barədə danışacağıq-L.İ. Quliyeva*) və bəzi tədqiqatçı alimlərin fikrincə, məhz buna görə də sonda şah qonararından məhrum olub. A. Krımski bununla bağlı yazır: “Nizami əsərinin türkobrazlığı həqiqətdə Şirvanşah sarayının zövqünə uyğun olmamışdır.” (1, s.178)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Alisonun məqaləsi Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin qədim mənbələrlə əlaqəsinə həsr olunmuşdur. Bəri başdan bildirək ki, Nizami Gəncəvi Leyli və Məcnun əhvalatının tarixiliyini döənə-döənə təsdiq etsə də, o, konkret olaraq heç bir mənbənin adını çəkməmişdir. Yalnız hadisələrin Ərəbistanda Nəcd dağının ətrafında cərəyan etdiyini və Leyli ilə Məcnunun eyni tayfadan olduğunu bildirmişdir.

آن کوه که نصد بود نامش
لیلی به قبيله هم مقامش

آن کوه که نصد بود نامش
لیلی به قبيله هم مقامش

(*O dağ ki, adı Nəcd idi, Leylinin qəbiləsi orada yaşayırdı.*)

Allison Kanner Botan öz məqaləsində qarşısına Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasını İbn Quteybənin “Kitəb əl-şeyr və əl-şuəra” və Əbü əl Fərəc İsfəhaninin “Kitab əl-ağani” əsərləri ilə müqayisə etmək, N.Gəncəvinin mövzunu nə qədər sərbəst işlədiyini araşdırmaq məqsədi qoymuşdur. Bəri başdan qeyd edək ki, Leyli və Məcnun əhvalatı Allison Kanner Botanın vurğuladığı mənbələrdə deyil, digər bir çox tarixi mənbələrdə də xatırlanmışdır: “Leyli və Məcnun” poeması ətrafında geniş tədqiqat işləri aparmış mütəxəssis Çingiz Sasanı İbn əl- Qüteybədən (vəfatı 889-cu il), Əbül Fərəc İsfahanidən (897-967) başqa, Əl Mübərrədin (vəfatı 898-ci il) “Əl-Kamil”, Davud əz-Zahirinin (vəfatı 909-cu il) “Kitab əz-Zəhəra”, Əl Vəşşanın (vəfatı 936-cı il) “Kitab əl-Müvəşşə”, Əbul Əzhər Məhəmməd ibn Zeyd ən-Nəhəvinin (vəfatı 936-cı il) “Əxbari uqəlay il-məcanin”, İbn Əbdur-Rəbihin (vəfatı 939-cu il) “əl-İqd əl-Fərid”, Məsudin (vəfatı 957-ci il) “Mruc əz-Zəhəb”, “Kitab əl-Ağani”, Əl Mərzbanı Şeyx əbu Ubeydullah Məhəmməd ibn İmranın (vəfatı 994-cü il) “Möcam əl-Şüəra”, Əl-Valibinin “Divani Məcnun”, İbn əs-Sərracın (vəfatı 1106-cı il) “Məsare əl-Üşşaq” əsərlərində də bu əhvalatdan danışıldığını qeyd etmişdir. Təbii ki, Allison bir məqalə daxilində bütün bu

müəlliflərin yazdıqlarını müqayisə və təhlil edə bilməzdi, ona görə də o, İbn Qüteybənin “Kitab əş-şəir vəş-şüəra”, Əbül Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-Ağani” əsərləri üzərində dayanmışdır. Allison yazır ki, bu əsərlərlə Nizami məsnəvisi arasında ilk diqqəti çəkən fərq forma dəyişikliyi ilə bağlıdır: Əvvəlki ərəbcə mənbələr müxtəlif zəncirlərlə bir-birinə bağlanmış əlaqəsiz tarixi hekayələrdən ibarət poetik antologiya şəklində olmuşdur. Nizami versiyası isə şeir və yaxud məsnəvidən ibarət uzun və bitkin süjetə malik təhkiyədən ibarətdir. Bu dəyişilmiş forma isə, bədii fantaziya üçün daha geniş üfüqlər açmışdır. Təhkiyəçi bütün baxımlardan hadisələrin cərəyan etdiyi dövr üzərində nəzarət imkanı əldə edir, konfliktli situasiyalar yaratmaq, onları həll etmək üçün meydan qazanır. Lakin bədii ədəbiyyatın bu genişliyi heç vaxt tarixdən tam ayrılmır, hadisələr həmin mənbədəki xətt üzrə cərəyan edir və oxucu mənbəni yenilənmiş şəkildə görür (2). Ümumiyyətlə, fars ədəbiyyatında hansısa tarixi faktın müxtəlif formalarda işlənməsi, yenilənməsinin çox qədim ənənələri mövcuddur. Klassik fars ədəbiyyatında bu növ qeyri-müəyyən sitat təcrübəsinin geniş yayıldığını vurğulayan Dik Devis potensial sitat mənbələrinin keçmişdə dəfələrlə şifahi şəkildə işlədildiyinə görə onlar haqqında konkret fikir yürütməyin çətin olduğunu bildirir (3, s.48-57).

Allison Kanner Botan Məcnunun heyvanlarla münasibətinin tarixi mənbələrdə və Nizaminin əsərində təsvirinin müqayisəsini iki müstəvidə-zaman və məkan sərhədləri daxilində aparılmışdır. Zaman islamaqədərki və yaxud ilkin islam dövrünü əhatə edir, məkan isə Ərəbistanda Nəjd dağı ətrafındakı səhralardan başlanıb, Şam və Yəmənə qədər uzanıb gedir. Müəllif bütün müqayisələri üç xətt üzrə İbn Qüteybənin “Kitab əl-şəir vəl-şüəra”, Əbül Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-ağani” və Nizaminin “Leyli və Məcnun”u arasında aparır. Təbii ki, bu mənbələr sırasında xalq arasında geniş yayılmış çoxsaylı əfsanə və rəvayətlər də unudulmamalıdır. Ümumiyyətlə, əsər nə qədər taixi mənbədən uzaqlaşsasa, o, bir o qədər folklorə, xalqın zəngin bədii yaradıcılıq materialına və hafizəsinə yaxınlaşır. “Leyli və Məcnun” poemasının yazdığı zaman Nizaminin əfsanənin Azərbaycanda yayılmış folklor variantından istifadə etməsini Y. Bertels qeyd etmişdir. “Leyli və Məcnun” poemasında obrazların epik xarakteri onların daha çox əsatiri səciyyə daşıyan bədii təsvir vasitələri ilə təcəssüm olunmasına gətirib çıxarmışdır. Poemada Leyli və Məcnun sürətləri, hadisələr, təbiət təsvirləri də epik planda verilmişdir. Məsələn, poemada verilmiş *“Baharın tərifı və Leylinin çəmən seyrinə çıxması”* adlı fəsil bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Ərəb mənbələrinin heç birində verilməmiş bu fəslin təhlili göstərir ki, Nizami onu dastanın əsatiri variantından almışdır (4, s.38). Üstəlik, bu əfsanənin ərəb və fars versiyaları ilə yanaşı, türk versiyasının olması da şübhəsizdir. Əgər belə olmasaydı, Axsitan Nizaminin qarşısına türksifətlilik vəzifəsi qoymazdı. Dastanın başlanğıcında şair Leylini vəsf edərkən onun əcəm türkü kimi qəlb ovlayan olduğunu bildirir:

ماه عربی به رخ نمودن
ترک عجمی به دل ربودن
(Üzü ərəb ayı kimi açılırdı,
Əcəm türkü kimi ürək ovlayırdı)

Bunu tanınmış Nizamişünas alim Xəlil Yusifli də “Leyli və Məcnun”a yazdığı ön sözdə qeyd edir: “İbn Qüteybə, Əbülfərəc İsfahani, Əl-Valibi kimi müəlliflərin əsərləri ilə Nizami poemasını müqayisə edən alimlər bu qənaətdədirlər ki, Nizami bu ölməz əsərini yazarkən həmin müəlliflərin əsərlərindən faydalanmışdır. Şair İran və Azərbaycanda da geniş yayılan əfsanələrdən bəhrələnməmiş deyildir”. Biz də bu məqamı vurğulamaq istəyirik. X.Yusifli XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin də Leyli və Məcnunu xatırladığını bildirir. XI əsr İran şair və nasiri Nasir Xosrov (1004-1088) da bu əfsanənin maraqlı olduğunu qeyd etmiş və Taifdə Leylinin yaşadığı qəsrin xərəbələrinin qaldığını bildirmişdir. Buradan görünür ki, əhvalat hələ Qətran, Nasir Xosrov dövründə xalq arasında çox məşhur olub, hətta Nizaminin 14 yaşlı oğlu Məhəmməd də bu dastanın güclü təsiri altında olubmuş (5, s.288). Üstəlik, M.Füzuli də Leyli və Məcnunun ətrakdə olmasa da, əcəmdə (yəni ərəb olmayan xalqlarda) çox məşhur olduğunu xatırlatmışdır.

Allison Kanner-Botan adıçəkılən mənbələrdəki məlumatın Nizami tərəfindən yalnız formaca dəyişdirildiyini bildirir. Halbuki İbn Quteybənin, Əbül Fərəc İsfəhaninin, Əbu Bəkr əl-Vəlibinin təfsilatında qırıq-qırıq hadisələr, şeir parçaları var, Nizamidəki bitkin kompozisiya, ictimai məzmun kəsb edən ideya, məqsəd yoxdur. İbn əl-Kəlbəyə istinad edən Bertels, ümumiyyətlə, Leyli və Məcnun məhəbbətinin Bəni Üməyyə xanədanının bir üzvü tərəfindən uydurulduğunu və xalq arasında təbliğ olunduğunu bildirmişdir. Belə olan halda, biz əks proseslə rəvayətin, daha doğrusu, əfsanənin Nizami tərəfindən həyat həqiqətinə çevrildiyini görürük. Bertels Məcnun ləqəbi ilə yad edilən poemanın Qeys ibn Müləvvəhin bir çox ərəb nəzəriyyəçiləri tərəfindən tarixi bir sima hesab edilməsini yanlış hesab edərək yazır: “Məcnunu tarixi sima hesab etmək doğru deyil... Nizami poemasının bu materiallarla tutuşdurulması şairin öz vəzifəsinə çox diqqətlə yanaşdığını və öz konsepsiyasını bu məzmununda canlandırmaq üçün lazım olan bütün momentləri tərtib etdiyini görürük (6, s.75) Allison Kanner-Botan məşhur Azərbaycan Nizamişünaslarını demirik, Y. Bertels, Krımski, Kraçkovski kimi nəhəng Nizamişünasların mövzu və mənbə ilə bağlı fikirlərinin üzərindən tam sükutla keçmiş, əsasən A.A. Sayed-Sohrabın “Encyclopædia Iranica”dakı məqaləsinə (7), Behruz Sarvətiyanın, Julie Skot Meysaminin, Hilary Kilpatrickin və s. alimlərin fikirlərinə istinad edir.

Allison bu məsələdə haqlıdır ki, Nizami bu mövzu ilə nəhayətsiz genişlik, poetik istedadını göstərmək üçün böyük meydan qazanmışdır. Lakin o bu genişliyin tarixi zəmindən ayrılmadığını, mənbələrin cızdığı xətlər daxilində hərəkət etdiyini yazır. “Nizami adı çəkilməmiş tarixi mənbələrdən istifadə etdiyini bəyan edərək oxucunu mövzunun tarixiliyi bərdə xəbərdar etməklə yanaşı, yeni bir əsər yaratdığı, mənbələrdən uzaq, indiki dillə desək, uydurma bir əsər vücuda gətirdiyi bərdə xəbərdarlıq edir” (2). Poemadakı əhvalatlar süjetlər, ümumiyyətlə, süjet xətti ilə zahirən bağlı olmayan ibrətamiz hekayətlər Nizaminin yazılı mənbələrdən daha çox folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etmişdir.

Müəllif Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”unun tarixçəsini İbn əl-Quteybənin və Əbül Fərəc əl-İsfəhaninin versiyaları ilə müqayisə edir, tarixin ərəbdən farsa keçərkən necə dəyişdiyini izləməyə çalışır. Allison Kanner-Botan hadisələrin zamanı və məkanı haqqında danışarkən qeyd edir ki, hadisələr islamdan az sonra cərəyan etsə də, Məcnunun yaşadığı yer konkret tarixi dəyişikliklərə biganə olmuş, bədəvi həyatının ötəri genişliyinin simvolik əhəmiyyətini saxlamışdır. Əslində Nizami üçün hadisələrin cərəyan etdiyi Ərəbistan şərti xarakter daşıyır. Məsələn, “Baharın tərfi və Leylinin çəmən seyrinə çıxması” fəslində Leyli türk qızları ilə əhatə olunur.

از نوش لبان آن قبیله
گردش چو گهر یکی طویله
ترکان عرب نشینشان نام
خوش باشد ترک تازی اندام
در حلقه آن بتان چون حور
می رفت چنانکه چشم به دور
تا سبزه باغ را به بیند
در سایه سرخ گل نشیند

*(O qəbilənin şirin dodaqlı qızları
Gövhər kimi uzun bir dövrə qurdular.
Ərəb sakini olan türklər idi adları
Ərəb əndamlı türkə xoş olsun.
O bütələr həlqəsində hüri
Gözlərini uzaqlara dikib gedirdi
Ki, bağıın yaşıllığını görsün,
Qızıl gülün kölgəsində otursun)*

Bu beytlərdən göründüyü kimi, Nizami Leylinin yaşadığı ərəb torpağının sakinlərinin türklər olduğunu bildirir. Təbii ki, bu, Nizaminin özünün fantaziyası idi və qeyd edilən mənbə

bələrin heç birində bu haqda bir kəlmə deyilmir. Deməli, şair Leyli və Məcnun mövzusunun yazmağa hazırlaşarkən yazılı mənbələrlə bərabər türk tayfaları arasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış əfsanələrə daha çox üstünlük vermişdir.

Nizaminin əsərinin adıçəkilən mənbələrlə fərqli xüsusiyyətlərinin üzərində geniş dayanırıq. Halbuki poemada bir çox təsvirlər vardır ki, onların yuxarıdakı mənbələrlə heç bir bağlılığı yoxdur. Məsələn, “Baharın tərifi və Leyli”nin çəmənin seyrinə çıxması (4.38), yaxud Əl-Valibinin təsvir etdiyi, Məcnunun ceyranı parçalamış canavarı öldürərək yandırması, Məcnunun uşaqlıqda Leyli ilə birgə sürü otarması, Məcnunun Babilə müalicəyə aparılması, İsa ibn ər-Rəşidin hüsurunda Məcnunun şeir oxuması kimi səhnələr Nizami tərəfindən istifadə olunmamışdır.

Allison Kanner Botan əsas müqayisələri Məcnunun səhrada heyvanlar arasında olan təsvirlərlə bağlı aparır. Müəllif bu səhnəni zaman və məkan genişliyini müşahidə etmək üçün vacib sayır. O yazır, bu bölmədən məkanın Nəcd bölgəsindəki səhra olduğu, zamanın isə islamın gəlişindən az sonrakı dövrə təsadüf etdiyi bəlli olur (2). Tədqiqatçı çox doğru olaraq bu bölmədə əfsanəvi və tarixi Məcnunun bir-birinə qovuşması ilə tam yeni, məhz Nizaminin özünün təxəyyülünün məhsulu olan obrazın yarandığını bildirir. İ.Y.Kraçkovski ədəbiyyatlarda Məcnun haqqında olan zəngin materialın heç də onun tarixi şəxsiyyət olmasına dəlalət etmədiyini bildirir. O, Məcnunun şəxsiyyəti və onunla bağlı macəranın yayılmasını kor filoloq Əvanə ibn Həkəmə (764-cü ildə vəfat etmişdir) aid edir (8.594). Kufə mədrəsəsinin alimi və poeziya tarixi sahəsində böyük nüfuzə malik olan bu şəxs Y.İ.Kraçkovskinin yazdığına görə, Ümyyəyə tərəfdarlarından olmuş, “Müaviyyə və ümyyəvilərin taixi” adlı əsər yazmışdır.

Fikrimizcə, bu ərəb Məcnunlarının Nizami və Füzuli qəhrəmanlarına dəxli çox azdır. Əgər həqiqətdə Məcnunun prototipi Müaviyyə və Ümyyəvilərə aid olan bir şəxs olsaydı, Nizami və xüsusən də Füzuli kimi şiə təəssübkeşi olan bir sənətkar onu heç vaxt öz əsərinə qəhrəman seçməzdi. Bütün bunları nəzərə alan Allison Kanner-Botan məqaləsinin tarixi şair və əfsanəvi obraz adlı hissəsində sanki iki Məcnunu müqayisə etməyə çalışır. O yazır ki, İbn əl-Quteybənin “Kitab əl-şeyr vəş-şuara”dakı girişi Məcnun haqqında faktlar əsasında nəql edilən ilk hekayə kimi ədəbiyyat tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Həmin giriş bir neçə cəhətdən diqqəti çəkir. Bu ərəb şairinin niyə “Məcnun” deyə çağırıldığı da burada izah edilir. Qəhrəmanın geneologiyası haqqında məlumat verildikdən sonra onun rasionallıq (ağıl) və ehtiras (eşq) arasında çırpındığı və nəhayət, ehtirasın qələbə çalmasına görə ona bu ləqəbin verildiyi bildirilir. Məqalə müəllifi tarixi faktlarla yanaşı, Məcnun adına diqqət yetirməyi vacib sayır ki, bu halda həmin ləqəbin onu bir arxetip kimi xarakterizə etdiyini və bu arxetipliyin tarixçiliyi aradan qaldırdığını bildirir. Bu hissədə Allison Kanner Botan anonim şeyxə aid olan bir hadisəni danışır: Bu şeyx Məcnunun atasından Məcnun haqqında soruşur. Atasının deyir ki, o, mənim övladları arasında ən nüfuzlusu idi. Ancaq o öz qəbiləsindən olan bir qıza vuruldu, qız isə onun kimilərə doğru cəhd etmədi. Onların sevgisinin üstü açılanda qızın atası ona nifrət etməyə başladı. O, qızını başqasına ərə verdi, mənim oğlum isə ehtirasdan və həsrətdən ağlını itirdi və buna görə də biz onu tutub zəncirlədik. Lakin o, dilini və dodağını dişləyib kəsəndə biz onu buraxdıq və o, səhraya yollandı heyvanlar arasında yaşamağa başladı. Adamlar hər gün ona yemək gətirib onun gördüyü yerdə qoyurdular. Onlar çəkilib gedən kimi o, yeməyə yaxın gəlib yeyirdi. Məcnunun atasının hekayəti sonda onu səhraya – heyvanlar arasına gətirən qarşısı alınmaz ehtiras üzərində təmərküzləşmişdir. Burada Məcnun hər hansı insani təmasdan qaçan qorxaq bir səhra heyvanı kimi təsvir edilir.

Allisonun İbn əl-Quteybəyə istinadla təqdim etdiyi bu hekayəni nisbətən geniş verməyimiz təsadüfi deyil. Hekayədəki bir neçə məqam Nizaminin Məcnununu İbn əl-Quteybənin qəhrəmanından ciddi şəkildə fərqləndirdiyinə görə onların üzərində bir qədər dayanmaq istəyirik:

1. İbn əl-Quteybədə insan sanki antievolüsiya prosesi keçirir, insanlıqdan geriye – heyvan sürüsünə qayıdır. Bu hekayədə Məcnun bir obraz olaraq elə bil ki, insanın heyvana çevrilməsi prosesini öz üzərində sınayır. Nizamidə isə, əksinə, insan ən ideal və ali dəyərdir.

2. İbn Quteybənin Məcnununda təzahür edən ehtiras heyvanı ehtirasdır, onun aqlını əlindən alıb, şüursuz məxluqa çevirmişdir. Halbuki Nizamidə məhəbbət insanı kamilləşdirir, ondakı mənfi sifətləri aradan qaldırır.

3. İbn Quteybədəki Məcnun bütün heyvanlar kimi insanlardan və insan cəmiyyətindən qorxub qaçır. Nizamidəki məhəbbət isə humanist xarakteri ilə insan cəmiyyətinə fayda verir. İnsanı insana doğmalaşdırır.

4. İbn Quteybənin Məcnununu heç bir ictimai rəy maraqlandırmır, o, heyvanlar kimi hərəkət edir. Nizaminin Məcnunu isə xeyirxahdır, hətta heyvanı qəfəsdən azad etdirir.

5. “Kitab əl-Aqani”də isə Məcnunun və Leylinin həyatı çoban həyatı səviyyəsinə endirilmişdir. Guya, Məcnun və Leyli öz ölkələrindəki Taubad adı ilə tanınan dağın ətrafında öz xalqının sürülərini otarırmışlar. Nizaminin Məcnunu və Leylisi isə mədrəsə və məktəb görmüş alicənab insanlar-dövrün ziyalılarıdır.

Bu Leyli obrazı ilə bağlı da fərqli xüsusiyyətləri sadalaya bilərik: Leyli xürafətçi ərəb qızları kimi zəif, iradəsiz, itaətkar deyil. Elə Alleson Kanner Botan da onu hüquqları uğrunda mübarizə aparan feminist bir qadın kimi təqdir edir. İslam mühitində Leyli məktəbdə Məcnunla bir səfərdə oturur, onunla söhbətləşir, dostluq edir, onu sevir. Halbuki islam dini on yaşlı qızın oğlanla oturub durmasını məqbul saymır. Leyli qətiyyətli və cəsurdur, baxmayaraq ki, islam əks cinsin nümayəndələrinə kişilərlə ixtilatı qadağan edir (9) Bu mənada Leyli köçəri bir türk ailəsinə məxsus sərbəst, üzuaçıq, müstəqil bir türk qızı təsiri bağışlayır. O, Molla Pənah Vaqifin tərənnüm etdiyi elat qızlarına bənzəyir.

İkincisi, islam qayda-qanunları ilə İbn Salama ərə verilən Leyli zifaf gecəsi nəinki ərini qəbul etmir, hətta ona müqavimət göstərir, İbn Salama güclü bir şillə vururaraq onu özündən uzaqlaşdırır. Təbii ki, ərəb qadını bu qədər sərbəst ola bilməzdi. Bu, daha çox Nizaminin azadlıqsevər Afaqının bədii obrazına oxşayır.

Göründüyü kimi, fərq olduqca çoxdur və biz onları istənilən qədər uzada bilərik. Bütün bunlar isə Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərini yazarkən ərəb mənbələrinə deyil, xalq arasında yaşayan dastanlara və rəvayətlərə istinad etdiyini göstərir. Bundan əlavə, Nizami hər hansı yazılı mənbədən istifadə edərkən əsərdə onun adını da çəkir. Amma “Leyli və Məcnun”da heç bir yazılı mənbənin adı çəkilməmişdir. Hətta Məcnunun dəfn səhnəsi də ərəblərin dəfnindən fərqli şəkildə verilmişdir.

پهلوه دخمه را گشادند

در پهلوی لیلیش نهادند

(Daxmanın yanını açdılar,

Leylinin yanına qoydular).

Belə bir səhnə eynən “Xosrov və Şirin”də də təsvir edilmişdir. Şirin də daxmada, Xostrovun yanında **جان دادن شیرین در دخمه خسرو** - dəfn edilir. Həmin hissədə deyilir:

چو مهد شاه در گنبد نهادند

بزرگان روی در روی ایستادند

میان در بست شیرین پیش موبد

به فراشی درون آمد به گنبد

در گنبد به روی خلق در بست

سوی مهد ملک شد دشنه در دست

(Şahın tabutunu günbədə qoyanda

Böyüklər üz-üzə dayandılar.

Şirin möbidlə son vida barədə danışdı,

Tabutu ziyarət üçün günbədin içinə girdi.

Günbəddə qapını xalqın üzünə bağladı,

Əlində xəncər şahın tabutuna yaxınlaşdı)

Nizami burada qədim Azərbaycanda, o cümlədən Zərdüşt dininin yayıldığı digər ərazilərdə, əsasən də şəhərlərdə dəfnin adət üzrə təşkilindən danışır. Həmin adətin izləri bu gün də

Gəncə və onun ətrafında qalmaqdadır. Məlum olduğu kimi, islam dövründə ərəblərdə vəfat etmiş insan birbaşa torpağa tapşırılır, ölümlər üçün heç bir günbəd tikilmirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ölünün qoyulduğu həmin yer daxma adlanıb və təsadüfi deyil ki, Nizami poemasının həmin hissəsi də “Şirinin daxmada canını tapşırması” adlanır. Dilimizdə bu gün işlənən “daxma” sözü də həmin adətdən qalmışdır.

Bir sözlə, onu vurğulamaq istəyirik ki, Nizami hər hansı məlum fakta Alissonun qeyd etdiyindən daha sərbəst şəkildə yanaşıb, kimliyi ilə bağlı müstəqilliyini qoruyub və onu tarixi fakta çevirməyə çalışıb. Daha konkret desək o, sadəcə tarixi nəzmə çəkməyib, tarixi öz vətəninin, yurdunun, etnik mənsubiyyətinin bağlı olduğu adət-ənənələrə, dəyərlərə, dünyagörüşə uyğunlaşdıraraq, gələcək nəsillər üçün onun bədii-estetik salnaməsini yaradıb. Bu mənada “Xosrov və Şirin”dən həyat yoldaşı Afaqın xatirəsinə həsr etdiyi aşağıdakı beytləri xatırlatmaqla fikrimizi yekunlaşdırmaqla bilərik.

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج

به ترکی داده رختم را به تاراج

اگر شد ترکم از خرگه نهانی

خدایا ترک زادم را تو دانی

(Türklər kimi köçə mohtac idi,

Türklər kimi yurdu mu tarac elədi.

Əgər mənim türkün çadırımdan getdisə,

İlahi, mənim türk balamı qoru).

Ədəbiyyat

1. Крымский. А. (1947). Низами и его изучение («Низами» сб. статей). Баку. ISBN 178.
2. Allison Kanner-Botan Maşnavi Elaborations: The Fictionalization of Layli o Majnūn
3. See for example Dick Davis, "The Problem of Ferdowsi's Sources," Journal of the American Oriental Society 116, o. 1 (1996): 48-57.
4. Ç.Sasani, "Leyli və Məcnun", Bakı, Elm, 1985, səh 38, 124 s.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 288 səh.
6. Y.Bertels, "Böyük Azərbaycan şairi Nizami", Bakı, 1940, EAAZF, səh. 75.
7. online edition, 2009, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/leyli-o-Majnūn-narrative-poem> (accessed on 21 January 2019)
8. Игнатий Юлиánович Крачкóвский, Избранные сочинения, Том 3, Москва, издательство Академия наук СССР, ст. 594, 599 ст.
9. Anar, Üç Leyli, üç Məcnun, "525-ci qəzet" 9 aprel 2018-ci il.

Л.И.Гулиева

Турецкие герои арабского происхождения Низами

Резюме

В статье «Тюркские герои арабского происхождения Низами» исследуются связи между поэмой Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун» и арабскими источниками, рассмотренные в произведении "Maşnavi Elaborations: The Fictionalization of Layli o Majnūn" (Разработка Маснави: фиктивизация «Лейли и Меджнун») американского исследователя Аллисона Каннера Ботана. А.К.Ботан утверждает, что арабские сюжеты Низами Гянджеви повторяют сюжеты Ибн Кутайбы и Аб уль Фараджа Исфгани. Однако, автор статьи «Тюркские герои арабского происхождения Низами» утверждает, что даже, если Низами и использовал арабские сюжеты, тем не менее «Лейли и Меджнун» это, прежде всего, плод независимого творческого мышления. Автор особо подчеркивает тюркский дух произведения как в абсолютно новом, оригинальном, не похожем на героев арабских легенд образе Меджнуна, так и в образе Лейли. Автор статьи показывает отличия образов Меджнуна и Лейли от арабских героев и вообще доказывает, что Лейли вовсе не бедная и несчастная мусульманская женщина, а активная свободная тюркская женщина.

L.I.Guliyeva

Turkish Heroes of Arab Origin of Nizami
Summary

The article “Turkish Heroes of Arab Origin of Nizami” explores the links between Nizami Ganjavi’s poem “Leyli and Majnun” and Arabic sources, considered in the work “Maṣnavī Elaborations: The Fictionalization of *Laylī o Majnūn*” of the American Researcher Allison Kanner Botan. A.K. Botan claims that the Arabian plots of Nizami Ganjavi repeat the plots of Ibn Kutayba and Ab ul Faraj Isfahani. However, the author of the article “Turkish Heroes of Arab Origin Nizami” asserts that even if Nizami used Arabic subjects, nevertheless “Leyli and Majnun” is, first of all, the fruit of independent creative thinking. The author especially emphasizes the Turkic spirit of the work both in a completely new, original, not similar to the heroes of Arab legends image of Majnun, and in the image of Leyli. The author of the article shows the differences between the images of Majnun and Leyli from Arab heroes and generally proves that Leyli is not at all a poor and unhappy Muslim woman, but an active free Turkic woman.

Rəyçi: prof. N.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2020

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

S.A.ABASOVA

e-mail: s-asadzade@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyli küç., 68)

NEYROPSIXOLOJİ TƏDQIQATIN NƏZƏRİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: dizontogenez, psixi proseslər, ocaqlı zədələnmələr, beyin funksiyaları, yarımkürələrarası asimetriya

Ключевые слова: дизонтогенез, психические процессы, очаговые поражения, мозговые функции, межполушарная асимметрия

Key words: dysontogenesis, mental processes, focal lesions, brain functions, interhemispheric asymmetries

Aktuallıq: Dizontogenez zamanı psixi proseslərin və funksiyaların çoxsəviyyəli iyerarxik təşkilinin tədqiqi yalnız yaşa görə deyil, həm də dəqiq struktur təhlil tələb edir. Tədqiqatçıların psixi proseslərə yüksək differensasiya olunmuş beyin strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində, hər bir strukturun dinamik tamlığa öz töhfəsini verməyi ilə təşkil olunmuş mürəkkəb funksional sistem kimi yanaşması dizontogenezin təhlilində vacib nəzəri şərtidir.

Hələ L.S.Vıqotskinin tədqiqatlarında qeyd olunur ki, ali mərkəzlərin təkamülündə aşağı mərkəzlər (daha qoca) öz təyinatlarını itirmir, amma ali mərkəzlərin nəzarəti ilə yeni rejimdə fəaliyyət göstərilir. Bu kimi nəzəri şərtlər funksional strukturların hələ formalaşmadığı vaxtda beynin erkən zədələnməsi nəticəsində, məsələn, USİ zamanı, psixi funksiyaların təhlilində vacib rol oynayır.

Baş beynin üzvü zədələnmələri olan yaşlı xəstələrin neyropsixoloji tədqiqində yarımkürələrarası qarşılıqlı əlaqədə açıq ifadə olunan dəyişikliklər üzə çıxarılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, sağ yarımkürənin strukturlarının zədələnməsi ətraf aləmin və insanın özünün hissi qavramasının pozulmasını şərtləndirən psixosensor proseslərin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Sol yarımkürənin zədələnməsi zamanı daha çox psixomotor və nitq prosesləri pozulur ki, bu da abstrakt funksiyalara təsir edir (1, s.42).

Uşaq neyropsixoloqlarının tədqiqatları iki əsas istiqamətdə aparılmışdı: uşaqlarda ontogenezin müxtəlif mərhələlərində ocaqlı zədələnmələrin tədqiqi və ali psixi funksiyaların dizontogenetik simptomlardan yaranan kompleks pozulmalarının tədqiqi.

Uşaq yaş dövründə baş beynin zədələnməsi zamanı psixi proseslərin neyropsixoloji tədqiqatlarının nəticələrinin ümumiləşdirilməsi əsasında L.S. Vıqotskinin fikirləri təsdiq olunmuşdu. L.S.Vıqotskinin fikirlərinə görə, psixi funksiyaların həyata keçməsinə təmin edən beynin mexanizmləri uşaqlarda böyüklərdən fərqlidir və ontogenetik inkişaf prosesində nəinki psixi funksiyaların strukturu, həm də beyin təkili də pozulur. Uşaq yaşında baş beynin müxtəlif şöbələrinin funksional bərabərsizliyi həm yarımkürələrarası, həm də yarımkürələr daxili səviyyələrdə aydın nəzərə çarpır.

Psixi proseslərin əqli təşkili ontogenezdə sabit qalmayaraq, nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə məruz qalır. Beynin funksional təşkilinin yaş dinamikası yarımkürələrarası qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin təhlili ilə üzə çıxır.

Sol yarımkürənin zədələnməsi zamanı uşaqlarda sağ yarımkürə patoloji ocaq tərəfindən ləngidici təsirə məruz qalmır. Bu yarımkürə uşaqlarda böyüklərə nisbətən daha çox plastikliyə və nitq pozulmalarının kompensasiyası imkanına malikdir.

Ontogenez prosesində yarımkürələrdaxili qarşılıqlı əlaqə mexanizmi də dəyişir. Beynin ocaqlı zədələnmələri olan uşaqlarda yaddaşın neyropsixoloji təhlili aparılarkən sol gicgah payının zədələnməsi ilə eşitmə nitq yaddaşının həcmnin aşağı düşməsi arasında yüksək korelyasiyanı üzə çıxardı. Perseptiv sferada ənsə payının zədələnməsi ilə görmə qavrayışının pozulması arasında və əmgək payının zədələnməsi görmə-konstruktiv fəaliyyətin pozulması arasında əlaqə qeydə alınmışdır (2, s.57).

Baş beyin ocaqlı zədələnmələri olan uşaqlarda ali psixi funksiyaların tədqiqinə neyropsixoloji yanaşma psixi proseslərin təşkilinin ümumi prinsipləri ilə əlaqədar olduğu kumu, onun ontogenezdə formalaşma qanunauyğunluqları kimi də vacib məsələlərin həllinə yaxınlaşmağa imkan verdi. Ali qabıq funksiyalarının inkişafı baş beyin müxtəlif şöbələrinin differensiasiyasından daha çox yarımkürələrarası və yarımkürələrdaxili əlaqələrin formalaşması ilə təmin olunan integrasiyanı nəzərdə tutur.

Beynin yarımkürələrarası assimetriyası konsepsiyasından adətən ali psixi funksiyaların (APF) pozulmasına baxılır. Bu zaman klinik, morfoloji və funksional tədqiqatların nəticələri əlaqələndirici şəkildə təhlil olunmur.

Bununla yanaşı, ali psixi funksiyaların beyində təşkili xüsusiyyətləri, eləcə də beyin ontogenezdə erkən zədələnmə şəraitində funksional assimetriyanın formalaşması haqqında biliklər beyin müxtəlif patologiyaları olan uşaqların korreksiya və reabilitasiyası zamanı beyin plastikliyi və bərpa imkanlarını bilmək çox vacibdir.

İ.F.Markovskaya serebral üzvü genезisli psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların neyropsixoloji tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O öz tədqiqatında uşaqları iki qrupa ayırmışdır: I qrupda morfo-funksional strukturların inkişafsızlığının üstünlüyü ilə olan uşaqlar, II qrupda daha çox ifadə olunmuş beyin strukturlarının üzvü zədələnmələrinin simptomatikaları olan uşaqlar daxil edilmişdir. I qrupda psixi infantilizm sindromu, II –də isə ali qabıq funksiyalarının üzvü defisitliyi şəklində intellektual pozulmaların üstünlük təşkil etdiyi psixoorqanik sindrom. I qrupda neyrodinamik pozulmalar psixi tonusun tükənməsi və davamsızlığı ilə, II qrupda isə həddən artıq tükənməklə və psixi proseslərin inertliyi ilə xarakterizə olunur.

Sonrakı mərhələlərdə dərslərdə uğursuzluqları olan kiçikyaşlı məktəblilərin neyropsixoloji tədqiqində uşağın psixikasının ayrı-ayrı funksional sistemlərinin yetərincə formalaşmamasını şərtləndirən iki səbəb ayırd edilmişdir. Onlardan biri müəlliflər tərəfindən “uşağın psixi inkişafının nizam-sızılığı”, yəni normadan kənaraçıxma, müəyyən nizam-intizama tabe olmama, uşaq ontogenezinin fərdi xüsusiyyətlərindən yaranan və hər hansı bir üzvü pozulmalarla əlaqədar olmayan bərabərsizlik. Uğursuzluğun ikinci səbəbi bütünlüklə beyin və ya ayrı-ayrı beyin strukturlarının fəaliyyətində dəyişikliklər olan “minimal beyin disfunksiyası” hesab olunur. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, neyropsixoloji korreksiyanın xüsusi metodları işlənilmişdir.

USİ-nin hiperkinetik forması olan 8 yaşından-14 yaşınadək (27 nəfər) olan uşaqların neyropsixoloji tədqiqi keçirilmişdi. Müayinə olunan bütün xəstələrdə potensial qorunmuş intellekt müşahidə olunmuş və onların hamısı kütləvi məktəbin proqramı ilə təhsil alırdılar. Bu kliniki formanın ancaq 60 % xəstələri tam olaraq psixometrik müayinədən keçmişlər, qalan pasiyentlərdə isə ancaq verbal funksiyaların tədqiqi keçirilmişdi, çünki qeyri verbal tapşırıqların yerinə yetirilməsi məhdud zaman intervalı tələb edirdi ki, bu da manual funksiyaların ağır pozulmaları olan uşaqlarda çətinliklər yaradırdı.

Konstruktiv tapşırıqların yerinə yetirilməsində uşaqların fəaliyyətinin keyfiyyət təhlili göstərdi ki, onlar nümunə modellərini diqqətlə öyrənir, öz fəaliyyətlərinə nəzarət edirdilər. İrədi motorikanın pozulmasından irəli gələrək bəzi uşaqlar təsadüfi səhvlərə yol verirdilər, lakin dərhal özləri səhvlərini taparaq aradan qaldırmağa cəhd edirdilər.

Eşitmə nitq modallığında yadda saxlama çətinlikləri ayırd edilmişdir. Lənglik, eşitmə ilə yadda saxlama prosesinə uzun zamanın sərf olunması müşahidə olunurdu. Tələffüz zamanı bəzi uşaqlarda eyni bir sözün inert təkrarlanması müşahidə olunurdu. Lakin öyrənməkdə zəifliyə baxmayaraq, son nəticə effektiv olub uzun müddət ərzində qorunmuş qalırdı. Ekspressiv nitqin pozulmaları olan uşaqlarda eşitmə nitq yaddaşının həcmi nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı idi. Uşaqlar məna strukturlarını, strukturlaşması olmayan materialdan daha yaxşı yadda saxlayırdılar.

Ümumilikdə bu qrup üzrə intellektin səviyyəli quymətləndirilməsi norma diapazonunda idi. USİ-nin bu formasında verbal funksiyalar, perseptiv proseslər, diqqət və yaddaşda kobud pozulmalar müşahidə olunmurdu.

Sensor və intellektual inkişafda pozulmaları olan uşaqların neyropsixoloji tədqiqi göstərir ki, sensor və psixi qüsurun ağırlıq dərəcəsinin artması ilə sağ yarımkürənin funksional aktivliyi artır və sağ yarımkürənin hiperfunksiyası sol yarımkürənin funksional aktivliyinin defisitini kompensasiya edir.

T.B. Qlezerman uşaqlarda və onların qohumlarında minimal beyin disfunksiyasını araşdıraraq ali qabıq funksiyalarının bəzi formalarının genetik olaraq irsən keçdiyini üzə çıxarmaq, neyropsixoloji sindromlar və intellektin struktur- səviyyə xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyən etmək məqsədini daşımışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, neyropsixoloji xüsusiyyətlər intellektual funksiyaların strukturuna spesifik təsir göstərir və əqli inkişafın ümumi səviyyəsinə dolayı təsir göstərir. İntellekt göstəricisi və yetkin xəstələrin qüsurunun xarakteri arasında bilavasitə əlaqə müşahidə olunmur. Eyni inkişafli intellekt zamanı müxtəlif lokalizasiyalı və müxtəlif ağırlıq dərəcəli pozulmalar ola bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: T.B.Qlezerman tərəfindən təqdim olunan psixometrik metodlarla neyropsixoloji metodların birgə istifadəsi uşaqlarda neyropsixoloji sindromların tədqiqi zamanı vacib məna kəsb edir. Bu cür yanaşma təkcə səviyyəli deyil, həm də hər bir müayinə olunanın intellektinin struktur xarakteristikasını, intellektin ümumi strukturunda tədqiq olunan funksiyaların əhəmiyyətini müəyyən etməyə, pozulmanın xarakterini və lokalizasiyasını ayırd etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Детский церебральный паралич: диагностика и коррекция когнитивных нарушений. Учебно-методическое пособие, РНИМ Университет им. Н.И.Пирогова, Москва, 2012.
2. Козьявкин В.И., Шестопалова Л.Ф., Подкорытов В.С. Детские церебральные параличи. Медико-психологические проблемы. Львов, 1999.
3. Никитина М.Н. Детский церебральный паралич. Москва, Медицина, 1979.

С.А.Абасова

Теоретические условия нейропсихологического исследования

Резюме

Нейропсихологический подход к изучению высших психических функций у детей с церебральным параличом был связан с общими принципами организации психических процессов и позволил приблизиться к таким важным вопросам, как закономерности формирования онтогенеза. Развитие высших корковых функций подразумевает интеграцию, которая больше, чем дифференциация различных отделов полушарий головного мозга и формирование внутривнутриполушарных отношений.

S.A.Abasova

Theoretical conditions of neuropsychological research
Summary

The neuropsychological approach to the study of higher mental functions in children with cerebral palsy was associated with the general principles of the organization of mental processes and allowed us to come close to such important issues as the patterns of ontogenesis. The development of higher cortical functions implies integration, which is more than the differentiation of various parts of the cerebral hemispheres and the formation of intrahemispheric relationships.

Rəyçi: ped.f.d., dos. N.T.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2020

S.R.ASLANOVA

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: s-asadzade@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyli küç., 68)

POZULMUŞ DİZARTRİYANIN ƏSAS QRUPLARI VƏ LOQOPEDİK İŞ*Açar sözlər: pozulmuş dizartriya, nitq aparatı, kəllə-beyin sinirləri, mərhələlər, istiqamətlər, prosodika**Ключевые слова: стертая дизартрия, речевой аппарат, черепно-мозговые нервы, этапы, направления, просодика**Key words: erased dysarthria, speech apparatus, cranial nerves, stages, directions, prosodica*

Aktuallıq: Pozulmuş dizartriyanın aradan qaldırılması üçün tərkibinə tibbi, psixoloji-pedaqoji, loqopedik yardımını daxil edən kompleks qarşılıqlı təsir vacibdir. Nevroloq tərəfindən təyin edilmiş tibbi qarşılıqlı təsir tərkibinə dərman preparatları ilə müalicəni, müalicəvi fiziki tərbiyəni, refleksotor, masaj, fizioterapiyanı və s. daxil etməlidir. Defektoloq, psixoloq, tərbiyəçilər, valideynlər tərəfindən həyata keçirilən psixoloji-pedaqoji qarşılıqlı təsir aşağıdakı istiqamətlərə yönəlir:

Sensor funksiyaların inkişafına;

- Məkanı təsəvvürlərin dəqiqləşməsinə;
- Konstruktiv praksisin formalaşmasına;
- Ali qabıq funksiyalarının inkişafına;
- İncə differensasiya olunmuş hərəkətlərin formalaşmasına;
- Dərketmə fəaliyyətinin formalaşmasına;
- Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı.

Pozulmuş dizartriya zamanı loqopedik iş korreksiyaedici-loqopedik işə valideynlərin də mütləq şəkildə cəlb olunmasını nəzərdə tutur (1, s.52).

Loqopedik bir neçə mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə artikulyasiya aparatı əzələ tonusunun normallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə loqoped differensasiyalasdırılmış masaj aparır. Artikulyasiya aparatının motorikasının normallaşdırılması üzrə, səs, tənəffüsün möhkəmləndirilməsi üzrə məşğələlərin planı qurulur. Nitqin prosodikasının yaxşılaşdırılması üçün xüsusi məşğələlər aparılır. Əllərin xıra motorikasının inkişafı loqopedik işin mütləq mərhələsi hesab olunur.

Səs emalının ardıcılığı artikulyasiya bazasının hazırlığı ilə müəyyən edilir. Səslərin avtomatlaşdırılması və fərqlənməsin prosesində leksik materialın seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Loqopedik işdə mühüm məqamlardan biri, tələffüz bacarıqlarının həyata keçirilməsində uşağın özünü idarə etməsinin inkişafıdır. Məktəbəqədər uşaqlarda pozulmuş dizartriyanın korreksiyası məktəblilərdə diskoqrafiyanın baş verməsinin qarşısını alır.

Nitq aparatının əzələ innervasiyasının kifayətsizliyi ilə şərtlənmiş olan nitqin tələffüz tərəfinin pozulması da dizartriya aid edilir (E.M.Mastyukova, M.V.İppolitova). Dizartriya zamanı nitqin səs tələffüzünün və prosodikasının pozulması nitq qüsurunun quruluşunda aparıcı hesab edilir. Az təzahür edən beyin pozulmaları pozulmuş dizartriyanın əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də onları dizartriyanın təzahür forması kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Kəllə-beyin sinirlərinin az təzahür edən pozulmuş pozulmaları artan mürəkkəblik dərəcəli hərəkəti tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı uzunmüddətli dinamik müşahidə prosesi nəticəsində təyin oluna bilər. M.B.Eydivova, E.N.Pravdina-Vinarskaya dərin müayinə zamanı rast gəlinən innervasiyanın yüngül qalıcı pozulma hallarını təsvir edirlər. Bu hallar tam-hərtərəfli artikulyasiya pozulmalarının əsasında dayanır, bu da öz növbəsində qeyri-dəqiq tələffüzlə nəticələnir (2, s.98).

Pozulmuş dizartriya hərəkəti pozulmaların aydın təzahürü olmayan, yüngül asfiksiya və ya doğuş travması keçirmiş, anamnezində PEP və bətdaxili dövrdə və ya doğum zamanı, eləcə də doğuşdan sonra digər kəskin olmayan əlverişsiz təsirlərin məruz qalan uşaqlarda müşahidə oluna bilər.

PEP-perinatal ensofalopatiya.

Bu hallarda yüngül (pozulmuş) dizartriya minimal beyin disfunksiyasının digər əlamətləri ilə uzlaşa bilər (E.M.Mastyukova). Erkən yaşlı uşağın beyini əhəmiyyətli dərəcədə plastikliyə və yüksək kompensator ehtiyatlarına malikdir. Erkən serebral zədələnməsi olan uşaq 4-5 yaşına yaxın simptomatikasının böyük hissəsini itirir, buna baxmayaraq səs tələffüzünün və prosodikanın sabit pozulması qorunub saxlanıla bilər. Pozulmuş dizartriyalı uşaqlarda Mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi və nitq aparatı əzələlərinin innervasiya pozulması ilə əlaqədar olaraq lazımı kinesteziyalar formalaşmır, bunun nəticəsi olaraq nitqin ixtitarı tərəfi spon şəkildə təkmilləşmir.

Məktəbəqədər uşaqlarda pozulmuş dizartriyanın mövcud olan korreksiya metodları problemləri tam həcmdə həll etmir və dizartriyanın aradan qaldırılmasının metodiki aspektlərinin gələcək işləri aktual hesab edilir. Pozulmuş dizartriyalı uşaqların öyrənilməsi göstərdi ki, artikulyasiya aparatının funksiya və tonusunun pozulmaları ilə yanaşı bu qrupa daxil olan uşaqlar üçün əlin ümumi və xırda motorikasının vəziyyətində geriləmə xarakter hesab olunur. Bu da öz növbəsində son illərin ədəbiyyət məlumatlarına müvafiq gəlir.

Pozulmuş dizartriyalı uşaqlar üçün xarakter hesab olunur:

Fonetik pozulmalar;

- Fonematik pozulmalar;
- Prosodikanın pozulması;
- Dilin leksik-qrammatik komponentinin pozulması;
- Ümumi motorikanın pozulmaları;
- Əlin xırda motorikasının pozulmaları;
- Artikulyasiya motorikasının pozulmaları.

Bir çox mütəxəssislər pozulmuş dizartriyanın korreksiyasına dair məsələləri araşdırıblar:

- O.V.Pravdina, E.M.Mastyukova, K.A.Semenova, L.V.Lopatina, N.V.Serebryakova, E.F.Arkipova. Bütün müəlliflər ümumi motor qabiliyyətlərinin inkişafı, artikulyasiya motorikası, barmaqların incə motor bacarıqları, həmçinin barmaq təlimləri, tənəffüs və səs məşqlərinin inkişafı üçün xüsusi məqsədayönlü işin aparılmasına ehtiyac olduğunu qeyd edir (3, s.85).

Pozulmuş dizartriyanın aradan qaldırılması üzrə loqopedik iş tərkibinə beş mərhələ daxil edir.

1-ci mərhələ- hazırlıq.

Bu mərhələnin məqsədi artikulyasiya aparatının artikulyasiya əymələrinin formalaşmasına hazırlamaqdır.

İstiqamətlər:

- əzələ tonusunun normallaşdırılması;
- artikulyasiya aparatının motorikasının normallaşdırılması;
- nitq çıxışının normallaşdırılması;
- səlis, uzunmüddətli nəfəsvermənin yaradılması;
- səsin normallaşdırılması;
- prosodikanın normallaşdırılması;
- əllərin xırda motorikasının normallaşdırılması.

2-ci mərhələ yeni ixtiyarı bacarıq və vərdişlərin yaradılması.

İstiqamətlər:

- Əsas artikulyasiya əyilmələrinin yaradılması;
- Səslər üzərində işin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
- Fonematik eşitmənin inkişafı;

- Səslərin qoyuluşu;
- Avtomatlaşdırma;
- Differensasiya (eşitmə vasitəsi ilə differensasiya, təcrid olunmuş artikulyasiyaların differensasiyası, hecalar, səslər səviyyəsində tələffüz differensasiyası).

3-cü mərhələ - kommunikativ bacarıq və vərdişlərin işlənməsi.

İstiqamətlər:

- Özünü idarənin yaradılması;
- Müxtəlif nitq vəziyyətlərində düzgün nitq vərdişlərinin məşq etdirilməsi.

4-cü mərhələ- ikincili pozuntuların aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması.

5-ci mərhələ- məktəb təliminə hazırlıq.

İstiqamətlər:

- Qrafomor vərdişlərin formalaşması
- Rəhbərli nitqin inkişafı;
- Dərketmə fəaliyyətinin inkişafı və uşağın baxışlarının genişləndirilməsi.

Korreksiyası uzunmüddətli məşğələləri tələb edən tələffüzün qeyri-tipik pozulmalarına dair məsələ ilk dəfə olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Q.Qutsman tərəfindən qaldırılmışdır. O, “artikulyasiyanın silinməsi, pozulması” kimi təzahür edən pozulmaların ümumi əlamətləri qeyd edirdi. 1879-cu ildə nitq pozulmaları sırası A.Kussmaul tərəfindən detallı şəkildə izah olunmuşdur. Bu pozulmalar arasında o, uşaqlarda səs tələffüzünün xüsusi növ pozulmasını tədqiq edirdi və bu pozulmanı da “dizartriya” adlandırdı (4, s.42). Onun tərəfindən dizartriyanın müxtəlif növləri aşkarlanmışdır:

- Artikulyasiya pozulması və diksiya pozulması.

Birincini dizartriya kimi, ikincini isə disfaziya kimi qələmə aldılar. Daha sonralar müxtəlif yerli və xarici mütəxəssislər qrupu tərəfindən təbiət və simptomatika cəhətdən nə dislaliyaya nə də dizartriya uyğun gəlməyən nitqin səs tərəfinin formalaşma pozulmalarının olduğu dair məlumatlar qeyd olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Pozulmuş dizartriya zamanı əllərin xıra motorikasının inkişafı vacib hesab olunur. Artikulyasiya aparatı innervasiyasının qabıq sahələrinin barmaqların əzələ innervasiya sahələri ilə yaxınlığı, eləcə də, nitq inkişafını stimullaşdırmaq üçün idarəetmə fəaliyyətinin əhəmiyyətinə dair neyrofizioloji məlumatlar korreksiyaedici işə bu cür yanaşmanı şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Архипова Е.Ф. Клинико-педагогическая характеристика детей со стертой формой дизартрии // Актуальные вопросы теории и практики коррекционной педагогики. М., 1997. С. 27-34.
2. Ефименкова Л.Н. Коррекция звуков речи у детей. М., 1987.
3. Карелина И.Б. Дифференциальная диагностика стертых форм дизартрии и сложной дислалии // Дефектология. 1996. № 5.
4. Карелина И.Б. Логопедическая работа с детьми с минимальными дизартрическими расстройствами: Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 2000.

С.Р.Асланова

Основные группы стертой дизартрии и логопедическая работа

Резюме

Дизартрия связана с нарушением произношения речи, что связано с недостаточной мышечной иннервацией речевого аппарата. Нарушение произношения речи при дизартрии считается ведущим в структуре дефектов речи. Незначительные проявления нарушений головного мозга могут привести к стертой дизартрии. Поэтому их следует рассматривать как проявления дизартрии.

S.R.Aslanova

The main groups of erased dysarthria and speech therapy

Summary

Dysarthria is associated with a violation of the pronunciation of speech, which is associated with insufficient muscle innervation of the speech apparatus. Speech impairment in dysarthria is considered leading in the structure of speech defects. Minor manifestations of brain disorders can lead to debilitated dysarthria. Therefore, they should be considered as manifestations of dysarthria.

Rəyçi: ped.f.d., dos. N.T.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2020

V.M.BAĞIROV

dosent

e-mail: vmbagir@rambler.ru

E.R.CUMAZADƏ

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

İDMAN TURİST MARŞRUTLARININ SEÇİMİNİN ƏSAS HÜDUHLARI

Açar sözlər: marşrut, dağ aşırımı, iqliməuyğunlaşma, çətinlik dərəcəsi

Ключевые слова: маршрут, горный перевал, акклиматизация, категория сложности

Key words: route, mountain pass, acclimatization, category of difficulty

Cəmiyyət müxtəlif idman proqramlarına malikdir, lakin yalnız turizm sağlamlığın bütün lazımi komponentlərini özündə cəmləşdirir. Bu təbiətlə təmasda olmaq, mühitin dəyişməsi, psixoloji boşalma və ən əsası fiziki fəallıqdır.

Turizm təşkilatlanmada sadədir, bütün yaşlı insanlar üçün mümkündür. Bununla belə, o təbii və əlçatan idman növüdür.

İdman turizmi kollektivçilik, nizam-intizamlılıq, inam, dözümlülük və sairə başqa gözəl insani keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Dağ-piyada turizmi idman turizminin bir növü olaraq sərbəst bir turizm növü kimi formalaşmışdır. Marşrutlarının əksəriyyəti kifayət qədər öyrənilmiş və bu haqda turizm təşkilatlarında müəyyən məlumatlar var.

Turizmin bütün növləri arasında dağ səyahəti daha çox fiziki güc tələb etməsi ilə səciyyələndirilir.

Yüksək dağ şəraitində turist çantası ilə uzun müddət hərəkət etmək insanın tənəffüs və qan-damar sistemi qarşısında yüksək tələblər qoyur. Bu digər tərəfdən də oksigenin parsial təzyiqinin azalması ilə gipoksiyanın yaranmasına səbəb olur.

Orqanizmin dağ şəraitinə uyğunlaşması üçün fəthedici yüksəklikdə 7-10 gün qalması müvafiq sayılır. Qeyd olunan müddəti əvvəlcədən planlaşdırmaq lazımdır.

Uzun müddət ərzində yüksəkliklərə çıxmaq və aşağı enmək əzələlərə, aşağı ətraf orqanlarına həddən artıq güc düşməsinə səbəb olur (2, s.18).

Turist marşrutunun seçilməsi, təşkili və həyata keçirilməsi marşrutun sənədlərində mütləq əks etdirilməlidir. Turist qrupunun rəhbəri (gid-bələdçi), turistlərə marşrutda göstərilən xidmətlərin: nəqliyyat xidmətinin, turistlərin yerləşdirilməsinin, onların marşrutda qidalanması, səyahətin proqramında nəzərdə tutulmuş digər xidmət növlərinin şərtləri ilə ətraflı tanış etməlidir.

Səyahət rayonunun, aşırım keçidlərinin seçilməsi həmişə qrupun ümumi hədəflərindən, onun təşkilati, fiziki və texniki imkanlarından asılıdır.

Müxtəlif dağ rayonlarında qurulmuş fərqli marşrutları şərti olaraq bir neçə növə bölmək olar:

- iqliməuyğunlaşmanın ilmələri və ya radial yürüşlər ilə xətti və ya dairəvi marşrutların keçilməsi (1.s.5). Bu cür varianta ilkin öyrənilməyə ehtiyac duyulan, buzlaq və aşırımlı əraziləri keçmədən, lakin kifayət qədər çətin marşrut keçmək istəyən qruplar üstünlük verirlər;

- çoxlu sayda radial yürüşləri olan radial və ya xətti marşrutlar. Bir çox hallarda bu cür yürüşlər yeni aşırımların keçilməsi, kəşfiyyatı və digər dağ silsilələrində aşırım yollarının və görüntü nöqtələrində yarganların izlənilməsi üçün tətbiq olunur;

- yürüşlər (nadir hallarda) və ya çətin olmayan çoxlu sayda aşırımların keçilməsi ilə lokal və ya nisbətən böyük dağ qovşaqlarının ətraflı turist tədqiqatı.

Bu qovşağın tədqiq olunması çətin aşırımın keçilməsi ilə yekunlaşa bilər (2, s.20). Bu cür aşırımı, qrup onu maraqlandıran çətin keçiləsi dağ qovşağına yetişmək məqsədilə həm başlanğıcda, həm də lazımi iqlimə uyğunlaşmadan sonra keçə bilər. Məsələn, qrup kifayət qədər qəliz aşırımla, hər hansı bir buzlağın yuxarı başına yetişərək, oradan ətraf ərazilərin keçid imkanlarını müşahidə edə bilər.

Bu və ya digər halda, əgər qrup kəşfiyyat işləri zamanı alt qruplara bölünsə də özlüyündə bütöv bir vahiddir. Bir qayda olaraq, belə qrup birlikdə gecələyir, əks halda, əgər marşrut kitabçasında qeyd edilməyibsə və ya kifayət qədər ciddi səbəblər yoxsa qrupun gecələyərkən bölünməsi “səyahətin təşkili qaydalarının” pozuntusudur.

Hərdən dağlarda əlaqəli şəkildə bir neçə qrup işləyir və təhlükəsizliyin qarşılıqlı təmini, görüş yerləri və s. məsələlərlə bağlı problemlər ortaya çıxır. Maraqlı idman marşrutlarının keçilməsi kimi məqsəd daşıyan iki-üç qrup üçün bu cür məsələlər ilkin olaraq marşrutun İMK (ixtisaslaşdırılmış marşrut komissiyası) tərəfindən təsdiq edildiyi zaman həll olunur (3, s.35-40). Böyük sayda qrupların və iştirakçıların və ya yürüş məktəblərinin başçılarının, turizm təlimatçılarının yığıncaqlarında, belə məsələlərin aydınlaşdırılması mümkün deyil. Bu zaman, ayrı-ayrı qrup, elmi bölmə və ya təhsil müəssisəsinin keçmək istədiyi əsas marşrut xətləri ilkin təsdiq zamanı razılaşdırılır.

Eyni zamanda məşqçilər şurasının, daxili İMK-nin yaradılması və rəsmi sənədlə təsdiq edilməsi məsləhət görülür (onun təcrübəsi ümumi qəbul olunmuş tələblərə uyğun olmalıdır). Səyahət zamanı əgər ehtiyac duyularsa o, şəraitə uyğun olaraq qrup və ya bölmələrin marşrutunu dəqiqləşdirə bilər.

Bir çox belə hallar zamanı baza düşərgəsi qurulur və tədris planı və ya ekspedisiya-toplanış planı dərslərindən sonra qruplar öz marşrutlarına yola düşürlər. Daha sonra digər qruplarla görüş üçün baza düşərgəsinə geri dönürlər və ya özləri ərazini tərk edirlər. Belə toplanışların və məktəblərin qrupları tez-tez paralel marşrutlar üzrə hərəkət edərək, ayrı-ayrı aşırımları keçir, zaman-zaman bir-biriləri ilə görüşür və ya dairəvi şəkildə qarşı-qarşıya hərəkət edirlər.

Hansı ümumi iş planını seçmək, toplanış və ya məktəb rəhbərlərinin işidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, digər qruplarla birgə hərəkət çətin aşırımların keçilməsini rahat etsə də (əlavə avadanlıq və imkanlar), belə yürüş zamanı rəhbərlik yalnız bir qrup rəhbərinə verilə bilər.

Tez-tez məktəb və ya toplanış rəhbərləri artıq müstəqilliyə can atırlar: “bizə ərazini müəyyən edin, dağlara gələcəyik, orada aydınlaşdıracağıq kim, hara və necə.” Bu artıq başqa problemdir. Marşrut üzrə dağlarda əsas hərəkət xətləri əvvəlcədən İMK tərəfindən təsdiq olunmalı və riayət edilməlidir (məntiqə uyğun olaraq). Toplanışlar zamanı tanış olmayan aşırımların keçilməsinə ehtiyatla yanaşılmalıdır, əsasən də əgər qrup tərkibinə görə yuxarı çətinlik dərəcəsi olan aşırımların keçilməsi hüququna malik deyil. Adətən belə qruplar sənədlərdə 1B-2A kimi tanınan aşırım marşrutlarını keçir və sonradan onu 2B-3A kimi dəyərləndirir (“qaliblər mühakimə edilmir”).

Əgər bu qrupu yürüşə “buraxan” İMK lazımi səlahiyyətə malik deyilsə və ya prinsipial mövqe tutmursa, o zaman qrupu “mühakimə” etmirlər, baxmayaraq ki “qayda” pozuntusu göz qabağındadır (5, s.10).

Bütün bunlar qrup rəhbərlərinin işinin tənqid edilməsi üçün deyil, əksinə eyni rayonda işləyən (yürüşdə iştirak edən) bir neçə qrupun marşrutlarının planlaşdırılması məsələlərinin nə qədər rəngarəng və çətin olduğunu qeyd etmək üçündür.

Ədəbiyyat

1. Bağırov V.M., Nadirov F.K. Dağ-piyada səyahətləri gid- bələdçilərin hazırlanması. Bakı: Kösər, 2007.
2. Salmanova N.B., Məmmədov Y.B., Tağıyev F.R. İdman turizmi. Bakı: Araz, 2014.
3. Salmanova N.B., Məmmədov Y.B., Tağıyev F.R. İdman turizminin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: “OL” MMC, 2015.

4. Ганапольский В.И. Туризм и спортивное ориентирование. Москва, 1987.

5. Краткий справочник туриста. Москва: Профиздат, 1985.

В.М.Багиров, Е.Р.Джумазаде

Основные критерии подбора маршрута спортивного туристского похода

Резюме

Всё многообразие построений спортивных туристских маршрутов в различных горных районах можно условно разделить на несколько видов: прохождение линейных или кольцевых маршрутов с предварительными акклиматизационными петлями.

Могут быть маршруты с большим количеством радиальных выходов, а так же прохождением большого количества не очень сложных перевалов.

V.M.Baghirov, E.R.Jumazade

The main criteria for selecting a route for a sports hiking trip

Summary

The whole variety of constructions of sports tourist routes in various mountainous areas can be divided into several types: passing linear or circular routes with preliminary acclimatization loops.

There can be routes with a large number of radial exits, as well as passing a large number of not very difficult passes.

Rəyçilər: prof. N.B.Salmanova

Azərbaycan DBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növlərinin

nəzəriyyəsi və metodikası kafedrası

(12.02.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №06))

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2020

V.M.BAĞIROV

dosent

e-mail: vmbagir@rambler.ru

Y.B.MƏMMƏDOV,**E.V.BAĞIROV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

YENİ EKSORSİYALARIN HAZIRLANMASI METODİKASI*Açar sözlər: ekskursiya, marşrut, obyekt, rəhbər, obyektin toplusu, yaradıcı qrup**Ключевые слова: экскурсия, маршрут, объект, гид, карточка объекта, творческая группа**Key words: excursion, route, object, guide, object card, creative group*

Hər hansı bir mövzu üzrə yeni ekskursiya yaratmaq böyük bir kollektiv işçilərinin fəal iştirakını tələb edən mürəkkəb prosesdir. Gələcək ekskursiyanın məzmunu, onun idraki dəyəri metodistlərin və ekskursiya rəhbərlərinin biliklərindən, onların səriştəliliyindən, pedaqogika və psixologiyaın əsaslarını praktiki mənimsəmə dərəcəsiindən, auditoriyaya təsir göstərməyin daha səmərəli vasitə və üsullarını seçməyi bacarmaqdan birbaşa asılıdır.

Ekskursiya iki vacib prosesin: onu hazırlamanın və keçirmənin nəticəsidir. Onlar öz aralarında bir-biri ilə bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı şərtləndirir. Yaxşı düşünülməmiş, hazırlıq almadan ekskursiyanı yüksək keyfiyyətdə keçirməyi təmin etmək mümkün deyildir (1, s.5). Yeni ekskursiyanı hazırlamaq üzrə işlərdə iki əsas istiqaməti göstərmək olar:

- yeni ekskursiyanın mövzusunun işlənilib-hazırlanması;
- təzə başlayan, yaxud artıq işləyən ekskursiya rəhbərinin, onun üçün yeni olan ekskursiyanın keçirilməsinə hazırlanması.

Yeni ekskursiyanın hazırlanması yaradıcı qrupa tapşırılır. Onun tərkibinə adətən azı 3, çoxu 7 nəfər daxil edilir, bəzi hallarda isə mövzunun mürəkkəbliyindən asılı olaraq, daha çox üzv təyin edilir. Onların çoxu turizm təşkilatlarında işləyən ekskursiya rəhbəridir. Müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislər-muzeylərin elmi işçiləri, ali və orta məktəb müəllimləri və s. tez-tez məsləhətçi qismində dəvət olunurlar.

Yaradıcı qrupun hər bir iştirakçısına ekskursiyanın ya bölmələrdən birini, ya mövzudaxili mövzularından birini, ya da mövzudaxili mövzularından bir, yaxud bir neçə sualı işləyib-hazırlamaq həvalə edilir. İşə nəzarət edilməsi məqsədilə yaradıcı qrupa rəhbər seçilir (təyin edilir).

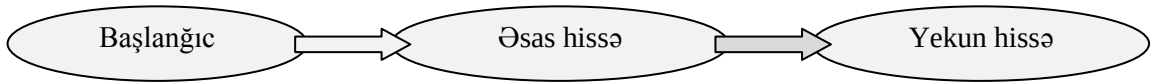
Yeni ekskursiyanın hazırlanması üç əsas pillədən keçir.

• **İlkin hazırlıq işləri**-gələcək ekskursiya üçün materialların seçilməsi, onların öyrənilməsi (yəni həmin mövzu üzrə bilik toplama prosesi, ekskursiyanın hədəf və vəzifəsinin müəyyən edilməsi). Bunlarla eyni zamanda, ekskursiyanın üstündə qurulacağı obyektlərin seçilməsi baş verir.

• **Ekskursiyanın özünün bilavasitə hazırlanmasına aşağıdakılar daxildir:** ekskursiyanın marşrutunun tərtib edilməsi; faktiki materialların işlənilib-təkmilləşdirilməsi; ekskursiyanın məzmunu, onun bir neçə əsas suallardan ibarət əsas hissəsi üzərində nəzarət mətninin yazılması; ekskursiyanın keçirilməsi metodikası üzərində iş; ekskursiyanın keçirilməsi zamanı istifadə ediləcək göstərmə və hekayətin daha səmərəli metodiki üsullarının seçilməsi; yeni ekskursiyanın metodiki işlənməsinin hazırlanması; ekskursiya rəhbəri tərəfindən fərdi mətnlərin yazılması.

• **Yekunlaşdırıcı pillə** – ekskursiyanın marşrutda qəbulu (müdafiəsi). Yeni ekskursiyanın marşrutda işə qədər öz mövzusunı müdafiə etmiş ekskursiya rəhbərinin işə buraxılması icazəsini ekskursiya təşkilatının rəhbəri tərəfindən təsdiq edilməsi (2, s.115-121).

Bütün ekskursiyaların ən sadə şəkildə sxemi mövzudan, onun növündən və keçirilmə formasından asılı olmayaraq eyni cürdür:

Ekskursiyanın sxemi

Başlanğıc, bir qayda olaraq, iki hissədən ibarət olur:

- təşkilati hissə (ekskursiya qrupu ilə tanışlıq və ekskursiyaçıların yolda və marşrutun keçirilməsində təhlükəsizlik qaydaları barədə təlimatlandırılması);
- informasiya hissəsi (mövzu, marşrutun yol boyu (uzunluğu) və davamiyyət müddəti, yoladüşmə və geriçatma vaxtları, sanitariya dayanacaqları və ekskursiyanın başa çatma yeri haqqında qısa məlumatlar).

Əsas hissə konkret ekskursiya obyektləri, göstərmə və hekayətin uyarlığı üzərində qurulur.

Yekun hissə, başlanğıc kimi, ekskursiya obyektləri ilə əlaqədar olmur. O, 5-7 dəqiqə vaxt almalıdır və iki hissədən ibarətdir.

- Birincisi-ekskursiyanın əsas məzmununun yekunu, mövzu üzrə nəticələri.
- İkincisi-həmin mövzunu genişləndirən və dərinləşdirən digər ekskursiyalar haqqında məlumat.

Ekskursiyanın maraqlı keçməsi olduqca vacibdir. Amma onun turistlərə gərək olmayan informasiyalarla yüklənməməsi, materialın təqdim edilməsinin vasitə və üsullarının yorucu-usandırıcı olmaması heç də az əhəmiyyətli deyildir. Yeni ekskursiyanın hazırlanması prosesində bir sıra əsas mərhələləri fərqləndirmək olar, onlar aşağıdakı qaydada sıralanıb yerləşdirilir:

Ekskursiyanın hazırlanması prosesi

Ekskursiyanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi. Hər hansı bir yeni ekskursiyanın üzərində işləmə onun hədəflərinin dəqiq müəyyən edilməsindən başlayır.

Bu, ekskursiya müəlliflərinə gələcəkdəki işləri daha yüksək səviyyədə təşkil edib aparmaqda kömək edir. Ekskursiyanın məqsədi tarix, mədəniyyət abidələrinin və digər obyektlərin ekskursiyaçılara nəyin naminə göstərilməsidir (4, s.37-41). Ekskursiya rəhbərinin hekayəti də məhz bu son məqsədə xidmət edir. Bir neçə məqsədin adını çəkək: vətənpərvərlik, vətənə, ictimai-faydalı əməyə, başqa xalqlara sevgi və hörmət tərbiyə etmək; estetik tərbiyə, həmçinin görüş dairəsinin genişləndirilməsi; elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrindən əlavə bilik əldə edilməsi və s. Ekskursiyanın vəzifəsi onun mövzusunı açmaqla məqsədlərinə çatılmasıdır.

Mövzunun seçilməsi. Mövzunun seçilməsi potensial tələbdən, konkret sifarişdən, müəyyən ekskursiya tematikasının məqsədyönlü şəkildə yaradılmasından asılı olur. Hər bir ekskursiyanın dəqiq müəyyən edilmiş mövzusu olmalıdır. Mövzu elə bir özəkdir ki, o, bütün obyektləri, mövzunun bütün mövzudaxili mövzularını bir tam kimi birləşdirir.

Ekskursiyanın yaradılması zamanı obyektlərin seçilməsini yaradıcı qrupun iştirakçıları öz materiallarını daim mövzu ilə tutuşduraraq aparırlar. Lakin mövzu üzrə obyektləri seçmək hələ azdır, bu mövzunun daha böyük bitkinlik və inandırıcılıqla açıla biləcəyi konkret materialı da tapmaq lazımdır. Mövzunun qruplaşdırılması mövcud təsnifatın əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat seçilməsi. Yeni ekskursiyanın işlənilib-hazırlanmasının gedişatında mövzunu açan kitab, broşür, qəzet və curnallarda dərc edilmiş məqalələrin siyahısı tərtib edilir. Həmin siyahının təyinatı – ədəbi mənbələrin öyrənilməsi üzrə qarşıdakı işlərin təxmini sərhədlərinin təyin edilməsi, mətnin hazırlanması zamanı faktiki və nəzəri materiallardan istifadə edilməsində ekskursiya rəhbərlərinə kömək göstərilməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı bir neçə nüsxədə çoxaldılaraq, qrupda rahat işləmək və həmin mövzu üzrə gələcəkdə ekskursiyalar keçirəcək ekskursiya rəhbərlərinə kömək üçün paylanır. Siyahıda müəllif, əsərin adı, nəsr ili, həmçinin fəsillər, bölmələr, səhifələr göstərilir. Siyahı ədəbi qaynaqların miqdarı çox olduğu zaman, iki hissəyə ayrıla bilər: «Əsas ədəbiyyat» və «Əlavə ədəbiyyat».

Ekskursiya materialının digər qaynaqlarının müəyyən edilməsi. Çap edilmiş yazılardan başqa, digər qaynaqlardan da istifadə edilə bilər. Ekskursiyanın müəllifləri onların siyahısını tutur, ekskursiyanın mövzusu üzrə materialların saxlandığı dövlət arxivləri, muzeylər, sənədli-xronikal və elmi-kütləvi kinofilmlər həmin siyahıya daxil edilir. Tarixi hadisələrin iştirakçılarının və şahidlərinin xatirələri də qaynaq qismində istifadə edilə bilər. Lakin memuar materiallarından istifadə edərkən qeyri-dəqiqliklərə və tendensiyalılığa yol verməmək üçün ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Hekayət üçün yalnız etibarlı, diqqətlə yoxlanılmış, fakt və rəqəmlərdən seçilməlidir. Materialların axtarışından və sistemləşdirilməsində kompyuter ensiklopediyaları, o cümlədən lazer disklərindən (SD-ROM) multimediyaya məlumat bazaları xeyli kömək göstərə bilər.

Ekskursiya obyektlərinin seçilməsi və öyrənilməsi. Artıq deyildiyi kimi, obyektlərin göstərilməsi ekskursiyada ən başlıca mövqe tutan hissəsidir. Obyektlərin düzgün seçilməsi, onların miqdarı, göstərmənin ardıcılığı ekskursiyanın keyfiyyətinə təsir göstərir.

Aşağıdakılar obyekt qismində ola bilər:

• bizim xalqın həyatında, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında baş vermiş **tarixi hadisələrə bağlı xatirə yerləri**;

• **bina və qurğular** ilə bağlı xatirə abidələri, memarlıq və şəhərsalma əsərləri, sənaye müəssisələrinin binaları, mühəndis qurğuları (qalalar, körpülər, qüllələr), muzeylər, türbələr, mədəniyyət təyinatlı binalar və digər tikililər;

• **təbiət abidələri**-meşələr, parklar, çaylar, göllər, nohurlar, qoruqlar, tək ağaclar, relikt bitkilər və s.;

• dövlət və xalq muzeylərinin, şəkil qalareyalarının, daimi və müvəqqəti sərgilərin **ekspozisiyaları**;

• **arxeologiya abidələri**-şəhər yerləri, qədim dayanacaqlar, məskənlər, qəbirli kurqanlar, torpaq sədlər, yollar, dağ-mədən yerləri, ağıl və küzlər, müqəddəs yerlər (ocaqlar), kanallar və s.;

• **incəsənət abidələri**-təsviri sənət əsərləri, dekorativ-tətbiqi sənət, heykəltəraşlıq, bağ-park və s. İncəsənət obyektləri.

Ekskursiyanın yaradılması zamanı vəzifə obyektlər çoxluğundan həm zahiri görkəmcə, həm də daşıdığı informasiyalar sarıdan ən maraqlılarını seçməkdən ibarətdir.

Obyektlərin düzgün seçilməsi ekskursiya materialının qavranılmasının mövzunun dərin-dən açılmasının gözlə görünən əsasını təmin edir. Bu işi elə təşkil etmək lazımdır ki, eyni bir obyekt bir ekskursiyadan başqa ekskursiyalara köç etməsinlər. Mümkün qədər elə etmək lazımdır ki, hər bir mövzunun «öz» obyekti olsun. Obyektlərin rəngarəngliyi ekskursiyalarda təəssüratların düzgün əvəzlənməsini təmin etməyə imkan verir, müxtəlif mövzuların öyrənilməsi zamanı yenilik elementlərini saxlamağa şərait yaradır.

Obyektlərin seçilməsi onların hər birinə toplu (pasport) tərtib etməklə başa çatır. Toplunun məlumatları həm konkret işlənib-hazırlanan mövzular, həm də gələcək ekskursiyalar üçün istifadə olunur.

Obyektlərin toplusuna aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

1) obyektin necə adlandırılması (ilkin və müasir), həmçinin onun xalq arasında tanındığı adı;

2) abidənin bağlı olduğu tarixi hadisə, hadisənin tarixi;

3) obyektin yerləşdiyi yer, onun poçt ünvanı, abidənin kimin ərazisində (şəhər, qəsəbə, sənaye müəssisəsi və s.) yerləşməsi;

4) abidənin təsviri (ona yaxınlaşma yolu, onun müəllifi, qurulduğu tarix, hansı materialdan hazırlanması, xatirə yazısının mətni);

5) abidə haqqında məlumatın qaynağı (ədəbiyyat, abidə və hadisə harada baş vermişdir, arxiv məlumatları, şifahi rəvayətlər, əsas çap işləri və çap edilməmiş işlərin saxlanma yeri);

6) abidənin necə qalması (abidənin və onun yerləşdiyi ərazinin durumu, axırncı təmirin, restavrasiyanın tarixi);

7) abidənin mühafizəsi (kimə həvalə edilmişdir);

8) abidə hansı ekskursiyalarda istifadə olunur;

9) toplusunun tərtib edildiyi tarix, tərtib edənin familiyası və vəzifəsi.

Abidənin indiki və keçmiş görkəmini əks etdirən fotosəkili ekskursiya qovluğuna yerləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Bağırov V.M., Nadərov F.K. Ekskursiyaların təşkili və keçirilməsi. Bakı: Köşər, 2007.
2. Salmanova N.B., Məmmədov Y.B., Tağıyev F.R. İdman turizminin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: "OL" MMC, 2015.
3. Salmanova N.B., Məmmədov Y.B., Tağıyev F.R. İdman turizmi. Bakı: Araz, 2014.
4. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Москва: Советский спорт, 2007

В.М.Багиров, Я.Б.Мамедов, Э.В.Багиров

Методика разработки новых экскурсий

Резюме

Разработка новой экскурсии, на любую тему - сложный процесс, требующий активного участия большой группы сотрудников. Содержание будущей экскурсии, ее познавательная ценность должны быть в состоянии вобрать наиболее эффективные методы и приемы воздействия на аудиторию. А также опыта и умения методологов и гидов, их компетентность, практические навыки.

Экскурсия является результатом двух важных процессов: подготовки и её проведения. Они взаимосвязаны и взаимно подкреплены. Невозможно провести экскурсию на высоком уровне без хорошо продуманной качественной подготовки.

V.M.Baghirov, Y.B.Mammadov, E.V.Baghirov
Method of developing new excursions
Summary

Developing a new tour on any topic is a complex process that requires the active participation of a large group of employees. The content of the future excursion, its cognitive value should be able to absorb the most effective methods and techniques of influencing the audience. As well as the experience and skills of methodologists and guides, their competence, practical skills.

The tour is the result of two important processes: preparation and its conduct. They are interconnected and mutually reinforced. It is impossible to conduct a tour at a high level without well-thought-out quality training.

Rəyçilər: prof. N.B.Salmanova
Azərbaycan DBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növlərinin
nəzəriyyəsi və metodikası kafedrası
(12.02.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №06))

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2020

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 34)

AZƏRBAYCAN FORTEPIANO MUSIQISINDƏ A.ZEYNALLI YARADICILIĞININ ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan, pyes, A.Zeynallı, miniatür, fortepiano

Ключевые слова: Азербайджан, пьеса, А.Зейналлы, миниатюра, фортепиано

Key words: Azerbaijan, piece, A.Zeynalli, miniature, piano

Azərbaycan fortepiano musiqisi tarixi nöqteyi-nəzərindən çox qısa, lakin məzmun etibarilə çox zəngin və dolğun bir yol keçmişdir. Forteplano yaradıcılığı XX əsrin üçüncü onilliyində formalaşmağa başlayır. Buna baxmayaraq, bu sahədəki nailiyyətlər nəinki öz ölkəsində, eləcə də onun sərhədlərində kənarda böyük nüfuz əldə etmişlər.

Milli fortepiano musiqisinin hüdudları geniş olduğundan biz bədii-tərbiyəvi dəyəri baxımından xarakterizə edilən bəstəkarların yaradıcılığı ilə qənaətlənirik. Bu baxımdan Azərbaycan klassiklərindən - Q.Qarayev, F.Əmirov, C. Hacıyev, T. Quliyev və başqalarının əsərlərini xüsusi qeyd etməliyik. Məhz adlarını çəkdiyimiz bəstəkarların əsərlərində milli intonasiyalara istinad edən klassik musiqi janrlarının üzvi surətdə vəhdəti daha parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Bu da öz növbəsində məktəblilərin musiqi tədrisində milli professional musiqidən istifadənin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir və zənginləşdirir.

Azərbaycan xalqının geniş dairələrinin bilavasitə bəstəkarlıq yaradıcılığı ilə bağlı olan musiqi sənətinə cəlb edilməsinə Üzeyir Hacıbəyovun rolu əvəzsiz və həlledici olmuşdur. Məhz o, Azərbaycan musiqisinin professional tərzdə inkişafının fundamentini qoyaraq dövlət səviyyəsində milli musiqi mədəniyyətilə bəstəkarlıq yaradıcılığının qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan professional musiqi təhsilinin yaranması sistemlə bağlı olan ideyaların müəllifi və təbliğatçısı olmuşdur.

Fortepiano musiqisinə ilk dəfə bəstəkar Asəf Zeynallı (1909-1932) müraciət etmişdir. O, bu alət üçün «Uşaq süitası», «Durna» pyesi, Azərbaycan xalq ladları əsasında fuqalar, sonata yaratmışdır. Tələbəlik illərində bəstələnmiş bu əsərlər nəinki Azərbaycan fortepiano musiqisinin formalaşması probleminin həllində, həmçinin uşaq fortepiano musiqisinin təşəkkülü və inkişafında da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan xalq musiqisini, onun obrazlı quruluşunu, inkişaf prinsiplərini, lad-intonasiya əsasını dərindən başa düşən sənətkar dogma incəsənətin ənənələrini fəal şəkildə zənginləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Xalq musiqisi ilə üzvi surətdə bağlı olmaq, onun zəngin ənənələrindən istifadə etmək, folklor elementlərini yaradıcılıqla istiqamətləndirmək, milli musiqi dilinin müasir bəstəkarlıq texnikası üsulları ilə qarşılıqlı vəhdətinə səy göstərmək A.Zeynallı yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləridir. A.Zeynallı öz əsərlərində zəngin milli folklor intonasiyalarına cəsarətlə müraciət edirdi, səciyyəvi milli xüsusiyyətləri klassik musiqisi irsinin ənənələri ilə uyğunlaşdıraraq Azərbaycan xalq musiqisinin melodik, lad-intonasiya və ritmik qanunauyğunluqlarını inkişaf etdirirdi.

УШАГ СУИТАСЫ

ДЕТСКАЯ СЮИТА

Куклаларын жүрүшү

1

Шествие кукол

АСЭФ ЗЕЙНАЛЛЫ
АСАФ ЗЕЙНАЛЛЫ

Hələ tələbə olarkən A.Zeynallı fortepiano üçün fuqalar yazır. Bu əsərlər mürəkkəb klassik musiqi formasını Azərbaycan xalq melosunun xüsusiyyətlərinə əlaqələndirməsi sahəsində ilk təşəbbüslərindən biri kimi maraq doğurur. İmitasion-polifonik ifadə vasitələrindən istifadə edən bəstəkar milli ruhda xarakter əsərləri yaradır. Təəssüflər olsun ki, bizə bu əsərlərdən ikisi - mi minor və sol minor üç səslili fuqaları gəlib çatmışdır.

Mi minor fuqasında «Qoyunlar» Azərbaycan xalq mahnısının ritmik cəhətdən dəyişilmiş mövzusunun istifadə edilməsidir. Bu, elegik, həzin və axıcı bir melodiyadır. Xalq mahnısındakı mövzunu fuqanın tələblərinə uyğunlaşdıraraq Zeynallı avaz daxilindəki ritmik təkrarlıqdan imtina edərək başqa dəyişiklikləri edir, bu da xalq mənbəyi ilə əlaqəni itirmədən avazın fuqa mövzusunə xas cizgilər almasına səbəb olur.

Sol minor fuqası tam başqa xarakterdə olub - ritmik cəhətdən kəskin, rəqsvari və məzəlidir. Bu əsərdə olan milli xarakter əvvəlki fuqaya nisbətən daha parlaqdır. Göstərilirdi ki, A. Zeynallı fortepiano musiqisinə müraciət edən ilk Azərbaycan bəstəkarıdır. Onun uşaqlar və gənclər üçün yazdığı fortepiano əsərləri respublikada fortepiano miniatürlərini inkişaf etdirmək üçün əsas olmuş və Azərbaycan fortepiano musiqisinin ilk nümunələri hesab edilmişdir.

O, musiqi klassiklərinin realist ənənələrini davam etdirərək özünün ən yaxşı fortepiano əsərini - bir sıra incə, lirik miniatürlərdən ibarət «Uşaq Süitəsi»ni yaratmışdır. Bu süitədə R. Şumanın «Gənclik üçün albom»unda və P.Çaykovskinin «Uşaq albomu» ənənələrin inkişafını görürük.

Bəzən elə fərz edirlər ki, uşaqlar üçün xüsusi musiqi əsəri yoxdur, hər cür yaxşı musiqi uşaqlara aydın olur. Lakin, bu tamamilə yanlış fikirdir və uşaqların bədii qavrayış psixologiyasını bilməməkdən irəli gəlir. İncəsənətin hər hansı sahəsi kimi musiqinin də dərk edilməsi müəyyən estetik təcrübə tələb edir, bu da öz növbəsində onun zənginləşməsinə kömək edir.

Uşaqları mürəkkəb incəsənət aləminə düşüncəli sürətdə və bacarıqla alışdırmaq lazımdır. Xüsusilə uşaq auditoriyası üçün işləyən şairin, rəssamın, bəstəkarın yaradıcılıq vəzifəsi daha mürəkkəbdir. Uşaqların qəlbinə sehrli açarla yol açmaq, onların dünyagörüşünə uyğun obrazlar tapmaq və uşaqların qavrama qabiliyyətini zənginləşdirmək üçün xüsusi istedad lazımdır. Uşaqların daxili aləmi böyüklərindən heç də sadə deyildir. Uşaqlar üçün musiqi əsərləri bədii, melodik olmalıdır, öz gözəlliyi ilə dinləyicilərin xoşuna gəlməlidir. Bundan başqa o, uşaqların başa düşə biləcəyi formada olmalı, musiqi hissələrini, əhval-ruhiyyəni, fikirləri onlara çatdırmalıdır.

Uşaqların diqqət dairəsi çox da geniş olmur. Ona görə səsləndirmək üçün həcminə görə çox da böyük olmayan aydın melodiyalı, sadə harmoniyalı, aydın folrmalı əsərlər seçilir.

Ушаг вэ буз
(Мahnы)

2

Дитя и лёд
(Песня)

Zeynallının «Uşaq süitası» uşaqlar üçün yazılmış maraqlı əsərlər sırasına daxil edilə bilər. «Uşaq süitası» üzərində işlərkən bəstəkarın qarşısında bədii çəhətdən böyük və mürəkkəb vəzifə dururdu. Lakin A.Zeynallı bu vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəldi. Bəstəkar uşaqlara yaxın olan intonasiyaları və obrazları yaxşı hiss edirdi. «Uşaq süitası»nın məşhur olmasının sirri də elə bundadır. Məktəb işlərinin təcrübələri göstərir ki, uşaqlar nəinki hər bir ayrı-ayrı pyesi, hətta bütün tam silsiləni yaxşı qavrama qanunlarını çox yaxşı bilirdi, o, bunları nəzərə alıb, həmin silsilənin dramaturgiyasını qurmuşdur. «Uşaq süitası» silsiləsi müxtəlif xarakterli altı pyesdən ibarətdir. Bütün pyeslərin proqram başlıqları vardır.

Bu pyeslər aydın obrazlı məzmunu, xalq intonasiyaları, ahənkardlığı, forma zərifliyi, fakturanın sadəliyi ilə fərqlənir, buna görə də uşaqlar onları yaxşı başa düşürlər. Silsilənin bütün pyeslərində bir çox maraqlı metodik, ritmik və obrazlı tapıntılar və musiqini qavrama formaları vardır. Müəllifin dili sadə, aydın olmasının harmonik sintezi və dərin üslub müxtəlifliyi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Elə buna görə də bəstəkarın uşaqlarla söhbəti öz təbiiliyi, sərbəstliyi və harmoniyası ilə fərqlənir. Sözsüz ki, pyeslərin folklorə möhkəm bağlı olması bəstəkarın seçdiyi estetik mövqeni yığcam surətdə xarakterizə edir. «Uşaq süitası» musiqisinin səmimi, istiqanlı ifadə tərzini, xeyirxah sadəliyi bu pyeslərə daxili zövq verir.

Ədəbiyyat

1. Абасова Э.Г., Касимов К.А. Очерки музыкального искусства Советского Азербайджана. Баку, 1970
2. Алексеев А.Д. Методика обучения игре на фортепиано. М., 1978
3. Сеидов Т.А. Азербайджанская Советская фортепианная музыка. Баку, 1980

И.А.Ахмедова

Роль творчества А.Зейналлы в фортепианной музыке Азербайджана

Резюме

В представленной статье раскрывается значимая роль творчества первого азербайджанского профессионального композитора Асафа Зейналлы. Как известно, азербайджанская фортепианная музыка начала формироваться в 30-х годах прошлого века. За свою короткую жизнь композитор создал образцы фортепианного искусства, которые считаются жемчужинами национальной композиторской школы. В данной статье исследуются некоторые примеры его фортепианного творчества.

I.A.Ahmadova

The role of creativity A.Zeynalli in piano music of Azerbaijan
Summary

The article reveals the significant role of the creativity of the first Azerbaijani professional composer Asaf Zeynalli. As you know, Azerbaijani piano music began to form in the 30-s of the last century. During his short life, the composer created samples of piano art, which are considered the pearls of the national school of composition. This article explores some examples of his piano creativity.

*Rəyçilər: dos. K.R.Sədirxanova,
dos. A.F.Aşumova*

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2020

G.M.NƏZƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

TƏHSİL PROBLEMLƏRİ VƏ YENİ TƏHSİL PARADİQMALARI

Açar sözlər: təhsil, global təhsil, təhsil paradıqmaları, informasiya cəmiyyəti, innovativ təhsil, ənənəvi təhsil

Ключевые слова: образование, глобальное образование, образовательные парадигмы, информационное общество, инновационное образование, традиционное образование

Key words: education, global education, educational paradigms, information society, innovative education, traditional education

Cəmiyyətin müasir inkişafı yeni bir təhsil sistemini - tələbələrin gələcəyini proyektiv şəkildə təyin etmək, bunun üçün məsuliyyət, özlərinə inam və gələcəyə təsir göstərmək üçün peşəkar qabiliyyətləri formalaşdıracaq yeni təhsil sistemini –“innovativ təlim”i tələb edir.

Qlobal təhsil probleminin mahiyyəti, ilk növbədə, mövcud təhsil sisteminin ("dəstəkləyici təlim" adlandırılan) keçmişə çevrilməsində, keçmiş təcrübəyə yönəlməsində və gələcək istiqamətlərin olmamasında özünü göstərir.

Müasir təhsil problemi ikili xarakter daşıyır. Birincisi, bu qlobal təhsil probleminin təzahürüdür. İkincisi, mühitdə və bütün sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi sistemin güclü təsiri altında baş verir. Müasir təhsil sistemi, o cümlədən, Azərbaycan ali təhsilinin üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Bu gün ali təhsilin müsbət inkişafını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- elm, texnologiya və istehsalın demək olar ki, bütün sahələrində təlim verməyə qadirdir;
- mütəxəssis və kadr hazırlığı miqyasına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur;
- xüsusən təbiətsünaslıqda yüksək səviyyəli fundamental hazırlığı ilə fərqlənir;
- ənənəvi olaraq peşəkar fəaliyyətə yönəldilmiş və təcrübə ilə sıx əlaqəlidir.

Bunlar müasir ali təhsil sisteminin üstünlükləridir.

Təhsilin uzunmüddətli inkişafı problemi yalnız təşkilati, idarəetmə və əsaslandırıcı xarakter daşıyan islahatlar yolu ilə həll edilə bilməz. Bu baxımdan təhsil paradıqmasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi məsələsi getdikcə daha çox olur.

Bunun üçün yeni təhsil siyasətinin elmi mənbələrini üç sahədə axtarmaq lazımdır: təhsil fəlsəfəsində, insan və cəmiyyət elmlərində və "təcrübə nəzəriyyəsi"ndə.

Təhsil fəlsəfəsi insanın müasir dünyadakı yeri, varlığının mənası, bəşəriyyətin əsas problemlərinin həllində təhsilin sosial rolu haqqında yeni bir fikir verməlidir.

İnsan və cəmiyyət elmləri (təhsil psixologiyası, sosiologiya və başqaları) insanın davranış və inkişaf qanunlarını müasir bir elmi anlayışa, həmçinin təhsil sistemi daxilindəki insanlarla təhsil sisteminin özünün cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə modelinə sahib olmaq üçün lazımdır.

Müasir pedaqogika, sosial dizayn, təhsil sisteminin idarə olunması və s. daxil olmaqla "Təcrübə nəzəriyyəsi" yeni bir təhsil sisteminin görünüşünü təqdim etmək üçün sistemin məqsədlərini, quruluşunu, təşkili və idarəetmə prinsiplərini müəyyənləşdirməsinə imkan yaradacaqdır. Bununla yanaşı, təhsil sisteminin islah edilməsi və yaşayış şəraitinin dəyişməsinə uyğunlaşdırılması üçün bir vasitə olacaqdır.

Beləliklə, təhsilin inkişafının təməl əsaslarını təşkil edən metodologiyaları humanist paradıqma adlandırmaq olar. Çünki o, insana, onun mənəvi inkişafına, dəyər sistemə yönəlmişdir. Bundan əlavə, tədris prosesinin əsasını təşkil edən yeni metodika şəxsin mənəvi və könüllü keyfiyyətlərini, yaradıcı azadlıqlarını formalaşdırmaq vəzifəsini qarşıya qoyur.

Bu baxımdan, yeni metodologiyaya əsasən bir insanın humanitar mədəniyyəti tanıtdırmaqdan daha dərin mənə kəsb edən təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması problemi olduqca aydın şəkildə qəbul edilir.

Bu texniki və humanitar hazırlıqdakı boşluq təhsil prosesinin humanitar məzmununun pisləşməsinə, mütəxəssisin yaradıcı və mədəni səviyyəsinin aşağı düşməsinə, iqtisadi və hüquqi nihilizmə, nəticədə elm və istehsal potensialının azalmasına səbəb oldu. Məşhur psixoloq V.P.Zinçenko, insan mədəniyyətinin texno-insan düşüncəsinə dağıdıcı təsir göstərdiyini müəyyənləşdirdi: "Texnoloji düşüncə üçün əxlaq, vicdan, insan təcrübəsi və ləyaqət kateqoriyaları yoxdur" (6, s.136).

Təhsilin humanistləşdirilməsinin mahiyyəti ilk növbədə düşüncə mədəniyyətinin, mədəniyyətin və sivilisasiyanın tarixini, bütün mədəni irsin dərin dərk edilməsinə əsaslanan tələbə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasında özünü göstərir. Universitet davamlı özünü inkişaf etdirməyə hazır olan və təbiəti nə qədər zəngin olsa, peşəkar fəaliyyətində daha parlaq görünəcək bir mütəxəssis hazırlamağa çağırılır.

Beləliklə, təhsil islahatlarının əsas istiqamətləri insana dönüş, onun mənəviyyətinə müraciət, elm, texnokratik mübarizə və xüsusi elmlərin integrasiyası olmalıdır.

Klassik, ənənəvi təhsil modeli zəruri standart bacarıqlara sahib bir mütəxəssis olduğunu iddia edirdisə, yeni pedaqoji paradigmaya görə təhsil məqsədlərinin düzgün mənada aktuallaşdırılmasına doğru şəxsiyyətin, mədəniyyətin və sivilisasiyanın mütərəqqi inkişafına töhfə verən təhsil formalaşmalıdır.

Klassikdən fərqli olaraq, yeni paradigma da tədris prosesi elə qurulmuşdur ki, şagird problemli problemlərlə qarşılaşdıqda aktiv düşüncə ilə məşğul olsun deyər, gələcəyə dair birləşmələr verir ("düşüncə məktəbi"). Bu daim dəyişən dünyada davamlı insani inkişaf ehtiyacını təyin edir. Müəllim, biliyin əsas mənbəyi kimi çıxış etdiyi və tədris prosesinə bir mövzu kimi nəzarəti həyata keçirdiyi və müəllimin şagirdin aktiv idrak fəaliyyətinin təşkili funksiyasını yerinə yetirdiyi yeni paradigma ilə ənənəvi pedaqoji sistem arasında ziddiyyət yaranır. Tələbə nəinki hazır ideya və konsepsiyaları öyrənir, həm də məlumat əldə edir və onun köməyi ilə dünya haqqında öz düşüncəsini qurur.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması kontekstində pedaqogikanın yeni paradigması şagird şəxsiyyətinin sərbəst inkişafına əsaslanan açıq təhsil sisteminə yönəlmişdir. Əsas diqqət tələbəni öyrənmə qabiliyyətinin və müstəqil bilik əldə etmək bacarığının formalaşmasına, tədris prosesində aktiv münasibətə yönəldilməlidir.

Yeni bir perspektivdə pedaqogika, bir nəslin sosial təcrübəsini bir insanın zəruri yaradıcı qüvvələrini inkişaf etdirən bir amil və vasitə kimi integrasiya olunmuş təhsil prosesi yolu ilə digər nəslin təcrübəsinə ötürmək üçün hazırlanmış bilik və texnologiyaların birləşməsi kimi başa düşülür. Bütöv bir təhsil prosesi bütövlük və cəmiyyət əsasında təlim, təhsil və inkişafın vəhdətini təmin edir.

Pedaqogikanın sosial mənası, inkişaf etməkdə olan informasiya cəmiyyəti şəraitində azad, yaradıcı bir insanın sosial tələbi ilə əlaqədar olan, insanın zəruri qüvvələrinin yerləşdirilməsi üçün təhsil məkanının yaradılması ilə müəyyən xassələrə malik bir şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün hazırlanmışdır.

Müasir cəmiyyət təkcə səriştəli mütəxəssislərə deyil, həm də peşə problemlərini müstəqil həll edə bilən və təhsili davam etdirmək, öz-özünə təhsil almağa qadir olan insanlara ehtiyac duyur. Bu baxımdan sənaye cəmiyyətinin ənənəvi təhsil paradigmasından informasiya cəmiyyətinin təhsil paradigmasına keçid, hazır bilik əldə etmək kimi müəllim anlayışının rədd edilməsi kimi başa düşülə bilər.

Təhsili şəxsi varlıq, həyatda özünü dərk etmə və şəxsi həyat karyerası qurmaq kimi bir anlayış əvəz edir. İnformasiya cəmiyyətində təkcə təlim və tərbiyə deyil, insanın zəruri qüvvələrinin vahid şəkildə çoxalması, aktiv, intellektual və mənəvi qabiliyyətlərinin tərbiyəsi də təhsil növüdür.

Eyni zamanda, təhsilin inkişafı proqramına zamanət verən mexanizmlər olmalıdır:

- dünya təhsil məkanının birliyi;
- dünyanın mədəni, tarixi və təhsil təcrübəsinin bütün palitrasını açıq dərk edilməsi;

- fərdin əsas hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü;
- tədris və tədqiqat işlərinə xas olan ilkin mənəvi və mədəni idealların bərpası.

Təhsil sisteminin əsas ziddiyyəti müasir dünyada bilik artım tempi ilə fərdin onu mə-nimsəməsi üçün məhdud imkanları arasındakı ziddiyyətdir. Bu ziddiyyət pedaqoji nəzəriyyəni mütləq təhsil idealından (hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət) imtina etməyə və yeni ideala – in-sanın “özünü tənzimləmə və özünü tərbiyə etmək” bacarığının maksimum inkişafına təsir edir

Innovativ təlimdə əsas istiqamət təhsilə və özünütəhsilə əsaslanan qabiliyyətlərin inkişafıdır. Innovativ təhsil “hər şeyin yeni mahiyyətini bilmək” prinsipini həyata keçirir. Bir çox fənlərin mahiyyətini və hər bir fəndə məlumatların bolluğunu bilmək - müasir tələbənin məq-sədi budur.

Əsas yanaşma - təbii, humanitar və texniki elmlərin sintezini əhatə edir. Əsas yanaşma sistemli - sinergetik bir yanaşmadır. **Sinergetika** (yunanca- “**synpergetikos**” “birgə razılaşıdırıl-mış fəaliyyət göstərən”) təbiət hadisələrinin və proseslərinin özünütəşkil sistemi əsasında öyrə-nən XX əsrin 70-ci illərində elmi tədqiqatların fənlərarası istiqamətidir. Bu istiqamətin əsas və-zifəsi müxtəlif təbiətli: fiziki, bioloji, texniki, iqtisadi, sosial və s. sistemlərdə özünütəşkil pro-sesləri əsasında duran ümumi qanunauyğunluqların və prinsiplərin dərk edilməsidir (4, s.9). Yə-ni bütün müəllimlərin biliklərinin formalaşmasına əsaslanan sistemin layihələrarası əlaqələrdə tələbələrə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün eyni istiqamətdə hərəkət etməsi lazımdır.

Akmeoloji yanaşmanın vəzifəsi tələbəni müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən seç-dişi peşə sahələrində uğurlu özünü həyata keçirmək imkanı verən bilik və texnologiyalarla təchiz etməkdir. “Acme” - peşəkarlığın zirvəsi - ən yüksək nailiyyət səviyyəsi deməkdir. Yeni növ mütərəqqi tarixi cəmiyyətin və hər bir insanın həyat keyfiyyətinin təmin edilməsinin apa-rıcı mexanizminə çevrilən ictimai şüur səviyyəsinin, onların informasiya potensialının əhə-miyyətli dərəcədə artması ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil ictimai zəka-nın, xalqın milli özünüdərkəsinin, sağlam cəmiyyətin qurulmasının aparıcı amilinə çevrilir və sosial inkişafın idarə edilməsi mexanizmi kimi ictimai həyatın yenilənməsi üçün milli mənbə rolunu oynayır (5, s.20).

Beləliklə, innovativ təhsildə fərdi yanaşmaya, təhsilin əsas mahiyyəti, yaradıcılıq, əsas və akmeoloji yanaşmalar, peşəkarlıq, iki mədəniyyətin sintezi (texniki və humanitar), ən yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi daxildir.

Bütövlükdə müasir təhsildə iki əsas paradigma inkişaf etmişdir: formativ (ənənəvi) və şəxsiyyət yönümlü (humanist). Formativ paradigma öz növbəsində iki növə malikdir, bunlar-dan biri bilikeyönümlü, ikincisi təhsilin məzmunu və texnologiyalarına fəaliyyət yönümlü ya-naşmadır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq *paradigma* anlayışını ilk dəfə məşhur Amerika alimi T. Kun tərəfindən irəli sürülmüş və “ümumi bir elmi fikir tərəfindən birləşdirilmiş mü-əyyən bir elmi cəmiyyətin istifadə etdiyi müxtəlif texnika və metodların cəmi”ni bildirir. T.Kunun sözlərinə görə, paradigma altında bütün elmi nailiyyətləri başa düşmək lazımdır ki, bu da öz növbəsində bütün dünya ictimaiyyətinə problemlər və onların həlli yollarını müəy-yənləşdirmək üçün bir quruluş verir (2, s.98). Beləliklə, bu baxımdan paradigma “bütöv sistemin fəaliyyətinin və ümumi inkişaf strategiyasının həyata keçirildiyi əsas prinsiplər sistemi” kimi şərh olunur

Təhsil paradigmalarının və onun təşkilinə yanaşmaların nəzərə alınması bu gün insanın təhsili yalnız müəyyən bilik, bacarıq deyil, həm də onların davamlı toplanmasına, yenilənmə-sinə, işlənməsinə, başqa sözlə, davamlı olaraq psixoloji hazırlığa özünütəhsili, özünütərbiyəsi, özünüinkişaf etdirməyə malik olması qənaətinə gəlməyə imkan verir..

Təhlil edilmiş paradigmalar təlim və tərbiyə proseslərini birləşdirdiyi və üzvləri tərəfin-dən paylaşılan cəmiyyətin sosial-mədəni dəyərlərinin beynəlmilləlləşməsinə təmsil etdiyi üçün global pedaqogikanın obyektı olan təhsil sisteminə mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradiqma və idarəetmə. B., 1998, 56 s.
2. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 2008, 288 с.
3. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2018, 296 s.
4. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı: Mütərcim, 2017, 101 s.
5. Subetto A.I. Sosial inkişafın qlobal və milli problemləri kontekstində ali təhsilin keyfiyyət problemi. Sankt-Peterburq: Kostroma, 2002, 123 s.
6. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики. М.: Гардарики, 2002, 432 с

Г.М.Назарова

Проблемы образования и новые парадигмы образования

Резюме

В статье рассматривается современное научное понимание законов поведения и развития человека, а также модель самого образования и его взаимодействия с людьми в системе образования. Социальный смысл педагогики относится к формированию личности, обладающей определенными характеристиками, с созданием образовательного пространства для размещения необходимых сил человека, связанных с социальными потребностями свободного, творческого человека в развивающемся информационном обществе. Основными противоречиями системы образования являются противоречия между темпами роста знаний в современном мире и ограниченными возможностями человека овладеть ими. Инновационное образование исследует индивидуальный подход, сущность образования, креативность, базовые и акмеологические подходы, профессионализм и применение новейших информационных технологий.

G.M.Nazarova

Problems of education and new paradigms of education

Summary

The article deals with a modern scientific understanding of human behavior and development laws, as well as the model of education itself and its interaction with the people within the education system. The social meaning of pedagogy refers to the formation of a personality that has certain characteristics, with the creation of an educational space for the placement of the necessary forces of the human, related to the social needs of a free, creative person in a developing information society. The main contradictions of the education system are the contradictions between the pace of knowledge growth in the modern world and the limited opportunities for the individual to master it. Innovative education examines the individual approach, the essence of education, creativity, basic and acmeological approaches, professionalism and the application of the latest information technologies.

Rəyçi: ped.e.d., prof. E.M.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2020

R.F.QƏDİMOV

dosent

e-mail: rufat-qadimov@mail.ru

X.R.QOCAYEV**Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

AZƏRBAYCANDA YAŞLI NƏSLİN FİZİKİ TƏRBİYƏSİ*Açar sözlər: yaşlı nəslin fiziki tərbiyəsi, sağlamlıq, orqanizmlərin möhkəmliyi, fiziki hazırlıqları**Ключевые слова: физическое воспитание, здоровье, сила пожилого поколения, физическая подготовка***Key words:** physical education, health, strength of the older generation, physical training

İnsanın həyat prosesində orqanizmin morfoloji quruluşu və funksiyaları fasiləsiz surətdə dəyişir. Həyatın müxtəlif dövrlərində bədən tərbiyəsi keçirilərkən və hansı metodun daha müvafiq olmasını bəyan edərkən həmin bu dəyişiklikləri ətraflı surətdə nəzərə almaq lazımdır. Yaşlı nəslin kütləvi şəkildə sağlamlığını təmin etmək üçün bədən tərbiyəsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Ahıl yaşlı əhalinin fiziki tərbiyəsini təmin etmək üçün sağlamlaşdırıcı fiziki hərəkətlərdən istifadə edərək öz həyat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi güdür. Həyatın müxtəlif dövrlərində bədən tərbiyəsi keçirilərkən və hansı metodun daha müvafiq olmasını bəyan edərkən həmin bu dəyişiklikləri ətraflı surətdə nəzərə almaq lazımdır.

İnsan həyatı, adətən bir neçə yaş dövrünə ayrılır:

1. Südəmər dövr – 1 yaşadək
2. Uşaqlıq dövrü – 1 yaşdan 7 yaşadək
3. Yeniyetməlik dövrü – 7 yaşdan 17 yaşadək
4. Gənclik dövrü – 18 yaşdan 28 yaşadək
5. 29-39 yaşlı kişilər və 29-34 yaşlı qadınlar, 4-5 yaş qrupları yetkin yaşın I dövrü adlanır.
6. 40-60 yaşlı kişilər, 35-55 yaşlı qadınlar. Bu yaş dövrü yetkin yaşın II dövrü adlanır.
7. 61-74 yaşlı kişilər və 54-56 yaşlı qadınlar. Bu yaşlı adamlar ahıl yaş dövrünə aid edilir.
8. 75-90 yaşlı kişilər və qadınlar. Bu yaş dövrü qocalıq dövrü adlanır.
9. 91 və yuxarı yaşlı kişilər və qadınlar. Bunlar uzunömürlülər qrupuna daxildir.

Eyni zamanda axırıncı yaş dövrü tədricən qocalıq dövrünə keçir və qeyd etmək lazımdır ki, belə yaş dövrü şərti olub ümumi və təxmini hədudlardır.

Bədən tərbiyəsi insanın bütün həyatı boyu orqanizmi fiziki cəhətdən inkişaf etməsi prosesində böyük təsir göstərir. Buna görə də yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris-təlim prosesi, yəni hərəkətlərin miqdarı, forması və üsulları müəyyən edilir.

Bütün bu yaş qruplarında müxtəlif və əsaslı dəyişikliklər baş verir. Ona görə də bədən tərbiyəsi müəllimləri, məşqçiləri və təlimatçıları həmin dəyişiklikləri bilməlidirlər, eyni zamanda onlarla məşğul olarkən və onlara məsləhət verərkən müxtəlif yaş qruplarında bunu nəzərə almaq lazımdır.

Təxminən demək olar ki, insanın yaşayış dövrünün üçdə bir hissəsi (25-30 yaş) müddətində orqanizmdə inkişafa doğru böyük dəyişikliklər baş verir. Əksər idman nailiyyətləri həmin dövrdə əldə edilir. Bu dövr həyatın çiçəklənən dövrüdür. Lakin sonra gələn yaş dövrlərində inkişaf sabitləşir və sürət get-gedə azalır. Yaş çoxaldıqca bədən üzvlərinin bəzilərinin inkişaf prosesi dayanır, sümükləşmə başa çatır, çəki artır, boy artımı zəifləyir, əzələ gücü yüksəlir, eyni zamanda bu dövrdə insan yüksək iş qabiliyyəti əldə edir. 25 yaşadək dövrdə bədənin

bioloji qabiliyyəti bütün idman növlərində məşq etməyə imkan verir. Təxminən 23 yaşda vegetativ funksiyaların formalaşması qurtarır. Bu yaşda (23-25 yaş) uzun müddətli və gərgin iş tələb edən fiziki keyfiyyətlərin inkişafı yüksəlir.

31-40 yaşadək dövrdə bədənin inkişafı sabitləşir. 40 yaşda orqanizmin bəzi orqanlarının fəaliyyəti azalır.

Fiziki hərəkətlərlə məşğul olmayanlarda 40 yaşdan sonra involyutsion proses, yəni orqanizmin fizioloji xassələri get-gedə çönməyə başlaması prosesi baş verir. Demək olar ki, bu proses 60 yaşdan sonra başlaya bilər.

Ölkəmizin əhalisinin 2/3 hissəsini və demək olar ki, əsas hissəsini yaşlı əhali təşkil edir. Onların sağlamlığının qorunub saxlanması: fiziki güclərinin inkişaf etdirilməsi, vətənin müdafiəsinə və əməyə hazırlanması, fiziki tərbiyənin əsas vəzifələrindən biridir. Fiziki tərbiyənin xalqın məişətinə daxil olması vəzifəsi dövlətin qərarlarında öz əksini tapmışdır.

Fiziki tərbiyə əməyin elmi təşkilində, iş günlərinin xəstəliyə görə itirilməsi və azalması prosesində, peşəkar iş fəaliyyətinə hazırlıq və hərbi xidmətdə, cəmiyyətimizin ictimai-siyasi həyatında əsas rol oynamalıdır.

Səhər gimnastikası, istehsalat gimnastikası, etik stadion və idman salonlarına, üzgüçülük hovuzlarına getmək hər bir adamın gündəlik və öndə tələbatı olmalıdır.

Fiziki hərəkətlər adamların asudə vaxtlarının səmərəli təşkilində, onların fiziki tərbiyə və idman sahəsindəki şəxsi maraqlarında əsas yer tutmalıdır. Bədən tərbiyəsi insanda ruh yüksəkliyi, cəsarət, gümrahlıq kimi gözəl harmonik xüsusiyyətlər aşılayır. Bədən tərbiyəsi hərəkətinin inkişafında ən mühüm cəhət odur ki, heç bir yüksək idman nəticəsi, bədən tərbiyəsinin geniş əhali kütləsini sağlamlaşdırmaqdan ibarət olan başlıca vəzifədən uzaqlaşdırıla bilər.

Fiziki hərəkətlər həyat üçün zəruri olan yeni hərəkəti bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına və təkmilləşməsinə, köhnələrin bərpa olunmasına kömək edir. Fiziki hərəkətlər həm də ürək və qan-damar sisteminin həyat fəaliyyətini artırır, eyni zamanda tənəffüs sisteminin fəaliyyətini və orqanizmin müxtəlif xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. (2)

Fiziki tərbiyənin ən başlıca və əsas vəzifələrindən biri hərəkəti bacarıq və vərdişlərin imkan daxilində qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasıdır. Əhalinin bir çox hissəsi təqaüd yaşına çatdıqdan sonra az da olsa, aktiv əmək fəaliyyətini davam etdirə bilmir, ona görə fiziki tərbiyə fiziki-əmək fəaliyyətinin saxlanılmasına və peşə xəstəliyinə tutulmasına qarşı profilaktiki tədbirlərin yerinə yetirilməsini qarşıda bir vəzifə kimi qoyur.

Ümumiyyətlə, deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarı yaşlıların fiziki tərbiyənin qarşısında qoyulan əsas vəzifələr bunlardır:

1. Həyat üçün zəruri olan yeni bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi, köhnələrin bərpası.

2. Sağlamlığın qorunub möhkəmlənməsi, qocalma ilə əlaqədar olan zəifləmənin dayandırılması və aradan qaldırılması, funksional imkanların genişləndirilməsi və orqanizmin əmək fəaliyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırılması.

3. Sağlamlığın qorunub saxlanması üçün fiziki tərbiyədəki vasitələrdən müstəqil olaraq istifadə etməklə onu gündəlik məişətə daxil etmək.

Yuxarı yaşlılarla fiziki tərbiyənin təşkil olunduğu proses yaşından, əmək fəaliyyətindən, xarakterindən, orqanizmin funksional vəziyyətindən və reaktivliyindən, fiziki hazırlığından, istifadə olunan forma və şəraitdən asılı olaraq onun vəzifələrində konkretləşir.

Ümumi vəzifələr isə məşğul olanların marağını bu və ya digər fiziki hərəkət növü ilə maraqlandırma, həkim və pedaqoji nəzarətin nəticələrini nəzərə almaqla dəqiqləşdirilir.

Yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin həyata keçirilməsi və yaş xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq orqanizmdə baş verən dəyişiklikləri nisbətən aradan qaldırmaq üçün fiziki hərəkət məşğələlərindən istifadə etmək lazımdır.

Müntəzəm fiziki hərəkətlər, sadə gigiyena şərtlərinə riayət edilməsi, əməyin və istirahətin vaxtında bir-bir ilə əvəz edilməsi ali tənzim üzvünün – beyin kürəcikləri qabığının normal fəaliyyətinin bərpa edilməsinə kömək edir.

Fiziki hərəkətlər hüceyrə quruluşuna da müsbət təsir edir. İnsan bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmağa nə qədər tez başlasa, hüceyrələrdə qocalıq dəyişiklikləri bir o qədər az və gec baş verər.

Ümumiyyətlə, yaşlı əhalinin bədən tərbiyəsi məşğələləri təqribən aşağıdakı formalarda təşkil edilir.

1. Gigiyenik istiqamətli fiziki tərbiyə.
2. Sağlamlaşdırıcı, bərpaedici istiqamətli fiziki tərbiyə.
3. Ümumi fiziki hazırlıq istiqamətli fiziki tərbiyə.
4. İdman istiqamətli fiziki tərbiyə
5. Peşə-tətbiqi istiqamətli fiziki tərbiyə.

Fiziki tərbiyənin yuxarıda qeyd edilən istiqamətlərinin müvafiq qaydada yerinə yetirilməsi nəticəsində yaşlı əhalinin müxtəlif tələb və ehtiyacları ödənilir fiziki tərbiyənin qarşısında duran kompleks vəzifələr həll edilir.

Bunlardan başqa, prof. M. Amosovun irəli sürdüyü bəzi hərəkət məşğələlərinə və komplekslərinə nəzər salaq. O deyir ki, “Başa düşürəm ki, bədən tərbiyəsi sistemlərinin heç biri mənim metod və hesablamalarda yaş xüsusiyyətləri barədəki nöqtəyi-nəzərlə razılaşmayacaqlar. Yaşla əlaqədar olaraq, əsas mübadilədə 70 yaşa qədər böyük dəyişikliklər olmur. Deməli, ən aşağısı 60 yaşına qədər fizioloji göstəricilərdəki bütün dəyişikliklər yaşla əlaqədar olmayıb həyat tərzinin dəyişməsi nəticəsində baş verir ki, bu da orqanizmin az hərəkət etməsinə və piyləşməsinə gətirib çıxarır. (3)

Sağlamlıq üçün hədd yoxdur. Hərçənd ki, elm bu məsələni hələ aydınlaşdırmamışdır, lakin yaş texnologiyası və sosial inkişaf dövründə yaşayan sağlam adama xas olan bəzi əlamətləri indi də demək mümkündür. O, sağlamlığı təmin edən həyat tərzini məhdudiyyət və hərəkət rejimi adlandırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemləri. Bakı. 2005.
2. Aslanlı M.İ. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik. Bakı. 1993.
3. Babanlı Y.M. Gənclərin fiziki tərbiyəsi. Bakı. 2016.

Р.Ф.Гадимов, Х.Р.Годжаев

Особенности физического воспитания пожилых и пожилых поколений Резюме

В результате вышеупомянутого внедрения физического воспитания решаются различные задачи и потребности пожилого населения, решаются сложные задачи, стоящие перед физическим воспитанием. Морфологическая структура и функции организма в жизненном цикле человека постоянно меняются. Эти изменения должны быть подробно рассмотрены при создании физического воспитания. Общими задачами являются выяснение интересов участников. Принимая во внимание конкретный тип действий, с учетом потребностей врача и педагогического контроля. Физическое воспитание имеет большое значение для обеспечения массового здоровья пожилых людей.

R.F.Gadimov, Kh.R.Gojayev

Haracteristics of physical education of elderly and elderly generations

Summary

The morphological structure and functions of the organism in the human life cycle are continuously changing. These changes should be considered in detail. As a result of the above-mentioned implementation of physical training, various tasks and needs of the elderly population are solved. Complex tasks facing physical education are solved. When making physical education in different periods of life and when declaring the method to be more relevant. Physical education is of great importance to ensure the mass health of the elderly.

Rəyçi: p.f.d., prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2020

A.E.SALAMOVA

e-mail: salamovaaygul29@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)
(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AQRESSİV DAVRANIŞ VƏ ONUN PROFİLAKTİKASI

Açar sözlər: aqressiya, destruktiv davranış, psixoloji diskomfortluq, münaqişə, fiziki güc, konstruktiv həll

Ключевые слова: агрессия, деструктивное поведение, психологический дискомфорт, конфликт, физическая сила, конструктивное решение

Key words: aggression, destructive behavior, psychological discomfort, conflict, physical power, constructive solution

Aqressiya insan cəmiyyəti həyatının ayrılmaz hissəsidir. Aqressiya (latınca "aggredi" - hücum etmək deməkdir) cəmiyyətdə insanların mövcudluğu və birgə yaşayışını təmin edən norma və qaydalara zidd, motivləşmiş destruktiv davranışdır. Onun əsasında canlı və cansız obyektlərə hücum etməklə ziyan vurmaq, adamlara fiziki və mənəvi xəsarət yetirmək, onlarda psixoloji diskomfortun yaranmasına səbəbkar olmaq durur (2, s.243-244). Aqressiv insan həyatında qazandığı hər şeyi öz davranışı ilə itirə bilər.

Aqressiya başqa şəxsə (fiziki və mənəvi) zərər verə bilən hirs, emosiyaları ifadə edən ən fəal formalardan biridir.

Uşaqlarda aqressiv davranış qızlara nisbətən oğlanlarda daha çox müşahidə olunur. Uşaqlar qrup şəklində oyun oynayarkən aralarında bəzi uşaqlar öz davranışına görə digərlərindən fərqlənir. Çox təəssüf ki, bu davranışlar müsbət yox mənfi davranışlardır. Aqressiv davranışlar psixologiyada davranış pozuntusu kimi dəyərləndirilir. Aqressiv davranışlara sadalananları aid etmək olar: ucadan qışqırmaq, kobud sözlərdən istifadə, səbəbsiz ağlamaq, ətrafındakılara fiziki zədə yetirmək, özünə ziyan vurmaq, bəzən hərəkətlə, bəzən sözlə "hücuma keçmək", etik normaları mənimsəyə bilməmək, "ictimai qanunlara" tabe olmamaq, çox vaxt gərgin və əsəbi olmaq, ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik, həmişə münaqişəyə hazır olmaq, problemləri sülh yolu ilə həll etməyə meyli olmamaq, həmişə fiziki gücünə arxalanmaq və s.

Sevgi ehtiyacının ödənilməməsi, uşağa kifayət qədər marağın göstərilməməsi, evdəki gərgin mühit, valideynlər arasında münaqişələr, eləcə də müxtəlif ailə problemləri uşaqlara psixoloji cəhətdən çox böyük təsir edir, onlarda dərin travma yaradır. Belə travmalar almış uşaqların əksəriyyətində aqressiv davranışlara rast gəlinir. Uşaqlarda psixoloji müdafiə zəif olduğundan, o, hər hansı sarsıntıya qarşı aciz, psixoloji cəhətdən köməksiz qalır. Uşaqlıq illərində vurulan psixoloji zədə uşağın gələcək həyatına, gələcək inkişafına xələl gətirə və onun şəxsiyyət kimi inkişafını məhdudlaşdırır. Bütün bunları nəzərə alaraq, valideynlər çalışmalıdır ki, uşaqları ailə problemlərindən uzaq tutsunlar.

Demək olar ki, bütün yaş dövrlərində valideynlər uşaqlarının aqressivliyindən şikayət edirlər. Ancaq təəssüf ki, valideynlər çox vaxt bu aqressivliyə özlərinin səbəb olduqlarını bilmirlər. Hətta uşaqlarda aqressivliyin qarşısını almaq əvəzinə öz əks reaksiyaları ilə onları daha da aqressivləşdirirlər (1, s.16-17).

Valideynlər bilməlidirlər ki, aqressiyalı uşaqların öz aqressiyalarını büruzə vermələrinə mane olacaq bir faktor olmamalıdır. Bu, uşaqlarda əsəb sisteminin pozulmasına və somatik xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də biz uşaqların bu hissələrini düzgün ifadə etməyi öyrətməliyik. Biz gözləməməliyik ki, bu aqressiya hissi bizim daxilimizi doldursun. Biz özümüzün və uşaqlarımızın davranışına nəzarət etməliyik. Onlarla sakit tərzdə danışmalıyıq. Əgər bizi nəşə qane etmirsə, onda biz səsimizin tonunu qaldırmalıyıq, bir şərtlə ki, uşağın şəxsiyyətinə toxunmamalıyıq. Biz onun hərəkətlərini qiymətləndiririk, bizə xoş gəlməyən cəhətləri-

ni göstəririk. Uşağın mənliliyinə toxunmuruq. Bütün bunları onu sevilmədiyini bildirəcək şəkildə etməməliyik. Bunları bir neçə dəfə etməklə aqressiyanı konstruktiv yola yönləndirə bilərik.

Yeniyyətlik yaş dövründə də özünü göstərən deviant və destruktiv davranışın xarakterik təzahür formalarından biri aqressivlikdir. Yeniyyətlərdə aqressiv davranış özünün yüksək və aşağı tempdə olması, oğlan və qızlarda müxtəlif yaşlara təsadüf etməsi diqqəti cəlb edir. Müəyyən olunmuşdur ki, yeniyyətə oğlanlarda aqressiyanın ən pik nöqtəsinə 12 və 14-15 yaşlarda, qızlarda isə 11-13 yaşlara təsadüf edilir.

Aqressivlik dediyimiz bu duyğu yeniyyətlərdə göstərilən səbəblərlə yaşanır: özlərini şifahi olaraq doğru ifadə edə bilmədiklərində; qarşısındakı insanın onlara qarşı hücumda olduqlarını hiss etdiklərində; haqsızlığa uğradıqlarını düşündüklərində; təzyiq altında qalanda; çatışmazlıq, müvəffəqiyyətsizlik duyğusu hiss etdikdə; xəyal qırıqlığına uğradıqda və s.

Yetkinlik dövrü ağır keçən bir perioddur. Bu dövrdə yeniyyətlər daha aqressiv olur, hüquqlarını müdafiə etməyə qalxır, bəzən nə istədiklərini özləri də dərk etmədiklərindən hətta valideynlərinə qarşı çıxırlar. Bu dövrdə yeniyyətlərin evdən qaçması, intihar etməsi, narkotik və alkoqollu içki qəbulu kimi zərərli vərdislərə qurşanması, cinsi həyata erkən başlama və bu kimi problemlər baş verir ki, bu da çox zaman gənc və onun ailəsinin peşmançılığı ilə nəticələnir. Bu dövrdə yeniyyətin valideynlərinə vermək istədiyi bir mesaj olur: "Mən siz olmadan da yaşaya bilərəm". Bu dövrdə evə gec gəlmələr, üsyankarlıq, dostlarla çox zaman keçirmə, tək qalmaq, ata-anadan fərqli düşündüyünü isbat etmək üçün müəyyən davranışlar özünü göstərməyə başlayır. Bu dövrdə nəzarət edilməsi, təsir etməyə çalışmaq, diqqət etmək yeniyyətləri çox narahat edir.

Uşaqların kiçik yaşlarından sevilməsi və səmimi bir mühitdə böyüməsi yeniyyətlik dövrünün bir az daha sakit keçməsinə kömək edir.

Aqressiyanın profilaktikası. Aqressiya ilə mübarizə aparmaq çox çətindir. Əgər aqressiya uzun müddət davam edirsə, güclənir və onun qarşısını almaq da çətinləşir. Həm də aqressiyanı gizlətməyə, daxilində boğmağa çalışdıqca növbəti dəfə daha pis formada özünü büruzə verir. Aqressiyaya nəzarət etmək də çətindir. Ona görə də yaxşı olar ki, əvvəlcədən aqressiyaya məruz qalmamaq üçün profilaktik tədbirlər görülsün. Hər şeydən əvvəl aqressivliyə səbəb olan amilləri müəyyən etmək lazımdır. Valideyn lazım gələrsə bu məsələdə bir mütəxəssisdən kömək ala bilər.

Valideynlər heç bir halda uşaqlarda aqressiyanı boğmamalıdırlar, çünki bu hiss insanda təbiidir. Əks halda, aqressiyanın boğulması onda autoaqressiyaya (öz-özünə hər növ fiziki və mənəvi ziyan vurmaq) və ya psixosomatik nasazlığa gətirib çıxara bilər. Valideynlərin övladlarının aqressiyasını boğmağa deyil, nəzarət etməyə öyrətməlidir.

Uşaqlarda yaranan aqressiya əgər təhlükəli deyilsə və anlaşılandırsa uşağın reaksiyasına əhəmiyyət verməmək - xoşagəlməz davranışların qarşısını alan güclü yoldur. Belə davranışın qarşısını almağın başqa yolları da vardır. Belə ki, uşağın diqqətini başqa yerə yönəltmək, başqa iş təklif etmək, uşağı anladığınızı bildirən ifadələr işlətmək (əlbəttə, bu sənə təsir edir..., mən səni başa düşürəm və s.), uşağın davranışını pozitiv ifadə etmək (sən hirsələnirsən, çünki yorulmusan) və s.

Uşaqlarda aqressiv davranışlar müşahidə etdiyinizdə onun şəxsiyyətini yox, hərəkətlərini tənqid edin. Aqressiv davranış göstərən uşağa "Sən çox pis uşaqsan" ifadəsi əvəzinə "Sən çox ağıllı uşaqsan, amma bu etdiyin hərəkət çox pisdır. Sənə heç yaraşmadı" tipli ifadələr işlətmək olar. Aqressiya zamanı özünü necə apardığını, dediyi sözləri, hərəkətləri təsvir etmək lazımdır. Uşağın yalnız "indi və burda" yaranan davranışlarını təhlil edin, keçmiş hərəkətlərini yada salmayın. Yoxsa, uşaqlarda acı hisslər yaranacaq və öz davranışına tənqidi yanaşa bilməyəcək. Lakin əsas məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, uşağın davranışını aqressiya zamanı yox, o sakitləşdikdən sonra müzakirə etmək lazımdır. Müzakirəni təklikdə və sakit vəziyyətdə aparmaq lazımdır. Uşağı başa salmaq lazımdır ki, onun bu cür aqressiyası ətrafdakılardan çox

özünə ziyandır. Uşaqlarımızın mənfi hərəkətlərini heç vaxt başqalarının yanında müzakirə edib onu pərt etməyin.

Bütün bunlarla yanaşı yeniyetməlik dövründə də valideynlərə bu dövrü rahatlaşdırmaq üçün bəzi məsləhətlər vermək olar. Fərqli fikirdə olsanız da, övladınızı dinləyin. Səhv davranışını şəxsiyyətinə aid etməyin. Səhv olduğunu düşündüyünüz davranışını birlikdə müzakirə edin, qiymətləndirin. Tənqid etmək əvəzinə nümunə olmağa çalışın. Müsbət hərəkətlərini təqdir edin, etdikləriylə marqlanın, əhəmiyyət verin. Mübarizə aparıb incitməyin, razılığa gəlməyə çalışın. Uşağa təzyiq edərək öz tələblərinizi həyata keçirtmək istədikdə yeni bir aqressiyanın yaranmasına səbəb ola bilərsiniz. Uşağı tam olaraq özünü təbə etməyin. İmkan yaradın ki, sizin tələblərinizi özü bildiyi kimi yerinə yetirsin. Uşağınızın zehni, romantik və ictimai inkişafına diqqət yetirin və tənqid olunmağa siz də hazır olun. Qarşınızdakı ilə sizin övladınız – ən qiymətli varlığınız olduğunu unutmadan danışın və dinləyin. Unutmayın ki, bu dövr onun hormonal dəyişiklik içində olduğu bir dövrdür.

Eyni zamanda təmkinli, səbrli olmaq, çağırışları, münaqişələri konstruktiv həll etmək, özünü əxlaq normaları çərçivəsində saxlamaq qabiliyyətinin nümayişi insanlara aqressiv davranışın nümayişindən heç də az təsir etmir. Aqressiyaya səbəb olan güclü vasitə zorakılıqla bir araya sığmayan stimulların olmasıdır. Rəhmətlik, mərhəmət, yumor, birgə əməkdaşlığa maraq, üzrxahlıq və s. bu kimi hərəkətlər aqressiv tendensiyaları xeyli zəiflədir (3, s.264). Aqressiyadan qurtulmaq üçün stressə dərhal reaksiya verməmək, neqativ fikirlərdən uzaq olmaq məsləhətdir.

Ədəbiyyat

1. "Ailəm" jurnalı. Bakı, 2009.
2. Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət (nəzəriyyə və təcrübə). Dərs vəsaiti, I hissə. Bakı, 2008.
3. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2008.

A.Ə.Саламова

Агрессивное поведение детей и подростков и его профилактика

Резюме

Эта статья показывает, что агрессия является неотъемлемой частью человеческой жизни. В наше время мы часто наблюдаем агрессию у детей и подростков. Когда вы замечаете агрессивное поведение детей и подростков, критикуйте их действия, а не их личность. Обсудите и оцените поведение, которое вы считаете неправильным. Старайтесь быть уверенными, терпеливыми и конструктивно разрешать конфликты. Помните, что ваш самый ценный актив перед вами - ваш ребенок.

A.E.Salamova

Aggressive behavior in children and adolescents and its prevention

Summary

This article shows that aggression is an integral part of human life. In modern times, we often observe aggression in children and adolescents. When you observe aggressive behavior in children and adolescents, criticize their actions, not their personality. Discuss and evaluate the behavior you think is wrong. Try to be confident, patient, and constructively resolve conflicts. Remember that your most precious asset in front of you is your child.

*Rəyçilər: dos. N.Z.Çələbiyev
ADPU-nun Şəki filialının Ümumelmi fənlər kafedrası
(13.02.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05))*

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2020

N.B.SALMANOVA
professor

S.Q.QARAYEVA
dosent

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

POLİATLONÇULARIN ATICILIQ MƏŞQLƏRİNDƏ YUXARI VƏ AŞAĞI ƏTRAFLARDA YORĞUNLUĞUN ARADAN QALDIRILMASI METODİKASI

Açar sözlər: poliatlon, atıcılıq, məşq prosesi, fiziki yük, sərrastlıq, yorğunluq

Ключевые слова: полиатлон, стрельба, тренировочный процесс, физическая нагрузка, меткость, усталость

Key words: polyathlon, shooting, training process, physical activity, accuracy, fatigue

Pnevmatik tüfəngdən atəş açan poliatlonçunun əsas vəzifəsi, atəş üzrə yekun nəticənin müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən hər bir atəşin sərrastlığına nail olmaqdan ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi poliatlonçudan silahı hədəfə tuşlamaq, onu bu vəziyyətdə saxlamaq və tətiyi vaxtında basmaq kimi orqanizminin bütün funksional sistemlərinin bir-biri ilə dəqiq, uzlaşdırılmış fəaliyyətini tələb edir (1, 40). Atıcılıq zamanı poliatlonçu dəyişkən şiddətli işi bir neçə dəfə təkrar edir. Bu zaman yükün ritmik surətdə artmasına və ya əksilməsinə müvafiq olaraq ağ ciyər ventilyasiyası dəyişir və bu dəyişiklik şərti refleks yolu ilə stereotip şəkildə möhkəmlənir. Əgər işin şiddəti daimi deyilsə, o zaman ağ ciyər ventilyasiyası hələ bir müddət öz dəyişikliyinə davam etdirir, yəni əvvəlki stereotipi mühafizə edir, lakin bir neçə təkrardan sonra yeni stereotip yaranır.

Atıcılıq zamanı tənəffüs və ürək-damar sisteminin fəaliyyəti sabit qalmayıb, işə müvafiq olaraq dəyişir. Bəzi atəşlər qısa vaxt ərzində icra edildiyindən oksigen tələbatı həmişə iş vaxtında ödənilə bilmir. Ona görə də çox vaxt tənəffüs və qan dövranı öz fəaliyyətini iş qurtardıqdan sonra sürətləndirir və əmələ gələn cüzi oksigen borcu dərhal ləğv edilir. Atəş açan zaman enerjinin sərfi və eləcə də qan dövranında və tənəffüs sistemində baş verən dəyişikliklər daha artıq nəzərə çarpır. Buna səbəb bir məşq müddətində poliatlonçunun çox vaxt silahı uzun müddət əlində saxlamağa məcbur olmasıdır.

Məşq prosesində mərkəzi sinir sistemində atəş açma zamanı əlaqədar əzələlərin maksimal şiddətlə təqəllüsünü və bunlara antoqonist əzələlərin boşalmasını təmin edən dinamik-stereotip yaranır. Əgər poliatlonçu düzgün atəş açma texnikasına malikdirsə, o zaman tətiyi çəkməzdən əvvəl o bazu, bazu qurşağı, döş və bel əzələlərini maksimum dərəcədə gərir, bu isə həmin əzələlərin səmərəli surətdə təqəllüsünü təmin edir. Atəş açma zamanı vestibulyar aparatın üfüqi yarım dairəvi kanallarından, boyun əzələlərinin reseptorlarından və bədənə başqa əzələlərinin proprioreseptorlarından, görmə analizatorundan, biləyin dərisində olan taktıl reseptorlardan və sairədən gedən impulsların törətdiyi reflekslər hərəkətlərin koordinasiyası üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir (2, 20). Məşq prosesində ayrı-ayrılıqda əzələ sistemi, ürək-damar, tənəffüs və s. sistemlər inkişaf edir, lakin başlıcası, yeri gəldikcə bu sistemlərin işinin bir-biri ilə razılaşması və tələbatla müvafiq olaraq onların dərhal işə daxil edilməsidir. Bu isə sinir sistemi vasitəsilə təmin edilir. Sinir sisteminin fəaliyyəti və bu sinir sistemində əmələ gələn şərti refleks əlaqələri sayəsində orqanizmin müxtəlif funksiyaları nizama salınır və bunlar bir-biri ilə razılaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərilir.

Məşhur poliatlonçuların və məşqçilərin iş təcrübəsi, həmçinin elmi məlumatlar sübut edir ki, təkcə fiziki hərəkətlərin sayəsində yüksək idman nailiyyətləri əldə etmək mümkün deyil. Burada məşq prosesində tətbiq olunan metodlar böyük rol oynayır. Poliatlonçuların atıcılıq məşqlərində məşqçilərin seçdikləri metodların hər biri atəş açmada sərrastlığı təmin etməlidir. Sərrastlığı təmin etmək üçün ilk növbədə sərrastlıqda yayınmaların səbəbləri müəyyən olunmalıdır.

Uzunmüddətli müşahidələrdən sonra sərrastlıqda yayınmalara dair hədəfləri təhlil etdikdə, yayınmalara səbəb olan aşağıdakı amilləri müəyyən etdik:

1. Qol əzələsində qüvvənin zəifləməsi.
2. Ayaq əzələlərində qüvvənin zəifləməsi.
3. Gözlərdə yorğunluğun yaranması.

Pnevmatik tüfəngdən atəş açan poliatlonçunun qol əzələlərində qüvvə zəiflədikdə, o istər-istəməz qolunun nişanalma xəttindən aşağı düşməməsi üçün əzələlərini gərginləşdirir. Bu zaman qol əzələlərinin həddindən artıq gərginləşməsi arpacığın yuxarı qalxmasına səbəb olur. Nəticədə açılan atəşlər hədəfin yuxarı hissəsinə dəyir.

Pnevmatik tüfəngdən atəş açan poliatlonçunun ayaq əzələlərinin qüvvəsi zəiflədikdə, poliatlonçunun dayaq mərkəzinə nisbətən vəziyyəti dəyişmiş olur. Nəticədə açılan atəşlər hədəfin sağ və sol hissəsinə dəyir.

Pnevmatik tüfəngdən atəş açan poliatlonçunun gözlərində yorğunluğun yaranması, göz qapaqlarının yığılmasına səbəb olur. Poliatlonçu arpacığı artıq mərkəzə nisbətən aşağı tutuşdurur. Nəticədə açılan atəşlər hədəfin aşağı hissəsinə dəyir.

Müşahidələr zamanı müəyyən olundu ki, pnevmatik tüfəngdən güllə atan poliatlonçuları qol əzələlərində qüvvənin zəifləməsi, ayaq əzələlərində qüvvənin zəifləməsi, gözlərdə yorğunluğun yaranması səbəbinə sərrastlıqda yayınmalara müvafiq olaraq üç qrupa bölmək olar. Bu qrupların poliatlonçuları müxtəlif psixoloji hallara malik olduqları üçün onların məşqində tətbiq olunan əsas metod fərdi yanaşma olmalıdır. Məşqçilər hər qrup üçün müvafiq məşq modeli tərtib etdikdə, həmin qrupda sərrastlıqda yayınmalara səbəb olan amili diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Modeldə tətbiq olunan hərəkətlər məhz həmin zəif cəhətin aradan qaldırılmasına imkan yaratmalıdır. Bu məqsədlə biz üç istiqamətdə nümunəvi məşq modeli tərtib etdik.

MODEL 1.

Pnevmatik tüfəngdən güllə atan poliatlonçularda sərrastlığın təkmilləşdirilməsi (qol əzələlərində yorğunluğun aradan qaldırılması istiqamətli)

Hazırlayıcı hissə:

I. Ümumi fiziki hazırlıq:

1. Bədənin qızışdırılması üçün qaçış (məşğələnin məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq 400m-dən 1200m-dək).
2. Budu çox yuxarı qaldırmaqla qaçış.
3. Baldırı geriye və irəli "atmaqla" qaçış.
4. Sağ və sol ayaqlar üzərində tullanma.
6. Yarımoturu vəziyyətdə iki ayaq üzərində tullanma.
7. Dairə boyunca yüngül qaçış.

Hərəkətlər yerləşlə birlikdə icra edilir.

1. Qollar yanlarda, biləklərin daxilə və xaricə dairəvi hərəkəti.
2. Qollar yanlarda, çiyinlərin daxilə və xaricə dairəvi hərəkəti.
3. Qollar yanlarda, qolların irəli və geriye dairəvi hərəkəti.
4. Ç.V.Sağ qol yuxarıda. Qolların yerinin dəyişilməsi.

5. Qollar irəliddə. Barmaqlar qarmaq vəziyyətində. Hər bir ayaq üzərinə hücum addımı etmək.

6. Yüngül yeriş.

II. Xüsusi fiziki hazırlıq:

1. Tüfənglə (gülləsiz) hazırlıq vəziyyətinin alınması.

2. Tüfənglə (gülləsiz) nişanalmanın yerinə yetirilməsi.

Əsas hissə:

I. 5 yoxlama atəşlərinin yerinə yetirilməsi. Atəşlərə müvafiq olaraq, nişan qurğusunda düzəlişin edilməsi.

II. 10 x 3 atəş seriyasının yerinə yetirilməsi.

III. Çiyin əzələləri üçün hərəkətlər kompleksi:

1. Əllər boyun ardında. Sağ əlin ovucunu sol kürəyə qoymaq. Sol əlin ovucu ilə sağ dirsəkdən tutmaq və əks əllə onu astaça sıxmaq. Eyni zamanda sol tərəfə əyilmək.

2. Əllər boyun ardında. Sol əlin ovucunu sağ kürəyə qoymaq. Sağ ovucu ilə sol dirsəkdən tutmaq və əks əllə onu astaca sıxmaq. Eyni zamanda sağ tərəfə əyilmək.

3. Hər iki əli sinə qarşısında yumruqlamaq. Sol çiyin üzərinə qoymaq. Sonra sağ qolu yana açmaq.

4. Hər iki əli yumruqlamaq. Sağ çiyin üzərinə qoymaq. Sonra sol qolu yana açmaq.

IV. Əl və barmaqlar üçün hərəkətlər kompleksi:

1. Sağ qolu dirsəkdən tam bükmək. Ovucu tam açmaq. Bacardıqca biləyi arxaya dartmaq.

2. Sol qolu dirsəkdən tam bükmək. Ovucu tam açmaq. Bacardıqca biləyi arxaya dartmaq.

3. Sağ qol irəliddə ovuc tam açılmış vəziyyətdə. Sol əllə sağ əlin barmaqlarını tutaraq, biləyi arxaya tam dartmaq.

4. Sol qol irəliddə ovuc tam açılmış vəziyyətdə. Sağ əllə sol əlin barmaqlarını tutaraq, biləyi arxaya tam dartmaq.

5. Dirsəkləri stola dayamaq. Bu vəziyyətdə sağ əlin şəhadət və orta barmaqlarını maqqaş kimi sol əlin barmaqlarını tutmaqla "spiral" hərəkəti.

6. Dirsəkləri stola dayamaq. Bu vəziyyətdə sol əlin şəhadət və orta barmaqlarını maqqaş kimi sağ əlin barmaqlarını tutmaqla "spiral" hərəkəti.

V. 10 x 3 atəş seriyasının yerinə yetirilməsi.

Tamamlayıcı hissə:

1. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Hər iki əlin barmaqları ilə çox zərif halda göz almacıqlarına toxunmaq və ya tutmaq. Hər iki gözün almacığının hərəkət istiqamətinə müvafiq asta hərəkət etmək.

2. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar yanlara tam açılır. Dərindən tənəffüs.

3. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar baş üzərində tam açılır. Ayaqlar çiyin bərabərində açılmış vəziyyətdə. Dərindən tənəffüs.

4. Bir neçə sakit tempdə nəfəs alma.

5. Nəfəs alma:

-qarın vasitəsilə bir dəfə dərindən nəfəs alma

-sakitcə nəfəsi vermə

-tənəffüsün davamlı sürətdə saxlanılması.

6. Nəfəs alma:

-qarın vasitəsilə dərindən nəfəs alma

-nəfəsin qısa müddətli saxlanılması

-astaca nəfəsin verilməsi (tənzimlənən)

7. Məşqə yekun.

MODEL 2.

***Pnevmatik tüfəngdən güllə atan poliatlonçularda sərrastlığın təkmilləşdirilməsi
(ayaq əzələlərində yorğunluğun aradan qaldırılması istiqamətli)***Hazırlayıcı hissə:

I. Ümumi fiziki hazırlıq:

1. Bədənin qızışdırılması üçün qaçış (məşğələnin məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq 400m-dən 1200m-dək).
2. Əllər beldə. Ayaqlar çiyin bərabərində aralı. Çanağın bud-çanaq oynaqında dairəvi hərəkəti.
3. Qollar irəlidə. Barmaqlar qarmaq vəziyyətində. Gövdənin sağa və sola dairəvi hərəkəti.
4. Əllər beldə. Növbə ilə irəli sağ və sol ayaq üzərinə əyilmə.
5. Əlləri ayaq barmaqlarına çatdırmaqla həmin hərəkəti təkrar etməli.
6. Sağ ayaq çox irəlidə. Ayaqlar üzərinə növbə ilə dərin oturuş.
7. Ayaqlar geniş aralı. Sağ və sol ayaq üzərinə növbə ilə dərin oturuş.
8. Ayaqlar çiyin bərabərində aralı. Pəncələri yana çevirmək, asta oturuş.

Hərəkətlər yerdə oturu vəziyyətdə icra edilir.

9. Ayaqlar geniş aralı. İrəli sağ və sol ayaq üzərinə əyilmə.
10. Ayaqlar bir yerdə. İrəli əyilərək alını dizlərə çatdırmaq.
11. Pəncənin sarğıya doğru yaxınlaşdırılması.
12. Ayaqlar yuxarı, çanaq aşağıda. Ayaqların daxilə və xaricə dairəvi hərəkəti.
13. Həmin vəziyyətdə velosiped sürmənin yamsılanması.
14. Həmin vəziyyətdə ayaqların qayçıvari hərəkəti.
15. Həmin vəziyyətdə hər iki ayağın birlikdə sağ və sol tərəfə dairəvi hərəkəti.

II. Xüsusi fiziki hazırlıq:

1. Tüfənglə (gülləsiz) hazırlıq vəziyyətinin alınması.
2. Tüfənglə (gülləsiz) nişanalmanın yerinə yetirilməsi.
3. Tüfənglə (gülləsiz) atəşlərin yerinə yetirilməsi (patronsuz məşq)

Əsas hissə:

I. 5 yoxlama atəşlərinin yerinə yetirilməsi. Atəşlərə müvafiq olaraq, nişan qurğusunda düzəlişin edilməsi.

II. 10 x 3 atəş seriyasının yerinə yetirilməsi.

III. Ayaq əzələləri üçün hərəkətlər kompleksi:

1. Ç.V.-ayaq üstə duruş vəziyyətində əllər çiyinlərdə. Dirsəklər irəlidə. Növbə ilə dizləri müvafiq dirsəklərə çatdırmaq.

2. Ç.V.-ayaq üstə duruş vəziyyətində əllər çiyinlərdə. Dirsəklər irəlidə. Növbə ilə dizləri əks dirsəklərə çatdırmaq.

3. Ç.V.-Ayaqlar çox geniş aralı. Silah tutulmayan əlin qolu yanda. Bu vəziyyətdən qolu irəlidən apararaq əks çiyinə toxunmaq.

4. Ç.V.-Ayaqlar çox geniş aralı. Silah tutulmayan əlin qolu yanda. Bu vəziyyətdən qolu irəlidən apararaq əks çiyinə toxunmaq.

5. Ç.V.-Ayaqlar çox geniş aralı. Silah tutulmayan əlin qolu yanda. Bu vəziyyətdən qolu arxadan apararaq əks çiyinə toxunmaq.

6. Ç.V.-Ayaqlar çox geniş aralı. Silah tutulmayan əlin qolu yanda. Bu vəziyyətdən qolu irəlidən apararaq əks çiyinə toxunmaq.

IV. 10 x 3 atəş seriyasının yerinə yetirilməsi.

Tamamlayıcı hissə:

1. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Hər iki əlin barmaqları ilə çox zərif halda göz almacıqlarına toxunmaq və ya tutmaq. Hər iki gözün almacığının hərəkət istiqamətinə müvafiq asta hərəkət etmək.

2. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar yanlara tam açılır. Dərindən tənəffüs.

3. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar baş üzərində tam açılır. Ayaqlar çiyin bərabərində açılmış vəziyyətdə. Dərindən tənəffüs.

4. Nəfəsalma:

-qarın vasitəsilə dərindən nəfəs alma

-nəfəsin qısa müddətli saxlanması

-astaca nəfəsin verilməsi (tənzimlənən)

7. Məşqə yekun.

Beləliklə, pnevmatik tapançadan güllə atan poliatlonçuların qol və ayaq əzələlərində qüvvənin zəifləməsi nəticəsində sərrastlıqda yaranan yayınmaların qarşısını almaq üçün məşqçilər məqsədyönlü şəkildə məşq modellərindən istifadə etməlidirlər. Məşqçilər müvafiq məşq modeli tərtib etdikdə, sərrastlıqda yayınmalara səbəb olan amili diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Modeldə tətbiq olunan hərəkətlər məhz həmin amilin aradan qaldırılmasına imkan yaratmalıdır.

Ədəbiyyat

1. N.Salmanova, S.Qarayeva. Poliatlonun nəzəri əsasları. Bakı, "Araz" nəş., 2015.

2. Жилина М.Л. Тренировочная нагрузка стрелка - пулевика. Разноцветные мишени. М., Физкультура и спорт, 1982. № 10. с. 20-24

Н.Б.Салманова, С.Г.Караева

**Методика устранения усталости верхних и нижних конечностей полиатлонистов
во время тренировок по стрельбе**

Резюме

Основная задача полиатлониста, стреляющего из пневматической винтовки состоит из достижения меткости каждого выстрела, который имеет большое значение в определении итогового результата по стрельбе. Выполнение этой задачи требует от организма полиатлониста соответствие всех функциональных систем во время прицеливания, удержания этого положения и своевременно нажатия на курок. В статье излагаются причины помехов в точности попадания, обеспечение точности выстрелов при использовании каждого метода выбранного тренером, для обеспечения меткости полиатлонистов на тренировках по стрельбе.

N.B.Salmanova, S.G.Garayeva

**The technique for eliminating fatigue of the upper and lower extremities
of polyathletes during shooting training**

Summary

The main task of polyethylene shooting from an air rifle is to achieve accuracy of each shot, which has a great importance in determining the result of shooting. The fulfillment of this task requires from the polyathlete's organism, to correspond all functional systems during aiming, maintaining the position and pulling the trigger in a timely manner. The causes of interference in the accuracy chosen by the trainers to ensure accuracy of the polyathletes during shooting practice is outlines in given article.

*Rəyçilər: ped.f.d., prof. Ş.H.Əbdürəhmanov
Azərbaycan DBTİA-nın "Kütləvi-sağlamlıq idman növləri" kafedrası
(12.02.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02))
Redaksiyaya daxil olub: 24.02.2020*

E.F.SƏFƏROVA*biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: seferovaelnure@mail.ru***N.N.ƏLİYEV****Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)***BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ
BULLİNG DAVRANIŞLARININ QARŞISININ ALINMASI***Açar sözlər: məktəb, qlobal, biologiya, bulling, dərs**Ключевые слова: школа, глобал, биология, буллинг, урок**Key words: school, global, biology, bullying, lesson**“Müəllimlər və şagirdlər bir komanda olmadıqca bullinqi aradan qaldırmaq mümkün olmaz.”***Fried**

Bulling güc bərabərliyinin olmadığı, davamlı, zərərverici və ya narahat edən aqressiv davranışlardır. Bugünkü cəmiyyətdə bulling davranışı geniş yayılmışdır. Bir çox insanlar belə hesab edirlər ki, bu qaçılmazdır. Halbuki, belə hesab edilməməlidir. Çünki bu hal bulling olunan şəxsə həm təhqir olunan zaman, həm də həyatının növbəti mərhələlərində ciddi və uzunmüddətli fiziki və psixoloji təsirlərə səbəb ola bilər. Həm bulling edən, həm də bulling davranışına şahid olan şəxslər də bir sıra mənfi təsirlərdən əziyyət çəkə bilər (3, s. 29). Bu davranışların bəzi hallarda bulling olmadığını vurğulamaq vacibdir. Bəzən uşaqlar arasında qarşılıqlı münaqişələr ola bilər. Bununla yanaşı, güc bərabərliyi olmayan hər vəziyyəti də bulling adlandırmaq olmaz. Həmçinin bir uşağın fərqli insanlara qarşı aqressiv davranışı davamlı deyilsə, onu bulling adlandırmaq olmaz. Uşaqlar arasında bəzən qruplaşmalar, küsülülüklər və ya bir-birlərini bəyənməmək ola bilər. Bu vəziyyət qəsdən və təkrarlanandırısa bullinqin tərifinə uyğundur.

Gəlin bulling anlayışının necə elmə gəldiyinə diqqət edək. 1970-ci illərdə Psixologiya üzrə professor Dan Olveus bullinqlə mübarizə mövzusunda ilk elmi araşdırma olan bullinqin tərfi və miqyası ilə bağlı layihələr etməyə başladı. Ancaq bulling mövzusu 1983-cü ildə aktuallaşdı. Həmin ildə Norveçdə 10-14 yaşlarında olan üç oğlan intihar etmişdi. Təhsil Nazirliyi bu məsələnin araşdırılması üçün Dan Olveusdan dəstək aldı. Keçirilən tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, uşaqların intiharına həmyaşıdlarının təzyiqi və təhqirləri səbəb olub. Bundan sonra Olveus məktəblərdə tətbiq etmək üçün sisteməlik “Olveus bullinqin qarşısının alınması proqramı”nı (Olveus Bullying Prevention Program) hazırladı. (4, s. 37) Bu profilaktik proqram ilə məktəblərdə həmyaşıdlar arasındakı bullinqin iki il ərzində 50% azaldığı müəyyən edildi.

Beş əsas komponent: Bullinqin adətən beş əsas komponenti vardır:

- Zərər vurmaq niyyəti vardır: bulling qəsdən törədilən davranış olub, şəxsi kədərləndirməyə və sıxıntıya səbəb olur.
- Nəticəsi zərərli olur: bir və ya daha çox insan fiziki və ya emosional olaraq incidilir.
- Davamlıdır və təkrarlanır: bulling təkrar aqressiya və ədavət aktlarını əhatə edir. Bərabər şəxslər arasında qeyd edilən ayrıca bir aqressiv hücum adətən bulling hesab edilmir.
- Birbaşa və ya dolaylı formaya malikdir: bulling kimsəni vurmaq kimi birbaşa aqressiya aktlarından, eləcə də şayiələrin yayılması kimi dolaylı aktlardan ibarət ola bilər.
- Qeyri-bərabər güc mövcuddur: bulling daha güclü olan və ya adətən yaşları, fiziki qüvvələri və ya psixoloji dözümlülük baxımından daha güclü olduqları qəbul edilən bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən törədilən sui-istifadəni əhatə edir.

Bullinq davranışı nümayiş etdirən uşaqlarla necə davranmalıdır?

Həmin uşaqlara müəyyən məhdudiyyətlər edib və ya müəyyən maarifləndirici işlər görə bilirik. Bu zaman uşağın yaşı, inkişafı, bullinqin tezliyi, gücü nəzərə alınmalıdır. Məsələn, uşağın bütün gün tənəffüs haqqının əlindən alınması bu məsələdə effektiv deyil. Aşağıdakı bir neçə nümunəyə diqqət edək:

- əlavə imtiyazların əlindən alınması və bullinqlə bağlı maarifləndirici işə qoşulma (bullinq etdiyi şəxsə məktub yazaraq üzr istəmək, bullinqlə bağlı video izləyərək bununla bağlı plakat hazırlamaq, bullinqlə bağlı hekayə yazmaq və s.);
- kompensasiya üçün əməkdaşlıq və kömək etmək bacarıqlarının artırılması (məs. kitabxanada kitabları səliqəyə salmaq);
- sinifdaxilində bullinqlə bağlı fəaliyyət planlaşdırmaq və bu işdə əsas rolu bullinqi edən uşağa vermək.

Biologiyanın tədrisində şagirdlərdə bullinqin qarşısının alınmasında fəal təlim metod və texnikalarının rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Bibö, əqli hücum, rollu oyunlar, səhnələşdirmə, debatlar, müzakirə və digər üsulların tətbiqi bullinq davranışlarının qarşısının alınmasında uğurlu nəticələr verir. Şagirdlər verilmiş tapşırıqlar vasitəsilə bullinq davranışlarını sərbəst müzakirə edir və fənn müəlliminin köməyi ilə düzgün qərarlar qəbul edirlər. Gündəlik həyatda yaşana biləcək situasiyalar səhnələşdirilir. Bu zaman bir şagird bullinqə məruz qalan şəxsin rolunu, digəri isə bullinq edən şəxsin rolunu canlandırır. İkinci halda isə situasiya qrup şəklində səhnələşdirə bilər. Daha sonra müzakirələr aparılır. Kim özünü necə hiss etdi? Düzgün reaksiya necə olmalı idi? Bullinqin qarşısını ala bilmək üçün nə edə bilərik? və s. Suallar verilərək müzakirələrə başlamaq olar.

Məktəbin bullinq mövzusunda valideynlərlə görüşməsi zamanı valideynlər uşaqlarının bu hadisələrdə rolunun olduğunu eşidəndə fərqli reaksiyalar verə bilərlər. Uşaqlarının bullinq etdiyini eşidən valideynlər tez-tez “Əli heç vaxt elə iş görməz”, “Mənim uşağım elə hərəkət etməz”, “Mənim uşağım daha güclüdürsə mən nə etməliyəm?”, “Elə də böyük problem kimi gəlmir mənə” və s. ifadələri işlədirlər. Bəzən də uşağı haqqında xoş olmayan informasiyanı eşidən valideyn qəzəblənə bilər. Çox az hallarda müşahidə edilsə də bəzi valideynlər özlərini bu halda çarəsiz hiss etdikləri üçün məsələyə səhlənkər yanaşırlar. Bu cür hallarda valideynlərlə mübahisəyə girmədən məqsədin uşaqlar üçün sağlam psixoloji mühit yaratmaq olduğunu vurğulamaq lazımdır. Valideynləri də qısa müddət ərzində bullinq, onun növləri, təsirləri haqqında maarifləndirmək görüşlərin davamlı olması işini asanlaşdıracaq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, valideynlər əməkdaşlıq etmək istəməyə bilərlər və ya görüşlərdən sonra onların fikirləri dəyişməyə bilər. Buna baxmayaraq, məktəbdə dəyişiklik başlaya bilər, şagirdlərin bu mövzudakı inkişafı dəstəklənə bilər, ona görə də bullinqin qarşısının alınması üçün tədbirləri davam etdirmək vacibdir. İnküziv təhsili nəzərə alaraq şagirdlərin ehtiyac duya biləcəkləri xüsusi təhsil ehtiyacları və əlillik vəziyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Biologiya müəllimləri şagirdlərlə iş üçün aşağıdakı tapşırıqları hazırlaya bilər: verilmiş situasiyalarda sən necə reaksiya verərdin?

Tapşırıq 1. Məktəbdə kimsə sənə çantanın içinə maye sabun töküb. Çantanı açıb bunu görəndə iki nəfərin sənə baxdığını və güldüklərini gördün.

Bu situasiyada özünü necə hiss edərsən? Reaksiyan necə olar?

Bullinqi edən şəxs hansı düzgün hərəkəti etməli idi?

Bu problemi necə həll etmək olar?

Tapşırıq 2. Məktəbdə uşaqlar arasında məşhur olan bir nəfər kiməsə badalaq atmağını deyir. Əgər dediyini etsən səni qruplarına daxil edəcəklər.

Bu situasiyada özünü necə hiss edərsən? Reaksiyan necə olar?

Bu şəxs necə davranmalıdır?

Bu problemi necə həll etmək olar?

Tapşırıq 3. Yeməxanada yemək almaq üçün uzun növbə var və sən öz növbəni gözləyirsən. Növbə sənə çatdıqda yaşca böyük olan şagird səndən irəli keçdi. Ona növbəsini gözləməsini deyirsən, amma o səni dinləmir.

Bu situasiyada özünü necə hiss edərsən? Reaksiyan necə olar?

Bu şəxs necə davranmalıdır?

Bu problemi necə həll etmək olar?

Əlilliyi olan şəxslərə qarşı bullinq: Əlilliyi olan şəxslərə qarşı bullinq əlilliyi olan şəxsə və ya xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxsə hədəflənmiş hər hansı bullinq davranışını əhatə edir. Əlilliyi olan azyaşlılar və xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxslərin yaşıdlarına nəzərən bullinq ilə qarşılaşma ehtimalı daha çoxdur. Bura daxil ola bilər:

- şifahi, fiziki və ya emosional təcavüz, cinsi zorakılıq, təhqiredici, alçaldıcı ifadələr, təhqiredici adların, ləqəblərin qoyulması, jestlər, istehzalar, təhqirlər və zarafatlar;

- alçaltma, qrupdan kənarlaşdırma, əzab vermə, lağa qoyma, hədələmə, manipulyasiya və məcburiyyət;

- təhqiredici divar yazıları;

- əlilliyi olan uşaqlar və xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxslər ilə işləmək və ya əməkdaşlıq etməkdən imtina. Əlilliyi olan uşaqlar və xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxslərin bullinqin bütün formaları ilə qarşılaşma ehtimalı daha çoxdur. Əlilliyi olan uşaqların 31%-i təhqiredici adların, ləqəblərin qoyulması ilə;

21% sosial kənarlaşdırmanın müəyyən forması ilə;

18% faktiki zorakılıq ilə qarşılaşmışdır.

20% zorakılıq ilə hədələnmişdir. (5)

Bundan əlavə, digər şəxslər aşağıda qeyd olunan xüsusiyyətləri səbəbindən bullinq ilə qarşılaşa bilər:

- etnik mənsubiyyət;

- din;

- gender;

- seksual oriyentasiya (faktiki və ya ehtimal edilən);

- xarici görünüşlərinin hər hansı bir aspekti;

- ailə həyatları və ya məişət vəziyyətlərinin hər hansı bir aspekti. (1, s. 19)

Biologiya müəllimləri məqsədli şəkildə həmişə ədalətli, davamlı və əsaslı şəkildə tətbiq olunan hər hansı intizam tədbirləri ilə bullinq davranışını dayandırmalıdır. İnküziv təhsili nəzərə alaraq belə şagirdlərin sosiallaşması üçün şərait yaratmalıdırlar. Bir sözlə, bullinq davranışı fərqliliyi hədəf alır və fərqlilik real və ya ehtimal edilən ola bilər. Halbuki, şagirdin iddia edilən fərqliliyi əslində bullinq hədəfi deyil. Bullinqə həssas olan digər uşaqlara uğursuz ailələrdən olanlar, qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, fiziki üz qüsurlarına malik uşaqlar, həddindən arıq və ya kök olan uşaqlar, tibbi qaygıları olan uşaqlar daxildir. Bu uşaqlarla bağlı daha az maarifləndirmə və dəstəyin olduğu göstərir ki, onlara necə dəstək göstərəcəyinizi bir daha nəzərdən keçirmək vacibdir.

Bullinqin bütün formalarını nəzərə alaraq, biologiya müəllimləri keçdikləri mövzudan asılı olmayaraq belə situasiyalara çox həssas yanaşmalıdırlar. Yadda saxlamaq vacibdir ki, təhqir olunan şagird günahkar deyil. Onlara bildirmək lazımdır ki, kim olduqlarına görə heç vaxt bullinqə məruz qalacaqlarını düşünməsinlər. Biz müəllimlər şagirdlərdə özlərinə inam yaratmaq və daha iddialı olmaqlarına dəstək ola bilərik, amma nəticədə bullinq edən şagird öz hərəkətlərini və davranışını dəyişməlidir. Tədqiqatların nəticəsinə görə bullinqə məruz qalanların 2/3-si oğlanlardır və hər iki cinsin nümayəndələri daha çox oğlanlar tərəfindən bullinqə məruz qalırlar.

Ədəbiyyat

1. “Kompas” Gənclərin iştirakı ilə insan hüquqlarının təhsili üzrə Təlimat Vəsaiti. Bakı, 2015.
2. Başak A.E. Akran zorbalığı. İstanbul, 2019.

3. Şahin M., Akbaba S. Okulda ve sanal ortamda zorbalık ve empati. Ankara, 2017.
4. Rigby K. Bullying in schools: and what to do about it. Australia, 2007.
5. <http://www.tipii.edu.az/nodupload/editor/files/Diskriminasiya%20-%20Kompasito.pdf>

Э.Ф.Сафарова, Н.Н.Алиева

**Предотвращение буллинга (травли) при помощи активных методов обучения
в преподавании биологии**

Резюме

Буллинг (травля) - это продолжительное, вредоносное или тревожное агрессивное поведение, основанное на дисбалансе сил. Травля широко распространена в современном обществе. Порой дети создают школьные группировки, между учащимися могут возникать разногласия, ссоры или неприязнь. Данная ситуация согласуется с определением травли, если она носит преднамеренный и повторяющийся характер. В статье подробно рассказывается о роли активных методов и техник обучения в преподавании биологии для предотвращения травли среди учащихся, а также о компонентах травли. Применение ЗХУ, "мозговой атаки", ролевых игр, инсценировки, дебатов, обсуждений и других методов дает успешные результаты в предотвращении травли. Посредством заданий учащиеся смогут обсудить свое агрессивное поведение и принять правильное решение с помощью преподавателя. Инсценируются ситуации, с которыми вы можете столкнуться в повседневной жизни. В определенной ситуации, один ученик играет роль человека, подвергаемого травле, а другой - роль человека, совершающего травлю. В другой ситуации, случай может быть поставлен в групповой форме. Далее обсуждения продолжаются.

E.F.Safarova, N.N.Aliyeva

Prevention of bullying behavior through active methods in biology teaching

Summary

Bullying is a sustainable, harmful or disturbing aggressive behavior stemming from the strength imbalance. Bullying behavior is widespread in the nowadays society. Sometimes children create school gangs; disagreements, fightings or hostility arise between students. This behavior is consistent with the definition of "bullying" if it has an intentional and regular nature. The article covers the role of active methods and techniques in teaching biology for the prevention of bullying among students, as well as the bullying components. The KWL, brainstorm, role-play, staging, debates, discussions and other methods provide successful results in preventing bullying. From the perspective of tasks, the students will have opportunity to discuss their bullying behavior and make the right decision assisted by teacher. The cases you may face in everyday life are situated. In one case, one student plays the role of a bullied person, and the other one - the bully. In the second case, the situation can be staged in a group form. Then discussions are continued.

Rəyçi: ped.f.d., dos. H.M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.02.2020

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

ELASTİKLİYİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ METODİKASINA DAİR*Açar sözlər: aktiv və passiv elastiklik, oynaq, hərəkət, məşq**Ключевые слова: активная и пассивная гибкость, суставы, движения, тренировка**Key words: active and passive elasticity of joints, movements, training*

Elastikliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məşq prosesini iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ – oynaqlarda hərəkətlərin amplitudasını optimal göstəricilərdə artırılması; ikinci mərhələ – oynaqlardakı hərəkətlərin əldə olunmuş səviyyədə saxlanması.

Birinci mərhələnin məşq proqramını işlədikdə nəzərə almaq lazımdır ki, bəzilərinə da-yaq-hərəkət aparatının yumşaq toxumalarında elastikliyin çatışmazlığı, digərlərində isə - bə-dənin müəyyən hissələrinin yerdəyişməsinə təmin edən əzələlərin gücünün zəifliyi, hərəkətlə-rin amplitudasını məhdudlaşdırır bilər. Beləliklə, bəzi əzələlərin gücünü, digərlərin isə dar-tınmasını müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün aktiv və passiv elastikliyin qiymətini müəy-yən etmək olar. Onların arasındakı fərq nə qədər çox olsa, bir o qədər aktiv elastiklik əzələ gücündən asılı olacaq. Və əksinə, onların arasındakı fərq az olduqda, bir o qədər aktiv elastik-lik əzələ, bağ və vətərlərin dartınmasından və əzələlərin sərbəst boşalmasından asılı olacaq.

“Elastikliyin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş “dartılma” hərəkətlərinin meto-diki cəhətinə gəldikdə isə, adətən, belə hərəkətləri seriyalarla və icra amplitudasını tədricən maksimuma çatdırmaqla yerinə yetirmək tələb olunur...” (s.128-129).

Hərəkət fəaliyyətində olan insanda əsasən aktiv elastiklik özünü biruzə verir. Lakin onun inkişafının funksional şəraitini passiv inkişaf səviyyəsi yaradır. Məhz buna görə də, elastikliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilən məşğələlərin əvvəlində əsasən passiv elastikliyi inkişaf etdirən vasitələrə üstünlük vermək, passiv elastikliyi lazımi səviyyəyə çatdırdıqdan sonra isə aktiv elastikliyi inkişaf etdirilməsinə yönəltmək olar. Bu zaman nəzərə almaq lazı-mdır ki, aktiv elastiklik passiv elastiklikdən 1,0 – 1,5 dəfə ləng inkişaf edir. Bunu nəzərə alaraq, aktiv və passiv elastikliyin inkişaf vasitələrinin mütənəsibliyi də adekvat olmalıdır.

Müxtəlif oynaqlarda hərəkət aktivliyi inkişaf etdirmək üçün də müxtəlif vaxt tələb olu-nur. Belə ki, bud – çanaq oynaqından fərqli olaraq, bilək oynaqında maksimal hərəkətliyə 3 – 5 dəfə tez nail olmaq mümkündür.

90% anatomik səviyyədə müxtəlif oynaqlarda hərəkətliyə nail olmaq üçün lazım olan məşğələlərin müddəti (Sermeyev, 1970)

Oynaq	Gündəlik təkrarların sayı
Çanaq-bud	60 – 120
Onurğa	50 – 60
Çiyin	25 – 30
Dirsək	25 – 30
Diz	25 – 30
Baldır-pəncə	25 – 30
Bilək	20 – 25

Əzələ, bağ və vətərlərin dartılmasına yönəldilmiş hərəkətlərə başlamazdan əvvəl ümumi inkişaf etdirici hərəkətlərin köməyi ilə orqanizmi lazımcına isindirmək lazımdır. Bu dayaq – hərəkət aparatının yumşaq toxumalarının elastikliyi yaxşılaşmasına və, nəticə etibarı ilə hərəkətliyi 8 – 10 % artmasına kömək edir. Dartınan əzələləri yaxşıca yumşaltmaq lazımdır. Bu əzələlərdə qan dövranını və nəticədə elastikliyi də çoxaldır. Elastikliyin inkişafına yönəldilmiş məşğələnin gedişində orqanizmin isinmiş vəziyyətini qoruyub saxlamaq lazımdır. Ətraf mühitin temperaturu 16 – 18⁰C aşağı olduqda, məşğələlər isti elastik geyimdə keçirilməlidir.

Dartınmaya yönəldilmiş hərəkətlər interval və ya kombinə edilmiş üsulla icra olunurlar.

Hərəkətlərin müddəti (davamsız təkrarların miqdarı). Hər bir ayrı götürülmüş hərəkətin optimal müddəti 20 – 25 s bir neçə dəqiqəyədək dəyişə bilər. Hərəkətin müddətini təyin etdikdə, nəzərə almaq lazımdır ki, onun icrasına başladıqda hərəkətlərin maksimal səviyyəsinə çatmaq mümkün deyildir. Yumşaq toxumaların dartınmaya müqaviməti tədricən azalır və hərəkətin başlanmasından 10 – 15 s sonra (passiv dartınma və ya elastik hərəkətlərin çoxsaylı təkrarları) hərəkətlərin maksimal amplitudasına nail olurlar. O 15 – 30 s ərzində saxlanılır, sonra isə yorğunluq nəticəsində azalmağa başlayır. Hərəkətin müddəti insanın məşq etmə səviyyəsilə və oynanın növü ilə səciyyələnir (Cədvəl 1).

Oynaq	Mərhələ	
	elastikliyin inkişafı	elastikliyin saxlanması
Onurğa	90 – 100	40 – 50
Çanaq – bud	60 – 70	30 – 40
Çiyin	50 – 60	30 – 40
Bilək	30 – 35	20 – 25
Diz	20 – 25	10 – 15
Baldır – pəncə	20 – 25	10 – 15

Cədvəldə hər bir oynaq üçün bir məşğələ zamanı icra olunan təkrarların maksimal miqdarı verilib. Lakin belə müddətli və monoton iş (50 – 100 təkrar) maraqsızdır, xüsusilə də uşaq və yeniyetmələr üçün, bu da psixi gərginliyin artmasına və məşq effektivliyinin azalmasına gətirir. Bundan əlavə, yorğunluq nəticəsində əzələlərin elastikliyi azalır və nəticə etibarilə məşqin effekti də azalır. Buna görə də məşq tapşırıqlarını 10 – 20 təkrardan ibarət seriyalar şəklində planlaşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Aşağı sərhəd – başlayanlar üçün, yuxarı sərhəd – yaxşı məşq edən insanlar üçün. Bir məşğələ zamanı müəyyən oynaq üçün 3 – 5 seriya tapşırıq icra olunur, sonra isə digər oynanın hərəkət aktivliyinin inkişaf etdirilməsinə keçmək olar. Məşğələnin emosional fonunu və onun effektivliyini yüksəltmək üçün müxtəlif hərəkətlərdən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Məsələn, çanaq – bud oynasında hərəkətin aktivliyini inkişaf etdirmək üçün ayağı yana və arxaya aparmaq, irəli qaldırmaq, növbə ilə ayağı arxaya yelləməklə gəzmək, “şpaqat” və s. hərəkətləri icra etmək olar. Hər bir hərəkəti 10 – 12 dəfə icra etməklə lazımi məşq effektivinə nail olmaq və psixiki gərginliyi azaltmaq mümkün olar.

Hərəkətlərin müddəti həm yaş və həm də cinsdən asılıdır. Eyni məşq effektivinə əldə etmək üçün böyüklər, uşaq və yeniyetmələrə nisbətən, hərəkətləri 1,5 – 2,0 dəfədən artıq yerinə yetirməlidirlər. Öz növbəsində, eyni yaşlı kişilərlə müqayisədə, qadınlarla iş zamanı hərəkətlərin icra müddəti 10 – 15% az ola bilər. Qadınlarla iş zamanı onların bioloji dövrünün dinamikasını da nəzərə almaq lazımdır. Menstrual dövrdə əzələlərin elastikliyi yaxşılaşır, bu da elastikliyin inkişafına yönəldilmiş tapşırıqların həcmnin bir qədər artırılmasına imkan yaradır.

Müəyyən tapşırığın müddətinin azaldılmasının fərdi kriteriyası yorğunluq nəticəsində təkrar hərəkətlərin amplitudasının azalmasıdır.

Statistik tapşırıqların optimal müddəti 6 – 12 s (Platonov, 1997). Aşağı sədd – başlayanlar üçün, yuxarı sədd – fiziki cəhətdən yaxşı məşq etmiş adamlar üçün.

Tapşırıqın intensivliyi. Dartınmaya yönəldilmiş tapşırıqları icra etdikdə hərəkətlərin amplitudasını tədricən artırır. Bu zaman hər bir növbəti təkrar zamanı daha yüksək amplitudaya nail olmaq, ya da kəmiyyətini saxlamağa çalışırlar. Daha yüksək amplitudaya nail olmaq üçün müəyyən hədəflər qoyulur. Məsələn, irəliyə əyilərək əvvəlcə barmaqların ucu ilə, sonra yumruqlarla, əlin içilə döşəməyə toxunmaq; yelləmə hərəkətləri zamanı ayağı müəyyən hündürlükdə asılmış topa toxundurmaq, sonra hündürlüyü dəyişmək (artırmaq) və s.

“Fəal hərəkətlər yolu ilə əldə olunmuş elastiklik izi qeyri-fəal hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə olunmuş elastikliyə nisbətən daha çox qalır” (2, s.128-129).

Əlavə ağırlıqlaşdırmalarla keçirilən passiv tapşırıqlar zamanı onların çəkisi ilə tənzimlənilir. Yeni başlayanlarda o, dartınan əzələlərin maksimal gücünün 3% - ni, fiziki cəhətdən yaxşı hazırlıqlı insanlarda isə 40 – 50% - ni təşkil etməlidir (Jordoçko, Y.Sobolyev, L.Sobolyev, 1980; Platonov, 1984; Alter, 2001 və s.).

Özünü tutma və ya yoldaşın köməyi ilə icra edilən passiv tapşırıqlar zamanı subyektiv hissələrə yönəlmək məqsədəuyğundur – dartılmanı səlis şəkildə, əzələlərdə yüngül sancmalar yarana-nadək, icra etmək. Dartınmanın pilləli intensivliyinin məşqlilik effekti daha yüksəkdir: sədd amplitudasına səlis şəkildə çatmaq, 5 – 10 s ərzində bədənin hissələrini müəyyən vəziyyətdə saxlamaq, sonra amplitudanı 8 – 12 % artıraraq yenə də 5 – 10 saniyə ərzində bədənin hissələrini bu vəziyyətdə saxlamaq. İlk saxlama müddətində əzələlərdə “stretçinq – refleks” tədricən sönür, bu da öz növbəsində hərəkətin amplitudasını yüksəltməyə imkan verir. Əzələlərdə ağrı hiss edildikdə hərəkətin amplitudasını azaltmaq və ya hərəkətin icrasını tamamilə dayandırmaq lazımdır.

Təkrar hərəkətlərin icra olunma tempi ilk seriyada asta olmalıdır. Bu zaman “stretçinq – refleks” yaranmır və əzələlər asanlıqla dartınır. Sonrakı seriyalarda hərəkət tempi artırıla bilər. Sonuncu seriyada isə onun yenidən zəiflədilməsi məqsədəuyğundur.

Tapşırıqlararası və tapşırıq seriyaları arasında fasilələrin müddəti geniş diapazonda – 10 – 20 saniyədən bir neçə dəqiqəyədək dəyişilə bilər. Bu tapşırıqların xarakterindən, onların icra müddətindən və insanın hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, 10 saniyə ərzində bilək əzələ, bağ və vətərlərinin passiv dartılmasından sonrakı fasilədən fərqli olaraq, ayaqları yelləmə hərəkətlərinin çoxsaylı təkrarlarından sonra daha uzunmüddətli fasilə gərəkdir. Lakin, passiv dincəlmə intervallarının müddətinin artırılması (8 – 10 dəq artıq) oynaqlarda hərəkətliyin azalmasına və məşqin effektivliyinin azalmasına gətirir. Fiziki məşğələlərin icra olunmasında mühüm təcrübəsi olan insanlar növbəti tapşırıq və ya tapşırıqlar seriyasına hazır olduqlarını öz subyektiv hissiyatlarına əsaslanaraq fasilə intervallarını olduqca dəqiq müəyyən edə bilirlər.

Fasilənin xüsusiyyəti. Fasilənin qısamüddətli intervallarını passiv keçirilməsi məqsədəuyğundur. Daha uzunmüddətli fasilələr zamanı asta yürümək və ya zəiflətmə hərəkətləri ilə məşğul olmaq məsləhətdir. Əzələlərin elastikliyinin bərpa olunmasına isti və yüngül masaj da müsbət təsir göstərir.

Oynaqlarda hərəkət amplitudasının artırılması mərhələsində elastikliyin yönəldilmiş hərəkətlərə ayrıca məşğələlər və ya məşğələnin böyük bir hissəsini həsr etmək məqsədəuyğundur. Əgər elastikliyin inkişaf etdirilməsi əsaslı isinmə hərəkətlərindən dərhal sonra icra olunursa, onda daha yüksək məşq effektinə nail olmaq mümkündür.

Çox vaxt elastikliyin inkişaf etdirilməsini digər pedaqoji məsələləri həll etməklə uyğun həyata keçirirlər. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, elastikliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş mühüm yükləmələrdən sonra zərif əzələ daxili və əzələlərarası toxumalar pisləşir. Beləliklə, belə yükləmələrdən sonra fiziki tapşırıqların texnikasının öyrədilməsi, maksimal intensivlikli sürət və güc tapşırıqlarının icra olunması məqsədəuyğun deyildir.

Burada vurğulamaq yerinə düşərdi ki, əsas məsələ isinmə zamanı dayaq – hərəkət aparatının optimal hərəkətliliyinə nail olmaq üçün elastiklik məşğələlərinin aparılmasında deyil, məşğələlərin son dərəcəli amplitudası ilə və elastikliyin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm olacaq qədər təkrarların icra olunmasındadır. İsinmə hərəkətlərindən sonra fiziki tapşırıqların texnikasının öyrədilməsinə və ya güc və sürət keyfiyyətlərinin, lap sonda isə elastikliyin inki-

şaf etdirilməsinə daha da məqsədəuyğundur. Əgər bir məşğələdə həm elastikliyin və həm də dözümlülüyün inkişaf etdirilməsini birləşdirirlərsə, onda ilk olaraq birinci və sonra isə ikinci məsələləri həll edirlər.

Müxtəlif oynaqlarda elastikliyi inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məşğələlərin icra olunmasının ardıcılığı da çox önəmlidir. Məşğələləri iri əzələlərlə əhatə olunmuş oynaqların (onurğa, bud – çanaq və çiyin oynaqları) hərəkətliliyinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıqlarla başlamaq, sonra isə digər oynaqların hərəkətliliyini inkişaf etdirməyə keçmək məqsədəuyğundur. Bu zaman bir oynaqda (məsələn, çanaq – bud) hərəkətliliyi inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulan bütün tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra digərlərinə keçmək olar.

“...Elastikliyi optimal dərəcədə inkişaf etdirdikdən sonra, istifadə edilən xüsusi hərəkətlər məhz həmin səviyyəni qorunub saxlanılması vəzifəsini yerinə yetirməlidir” (3, s.31).

Yanaşı məşğələlər sistemində elastiklik inkişaf etdirilməsinin gündəlik və ya bir gündə ikili məşğələlər nəticəsində daha yüksək məşq effektivinə nail olmaq mümkündür. Elastikliyin inkişafı üçün məşq məşğələlərinin daha kiçik və ya böyük tezliyi az effektivliyə malikdir (Platonov, 1984).

İki dəfə keçirilən məşqlər zamanı gündəlik optimal yükləmələr iki hissəyə bölünür. Səhər gimnastikası zamanı gündəlik optimal yükləmələrin 20 – 40% icra edilir, qalan tapşırıqlar isə xüsusi və ya kompleks məşq məşğələləri zamanı icra edilir.

Yanaşı məşğələlər sistemində aktiv və passiv elastiklik inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məşğələlərin mütənəsibliyi əsas rol oynayır. Passiv elastiklik aktiv elastikliyin inkişafının ilk funksional şərti olduğuna görə, ilk olaraq passiv elastikliyin inkişaf vasitələrinə yer ayırmaq lazımdır. Müəyyən oynaqlarda passiv elastikliyin lazımi səviyyəsinə nail olduqdan sonra isə məşqin əsas fikri bu oynaqlardakı aktiv elastikliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilir.

Oynaqlardakı hərəkətliliyinin əldə edilmiş eyni səviyyədə saxlanılması mərhələsində elastikliyin inkişaf etdirən məşğələlərin ümumi həcmi yarıyadək və ya daha çox azaldılır. Onları həftədə 3 – 4 dəfə güc və sürət – güc tapşırıqları ilə birlikdə icra etmək kifayətdir. Yeniyetmə dövründə elastikliyin əldə edilmiş səviyyəsinin qorunması üçün həftədə üç dəfə bilək oynaqlarında 10 – 15 hərəkət, diz və baldır – pəncə oynaqlarında – 15 – 20 hərəkət, çanaq – bud oynaqlarında – 35 – 40 və onurğa oynaqlarında – 40 – 45 hərəkət icra etmək kifayətdir.

Dayaq – hərəkət aparatının yaşla əlaqəli olan və involyusiya prosesləri ilə şərtləndirilən dəyişiklikləri zamanı elastikliyin qorunması üçün daha çox say tətbiq etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Novruzov D.F. Güləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992, 328 s.
2. Rzayeva Z.H., Cəfərov Q.M. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı, 2004, 182 s.
3. Məcidov N.B. Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2010, 128 s.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (общие основы теории и методики физического воспитания; теоретико-методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры); Учеб. для ин-тов.физ. культуры. М.: Физкультура и спорт, 1991, 543 с.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической воспитания Том1 Общие основы теории и методики физического воспитания; Учеб. для ин-тов.физ. культуры. М.: Физкультура и спорт, 1991, 543 с.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев

О развитии методики гибкости

Резюме

В статье рассматривают различные упражнения, выполняемые во время занятий спортом, а также в повседневной жизни, направленные на развитие необходимого качества гибкости.

Также анализируются значимые научные мысли о пассивной и активной гибкости. Были проанализированы научные источники по данной теме. Таким образом, в этой статье развитие гибкости было исследовано на методической основе.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev

On advances in methology of elasticity

Summary

The article talks about the various exercises performed during sports and in everyday life aimed at developing the necessary quality of elasticity. Significant scientific thoughts about passive and active elasticity are also analyzed. Scientific sources on this topic have been investigated. Thus in this article, the development of elasticity was investigated on a methodological basis.

Rəyçi: prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2020

R.A.TAĞIYEVA*e-mail: abayramova@ranbler.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA TOLERANTLIĞIN
FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİ****Açar sözlər:** *tolerantlıq, kiçikyaşlı məktəbli, dözümlülük, dözümlü münasibət, şəxsiyyətin inkişafı***Ключевые слова:** *толерантность, младшеклассник, терпимость, терпимое отношение, развитие личности***Key words:** *tolerance, primary school education, tolerance, tolerance attitude, personality development*

Cəmiyyətdə müxtəlif qarşıdurmaların kəskinləşməsi, sosial və dini münaqişələrin artması hər bir ölkənin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Belə bir şəraitdə gənclərdə tolerantlığın tərbiyə olunması müasir təhsilin ən vacib və aktual vəzifələrindən biridir ki, məhz bəşəriyyətin yaşaması onun həllindən asılıdır. Mövcud faktın danılmazlığı bununla yanaşı uzun müddət tolerantlıq tərbiyəsi (və ya tolerantlığın formalaşdırılması) üsulları ətrafında gedən gərgin mübahisələrə də son qoymamışdır.

Dözümlülük anlayışı “Yeni dövr” mərhələsində meydana gəlmişdir. İlk öncə o, dini və siyasi dözümlülük prinsipləri ilə bağlı olmuş, sonralar daha da genişlənərək müxtəlif aspektləri özündə cəm etməklə, tədricən hazırda bəlli olan tolerantlıq anlayışının dərk olunmasına gətirib çıxarmışdır. Elmi-nöqteyi nəzərdən tolerantlığı başa düşüb, dərk etməyin başlanğıc nöqtəsi XVII əsrə məxsusdur. Məhz bu yüzilliklərdən başlayan “Yeni dövrdə” sonrakı əsrlərdə Avropa təfəkkürünü müəyyənləşdirəcək əsas aparıcı ideyalar formalaşmağa başlayır. Tarixən qısa bir müddət ərzində insana olan baxışlar köklü surətdə yenidən nəzərdən keçirilir ki, bu da öz növbəsində sonrakı yüzilliklərdə empirik təbii biliklərin inkişafına təkan verir. Müzakirə olunan məsələlərin dairəsi genişləndi, hətta bu və ya digər elm sahəsinə aid fənnin maraq dairəsi ilə birbaşa bağlı olmayan bir çox məsələlər də diskussiyaların predmetinə çevrildi. Məhz o dövrdə alimlər tərəfindən əxlaq məsələləri şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə, digər xalqların, dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələrinə qarşı dözümlülük münasibətləri ilə, həmçinin tolerantlıq münasibətləri ilə sıx əlaqəli şəkildə müzakirə olunmağa başladı. Bu mənada deyə bilərik ki, pedaqogikanın inkişafı ən erkən çağlardan başlayaraq əxlaq problemləri və tolerantlıq münasibətlərinin dərk edilməsi ilə sıx bağlı olduğundan onun kökləri “Yeni dövrün” dahi pedaqoqlarının elmi irsində gizlənmişdir.

Digər insanlara hörmət və dözümlü münasibəti özündə cəmləşdirən əxlaq haqqında düşüncələrə Y.A. Komenskinin pedaqoji irsində daha çox diqqət ayrılmışdır. Böyük didakt, pedaqogika elminin “atası”, XVII əsrin nümayəndəsi əxlaqın on altı qaydasını irəli sürərək, onu əxlaq tərbiyəsinin incəsənəti adlandırmışdır. Y.A. Komenski uşaq şəxsiyyətinin formalaşması məsələsinə üstünlük verərək, “incəsənəti həqiqi şəkildə tətbiq etməyi”, məktəbləri isə adlandırdığı kimi “insanlıq emalatxanasına” çevirməyi vacib hesab edirdi.

Böyük çex didakti tərbiyənin vəzifəsini – şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına humanistcəsinə cəhd göstərməyin nəticəsi kimi dərk edirdi. O, zamanlarda hakim olan universal təhsilə cəhd göstərilməsinə uyğun olaraq Y.A. Komenski təlim və tərbiyə məsələlərini bir-birindən ayırmamışdır.

Y.A. Komenskinin ideyaları sonrakı əsrlərdə həm Qərb, həm də Şərq mütəfəkkir və tədqiqatçıları tərəfindən istifadə edilərək, davam etdirilmişdir ki, bu da onun zamansız dəyərə və daima aktuallığına bir daha sübutdur. Rus pedaqogikasında gözlənilmədən, özünəməxsus tərzdə əxlaq tərbiyəsi barədə Komenski ideyaları L.N. Tolstoy tərəfindən inkişaf etdirilmişdir (5).

Tolstoyun pedaqoji konsepsiyası meydana gəlmişdi ərafədə Komenski ideyaları artıq iki əsrə yaxın idi ki, Rusiyada tanınırdı və böyük Çex pedaqoqunun ideyalarının bir çox orijinal şərhlərini özündə əks etdirirdi. Lakin məhz Tolstoy özünəməxsus inadkarlığı ilə bəşəriyyətin elmi və mədəni nailiyyətlərindən, o cümlədən də Komenskinin “Böyük didaktika”sından istifadə edərək, bütün diqqətini uşağın əxlaq tərbiyəsi məsələlərinə yönəlmişdir.

Komenski və Tolstoy konsepsiyalarının ayrı-ayrı müddəaları arasında ideya və metodologiyaların reallığa çevrilməsi səviyyəsi üzrə daxili, dərin oxşarlıq məhz bundadır. Böyük çex humanistin ideyaları bunlar idi: ümumi və xüsusi, tam və özəl tərbiyə və inkişafın vəhdəti, ümumi təhsil sistemi və şəxsiyyətin tam, azad, təbii inkişafı, fərdi və sosial inkişafı. Bir sıra konseptual fərqlərin olmasına baxmayaraq bu sıraya tam hüquqla Tolstoyun tolerantlıq, pisliliyə zorakılıqla müqavimət göstərməmək və s. kimi “təbliğət” çağırışlarını da daxil etmək olar. Y.A.Komenskiyə görə tərbiyənin məqsədi insanı əbədi həyata hazırlamaqdır. Bunun üçün də insan xarici aləmi dərk etməli, özünü və əşyaları idarəetməyi bacarmalı və daima hər şeyin yaradıcısı olan Allaha cəhd göstərməlidir. L.N. Tolstoya görə isə tərbiyənin məqsədi, uşaqlara əzəldən xas olan yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təbii yolla üzə çıxarılması, həm də onların şüurunun zənginləşdirilməsi prosesidir.

Tolstoyun insan və həyatın mənası haqqında düşüncələri arasında tərbiyə və təhsil məsələləri əsas mərkəzi yer tutur. Müasir tədqiqatçılar böyük yazıçının pedaqoji elm və məktəb haqqında məqalə və yazılarında, deyimlərinə tərbiyəyə dair orijinal baxışları özündə əks etdirən, bu günə qədər – XXI əsrin əvvəllərinə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamış ideyalar və yenilikləri üzə çıxarırlar.

Aydın ki, bəşəriyyətin inkişafı XXI əsrin əvvəllərində yalnız zorakılıqlardan xilas olmaq sayəsində mümkün ola bilər ki, bu isə ilk növbədə böyüyən nəslin tərbiyəsi məsələlərinin həllini nəzərdə tutur. Bu işdə incəsənətin tərbiyəedici imkanlarından fəal surətdə istifadə etmədən uğur qazanmaq mümkün deyil, bu fikirlə vaxtilə Y.A. Komenski və L.N. Tolstoy da razı olmuşdular.

Müasir pedaqogika bu nöqteyi-nəzərdən incəsənət üsulları vasitəsilə tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılmasına dair vahid konsepsiyaya ehtiyac duyur. Bir halda ki, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da yaranmış sosial vəziyyət millətlərarası münasibətlərlə, məktəbə-qədər təhsil müəssisələrində və ümumtəhsil məktəblərində qrupların çoxmillətli tərkibə malik olması ilə xarakterizə olunduğundan, kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması ən vacib pedaqoji problemlərdən biri hesab olunur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri pedaqoji görüşlərin həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda çiçəkləndiyi dövrdür. Bu zaman Rusiyada fəlsəfi cəhətdən təhsil problemlərinin dərk olunmasına, o cümlədən mədəniyyətlərarası və dinlərarası qarşılıqlı təsir məsələlərinə həsr olunmuş, müəyyən mənada bir-birinə tənqidi və polemik münasibəti olan ən məşhur əsərlər meydana çıxır. Bu əsərlər sırasına L.N. Tolstoyun “Tərbiyə haqqında”, N.A. Dobrolubovun “Tərbiyədə nüfuzun əhəmiyyəti barədə”, V.V. Rozanovun “Maarifçiliyin tənəzzülü” və bir çox başqalarının, Azərbaycanda isə Həsən bəy Zərdabinin, Nəriman Nərimanovun, Firuddin bəy Köçərlinin və b. əsərlərini daxil etmək olar.

XIX əsrin sonlarında Rusiyada provoslavlığa və Avropa humanist mədəniyyət ənənələrinə əsaslanan, əsas diqqəti mənəviyyata yönəlmiş tərbiyə sistemi formalaşır. Hərçənd SSRİ-də buna qadağalar olmasına baxmayaraq ənənəvi dəyərlərə qayıdış vasitəsilə mənəviyyatın dirçəlişi mövzusunə kifayət qədər tez-tez xarici rus mütəfəkkirlərinin əsərlərində rast gəlinir. Belə ki, praktiki olaraq Rusiyada tanınmayan İ.A. İlinin adı 1917-ci ildən sonralar Avropada və 80-90-cı illərə kimi xaricdə (xüsusilə rus emigrantları arasında) kifayət qədər tanınmışdır. Əsasən İ.A. İlin 7-8 yaşlı uşaqların tərbiyəsinə diqqət yetirmişdir, çünki bu yaşda onlar informasiyaları “süngər” (“rybka”) kimi özlərinə çəkərək, ətraf aləmi məntiqi nəticə çıxarmadan dərk etməyə başlayırlar. Yalnız İ.A. İlinin deyil, hətta digər yazıçıların fikrincə də, (S.T. Aksakov “Nəvə-Baqrovun uşaqlıq illəri”, İ.S. Şmelyov “Rəbbin yayı; bayramlar-sevinclər-kədər-

lər”), məhz bu yaşda uşaqlar mənəvi inkişaf üçün həssas olurlar. İlin qeyd edirdi ki, “məhz bu yaşlarda uşağı qorumaq, qorxu və cəzalarla əziyyət verməmək, “vaxtından əvvəl onlarda elementar və mənfi instinktlər oyatmamaq” lazımdır. Yalnız bu illəri mənəvi tərbiyə baxımından qaçıрмаq yolverilməz və bağışlanmaz olardı. Elə etmək lazımdır ki, uşağın qəlbinə daha çox sevgi sualları, sevinc və İlahi mərhəməti daxil olsun. Bu zaman uşağı ərəkəşöyün etməməli, şiltaqlıqlarına göz yummamalı, həddindən artıq əzizləyib, fiziki qayğılarla böğməməli, əksinə İlahi həyatda olan hər şeyin, – günəş şüalarından tutmuş incə melodiya kimi, ürəkləri sıxan kədərdən gözəl kəpənəklərə, ilk dualardan tutmuş qəhrəmanlıq əfsanə və nağıllara kimi hər şeyin onu sevindirməsi, onun üçün xoş olmasının qayğısına qalınmalıdır” (3, s.158).

Onun fikrincə, heç bir şeyin uşaqlarda iz qoymadan keçməyəcəyinə, öz bəhrəsini verəcəyinə əmin ola bilərsiniz, çünki rus mədəniyyəti hiss və qəlb, düşüncə, vicdan və etiqad azadlığı üzərində qurulmuşdur. Bu isə, İ.A. İlinin fikrincə rus əqidəsini qidalandıran və rus ruhunu formalaşdıran ilk qüvvə, gücdür. Onun fikrincə, hiss və düşüncə xristianın özü üçün çox dəyərlidir, lakin o, iş fəaliyyəti tələb edən xarakter formalaşdırmır və həqiqi fikirlərin azadlıq hüquqları ilə qorunması ilə bağlıdır (vicdan və dualar). Xarakterin (fəaliyyətin başlanğıcının) tərbiyəsini İ.A. İlin rus xalqının yaxın və ən vacib vəzifəsi hesab edirdi.

Ədəbiyyat

1. Seyidov F.Ə. Qori seminarı və onun məzunları. Bakı, Maarif, 1988.
2. Бутов А.Ю., Фоменко А.В. Проблема толерантности в контексте социокультурной адаптации // Теоретико-методологические аспекты организации диалога культур в образовательной среде. Сборник научных трудов / Сост. Д.В. Польш, Т.Г. Мельник, Э.И. Иванова, И.Л. Масандулова. М.: ИХО РАО, 2009, с.16-25.
3. Ильин И.А. Собрание сочинений в 10 т.Т. 1 / Сост., вступ. ст. и коммент. Ю.А. Лисицы. М., 1996, с.158.
4. Касьянова Е.И. Социально-философские основы толерантности; Автореф. дисс..... доктора философ. наук. Чита, 2009, 45 с.
5. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения. / Сост. и авт. вступ. ст. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). М.: Педагогика, 1989, 544 с.

Р.А.Тагиева

Проблемы формирования толерантности в развитии личности

Резюме

В статье определено, что одной из наиболее сложных педагогических проблем является формирование основ толерантности у младшеклассников. Его решение, в дополнение к опыту, накопленному педагогикой в области воспитания толерантности детей и молодежи, также предусматривает потенциал человеческого философского мышления в качестве ключевого организационного принципа в понимании историческо-культурного и социокультурного контекста для формирования основ толерантности.

Ильин отмечал, что именно в этом возрасте дети становятся чувствительными для духовного развития, именно в этом возрасте необходимо ребенка защищать, не истязать его страхом и наказаниями, «не побуждать у них раньше времени элементарные и негативные инстинкты». Эти годы было бы недопустимо и непростительно пропустить только с точки зрения духовного воспитания.

R.A.Tagiyeva

The problems of formation of tolerance in personality development

Summary

In article has been noted, that one of the most difficult pedagogical problems is the formation of the basics of tolerance in schoolchildren. The solution, in addition to the experience gained by

pedagogy in child and youth tolerance, also envisions the potential of human philosophical thinking as a key organizational principle in understanding the historical, cultural and social cultural context for the formation of the basics of tolerance.

It is at this age that children become vulnerable to spiritual development. It is the age of the year that it is necessary to protect a child at this age, not to suffer with fears and punishments, "not to instill in them elementary and negative instincts." It would be inadmissible and unforgivable to miss these years in terms of spiritual upbringing alone.

Rəyçi: prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.01.2020

Н.Н.АБУТИДЗЕ*кандидат педагогических наук, доцент***Азербайджанский государственный
педагогический университет***(г. Баку, ул. У.Гаджибейли, 34)***Р.ШУМАН. «ДЕТСКИЕ СЦЕНЫ» - НАБЛЮДЕНИЯ ВЗРОСЛОГО
ЗА ВНУТРЕННИМ МИРОМ РЕБЕНКА****Ключевые слова:** *пьесы, сочинение, тональность, форма, цикл***Açar sözlər:** *pyeslər, əsər, tonallıq, forma, silsilə***Key words:** *pieese, compose, key, form, cycle*

Цикл-сюита «Детские сцены» op.15 был написан Р. Шуманом в 1838 году. В одном из своих писем к Кларе Вик Шуман так пишет об этих пьесах: «Детские сцены» кроткие, и нежные, и счастливые, – как наше будущее» (5, 377). По его же признанию, они явились выражением сокровенных чувств, вылившихся из глубины его души. Это одно из тех сочинений композитора, которое не связано с литературным первоисточником; программность в нем связана с конкретными жизненными наблюдениями автора, вне всяких литературных или иных художественных источников. Сам автор так формулирует их создание, содержание: это «отражения, созданные взрослым и для взрослых» (5, 390). Иначе говоря, это передача внутреннего мира ребенка вследствие наблюдений взрослых. Если вспомнить, что время создания данного сочинения связано с бурными и богатыми событиями того периода, то вполне естественно возникает вопрос: что побудило композитора создать столь необычный для него безмятежный цикл-сюиту. Конечно же, это мысли, связанные с Кларой Вик и воспоминаниями о ее детских годах. Как известно, Шуман увидел ее впервые, когда ей было девять лет; в те годы он мог наблюдать ее игры с братьями, их поведение, эмоциональное состояние и т.п. А ведь Шуман, как истинный художник, да еще такой талантливый, обладал артистическим даром, помимо всего прочего, невероятной способностью впитывать и запечатлевать те картины, которые рисовала жизнь, и которые представляли своеобразный интерес. Как известно, детские впечатления в жизни почти каждого человека – самые светлые, непосредственные, полные оптимизма и надежд чувства. И, конечно же, детские воспоминания самого автора также могли найти свое отражение в данном сочинении. Еще одной из причин создания этих пьес могло быть желание искусственно создать атмосферу покоя, счастья, радости в столь трудное, тревожное и неопределенное состояние, в котором он находился в действительности. «Детские сцены» – это своеобразная мечта Р. Шумана о счастливом будущем; как было отмечено выше словами самого композитора, эти пьесы «кроткие и нежные, и счастливые, как наше будущее». И вероятнее всего, именно эти причины и явились толчком и побудили его к созданию названного сочинения.

Если говорить о типе содержания цикла, то – это лирико-психологическое сочинение. Но, в то же время надо отметить, что, как это часто бывает у Шумана лирическая концепция, при главенствующем положении, не исключает проникновения жанрово-характерной линии. Таким образом, связь и взаимопроникновение обоих типов содержания - лирико-психологической и жанрово-характерной, является основополагающей для «Детских сцен», собственно, как и для «Бабочек» и «Давидсбюндлеров». Исходя из вышесказанного, естественно деление пьес цикла на две группы: группу лирических и жанрово-характерных образов. При этом важно отметить, что четкого разграничения между ними не существует: среди пьес данного цикла наличествуют, так называемые

промежуточные, в которых происходит синтез лирических и жанрово-характерных образов, к примеру, «Засыпающий ребенок», «Странная история». Необходимо отметить, что музыка пьес, даже ярко жанровых, окрашена мягким лиризмом и какой-то наивной напевностью, которая придает особый колорит, необычайную прелесть и связывает все пьесы в единое целое, в единую семью. В рассматриваемом цикле отметим ту тенденцию, которая нашла свое проявление уже в «Давидсбюндлерах», а в дальнейшем и в «Крейслериане»: разрастание цикла изнутри, укрупнение частей цикла – это своеобразное слияние формы миниатюры и более крупной композиции. Эта тенденция вообще характерна для сочинений Шумана периода 30-х начала 40-х годов.

Дробление представленного цикла на цепь пьес-миниатюр может быть объяснено и тем, что композитор не ставил своей целью изображение каких-либо конфликтов, жизненных коллизий или впечатлений; он, исходя из идейно-образного замысла сочинения, хотел показать все в отдельности, с наибольшей долей детализации и конкретизации – будь то жанровая сценка, лирическое настроение или характерный портрет. Но, учитывая широту образного диапазона, чередование лирических и жанрово-характерных пьес, их довольно тесное взаимопроникновение и взаимодействие, необходимо отметить, что именно такое явление и обеспечивает укрупнение масштабов формы миниатюры. И, что важно, при всем перечисленном, при конструктивной самостоятельности каждой пьесы логика целого не нарушается. Основополагающая идейно-образного единства каждого цикла Шумана – это тематические связи, вытекающие из образного родства и взаимосвязи пьес. Говоря об образном родстве, отметим, что в широком плане – это объединение разнообразных номеров представленного сочинения в немногочисленные образные группы. К примеру, «Игра в жмурки», «Верхом на палочке», «Пуганье» можно обозначить как пьесы игрового характера. Иной характер имеют миниатюры «Грезы», «У камина», «Почти всерьез», которые можно отнести к своеобразным картинам-воспоминаниям. А, если говорить об узком плане, то это образные аналогии между отдельными номерами цикла. Говоря об образном родстве, необходимо отметить, что именно из него и вытекает такая важная составляющая цикла, как тематические связи. Они весьма ярко выражены здесь и достаточно очевидны; в основе лежит принцип варьированного проведения заданной мелодической фразы во всех миниатюрах; фраза-интонация, состоящая из пяти нот, представлена в каждой из 13 пьес и метод варьирования ее подобен, так называемому «вариационному отклику». Тематическое единство в «Детских сценах» довольно прочное и имеет очень гибкий и внутренне тесно взаимосвязанный характер. Данная гибкость и связь основаны на вариационном преобразовании одной и той же мелодической интонации-фразы, которая дается в начале каждой пьесы цикла.

Другой важный фактор единства цикла-сюиты «Детские сцены» – тональный план. Если первые пять пьес ограничены кругом родственных тональностей, а именно доминантой и ее параллельным минором, то с шестого номера представлены, характерные для творчества Шумана ладоколористические неожиданности: появление ля мажора, т.е. тональности второй мажорной ступени и последующий резкий переход в бемольную тональность фа мажор, в седьмой и восьмой пьесе, что есть типично романтический сдвиг на большую терцию. И далее, возвращение в круг родственных; звучит до мажор, т.е. субдоминантовая тональность. Следом композитор дает новую, неожиданную краску (соль диэз минор). И, наконец звучат заключительные три пьесы по следующей схеме: Т-Д-S-Т. Представленный выше тональный анализ свидетельствует, что, несмотря на кажущуюся пестроту и разнообразие, «Детские сцены» в тональном плане имеют четкое логическое обоснование и не выходят из рамок обозначенной формулы. Необходимо также уделить внимание тональному образу пьес цикла. В первую очередь отметим, что выбор Шуманом указанных тональностей, конечно же, не случа-

ен; они были пропитаны самыми светлыми, радостными, чистыми красками. Основная тональность цикла, соль мажор, являясь одной из «эвзевиевских», своим образным строем ассоциируется для композитора с миром счастья, покоя, с миром радостных эмоций. В этой тональности даны сцены: «О чужих странах и людях», «Поэт говорит», а также «Пуганье». В отличие от первых двух, в «Пуганьи» все жанровые эпизоды даны в ми миноре; кроме того она изобилует многочисленными отклонениями и хроматизмами, так что вышеназванные краски несколько замутнены и разбавлены. Три пьесы цикла написаны в ре мажоре, тон которого для Шумана является выразителем открытых и живых эмоций и чувств; при том, что эта тональность по ясности и радости так близка соль мажору, в ней отсутствует та пасторальность и некоторая сентиментальность, которая присуща последней. Вероятно, не случаен выбор композитором фа мажора, который ассоциировался им с величественной природой, с возвышенной созерцательной лирикой. Такая тональная краска как нельзя соответствует пьесе «Грезы», а также миру детской мечты, несколько наивной, нереальной, малосбыточной в сцене «У камина». Быстрые темпы и соответственно подвижные эмоции у композитора находят свое воплощение в тональности си минор, в пьесе «Игра в жмурки». Тональность ми минор, в которой дается сцена «Засыпающий ребенок» для композитора служит краской для образов, так называемого замедленного характера, о чем свидетельствует уже само название пьесы. Несколько по-иному дана трактовка ля мажора и до мажора. Обычно композитор первую тональность использовал для передачи нежных, пасторальных, хрупких образов. Здесь же, в пьесе «Важное событие» она имеет торжественный и несколько величавый характер. Вторая из названных выше тональностей, до мажор обычно композитором была выразителем приподнятых, открытых, утвердительных образов. В жанровой сцене «Верхом на палочке» избранная автором тональность имеет радостный, несколько суетливый окрас. Надо отметить, что такая разнообразная трактовка одной и той же тональности нередко наблюдается в творчестве композитора; но, в целом общий колорит обеих тональностей – светлый, яркий, жизнелюбивый (что для детей вполне естественно) здесь сохраняется. Тональность соль диез минор очевидно была менее определена композитором, но в «Почти всерьез» она передает взволнованные, трепетные чувства, впервые затронувшие душу ребенка. Таким образом, Шуман для самого светлого, доброго, трепетного, нежного цикла выбрал столь же добрую, ничем не омраченную палитру красок-тональностей. Продолжая тему логического единства, рассматриваемого сочинения в основных ипостасях обратимся к важнейшему фактору данной составляющей – финалу, играющему итоговую роль всего сочинения. Хотелось бы отметить, что такого рода финал впервые был намечен Шуманом в «Давидсбюндлерах», как своеобразное лирическое послесловие от автора. На такого типа финал в «Детских сценах» указывает само название последней пьесы, которое звучит следующим образом: «Поэт говорит». В рассматриваемом нами цикле финал является как бы «выходом» из очерченного круга в общем-то однотипного образного содержания. Как уже было сказано в начале нашего повествования, данное сочинение создано «взрослым» и для «взрослых» из чего и вытекает вполне ожидаемое авторское слово, подводящее итог всему происшедшему, всем тем зарисовкам, которые были представлены в предшествующих этому слову миниатюрах. Эта пьеса ярко отличается от всех, представленных в данном цикле, чему способствуют такие составляющие как речитативная, импровизационного склада мелодика, ее неторопливый, возвышенно-созерцательный характер, глубокие лирические эмоции. Все перечисленное является ярким выражением мира внутренних чувств, что совершенно не свойственно остальным пьесам цикла. И это вполне естественно; такой контраст ко всему предшествующему музыкальному материалу оправдан: ребенку чужды противоречия и перипетии внутреннего психологического состояния взрослого человека, его мир полон оптимизма. Еще хоте-

лось бы отметить, что «Поэт говорит» - это своеобразная и столь характерная для творчества Шумана, так называемая «тихая кульминация». Таким образом, финальная сцена - вполне обоснованное философское обобщение данного сочинения.

Литература

1. Житомирский Д. Роберт Шуман. М., 1964
2. Житомирский Д. О целостном анализе музыки. М., 1981
3. Лахути А. Сюитные циклы Шумана. М., 1960
4. Шуман Р. О музыке и музыкантах. М., 1979
5. Шуман Р. Письма. Т.1, М., 1970

N.N.Abutidze

R.Şuman. “Uşaq lövhələri” – uşağın daxili dünyasının böyük tərəfindən müşahidə edilməsi Xülasə

Təqdim olunan silsilədə uşaq dünyası böyüyün gözüylə əks olunur. Əsərin məzmunu lirik-psi-xoloji və janr xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bundan irəli gələrək silsilədə olan pyesləri iki qrupa ayırmaq olar. Pyeslərdən gələn əlaqə və qohumluq tematik bağlılıq yaradaraq silsiləyə bütövlük gətirən əsas amillərdəndir. Bundan başqa, təqdim olunan işdə dəqiqliklə araşdırılan tonal planın da rolunu qeyd etmək lazımdır. Məqalənin materialı həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir.

N.N.Abutidze

R.Schumann. “Scenes from Childhood”, an adults observations of the inner world of a child Summary

In the given cycle R. Schumann reflects a child's world with the eyes of an adult. The given cycle represents the basic type of the content both lyric psychological and genre distinctive. The basic component part, i.e. the oneness of the given composition is its thematic ties that ensie from interconnection and relationship of these musik pieces/ The tonal aspect considered in details in the given article has a great value. This work has both theoretical and practical relevance.

Рецензент: проф. Р.А.Бабаева

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2020

Н.Р.АСКЕРОВА

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

РОЛЬ СЕМЬИ В РАЗВИТИИ И ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Ключевые слова: формирование личности, психологический климат, психологический климат в семье, развитие личности ребенка

Açar sözlər: şəxsiyyətin formalaşması, psixoloji iqlim, ailənin psixoloji iqlimi, uşaq inkişafı

Key words: personality formation, psychological climate, psychological climate in the family, child development

Семья является основным фактором социализации личности. В ней происходит интенсивный контакт ребенка с родителями и другими членами семейной группы. В процессе общения с взрослыми дети приобретают навыки речи и мышления, предметных действий, приобретают социальный опыт, воспринимают социальный опыт семьи для последующего его воспроизводства. Именно в семье развивается культура поведения, закладывается основа характера человека, предопределяется его отношение к труду, происходит развитие моральных и культурных интересов, формируется его психическое здоровье. Выполняя свои основные функции, семья осуществляет подготовку нового поколения к жизни в современном обществе. Отношения в семье, воспитательное воздействие родителей и других членов семьи на детей, социализация личности в семье являются решающим фактором развития и формирования личности. Семья является основной ступенью развития ребёнка.

В трудах известных педагогов, врачей, просветителей прошлого обоснованы положения о ведущей роли семьи в социальном, моральном, познавательном, эстетическом и физическом развитии ребёнка, приобщении его к общепринятым современным обществом человеческим ценностям. (Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Ж. Ж. Руссо, Н. В. Шелгунов, Н. Г. Чернышевский, К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, П. Ф. Лесгафт.)

По определению Л. П. Бугеовой, семья – это исходное пространство человеческих связей и отношений, где закладываются основы гуманистических отношений и доверия человека к человеку. «Семейная жизнь для ребёнка – то же, что для взрослых общественная. Душа его питается впечатлениями, полученными в семье. Опыт семейной жизни ребёнка формируется «весьма рано», обнимает все людские отношения, которые доступны наблюдению ребёнка.

Вопросы семейного воспитания были представлены значительно позже в трудах выдающихся педагогов А. С. Макаренко и В. А. Сухомлинского. Макаренко называл семью естественным человеческим коллективом, отвечающим за воспитание ребёнка. Он утверждал, что в успехе семейного воспитания решающим является активное, постоянное, вполне сознательное выполнение родителями гражданского долга. Особое предпочтение Макаренко отдавал родительскому авторитету, его разумности и целесообразности.

В. А. Сухомлинский сравнивал воспитание в семье с благодарной и сложной работой, единой для всех и в то же время своеобразной и неповторимой в каждой семье, это, по его словам, творение творением человека. Он называл это счастьем. По словам В. А. Сухомлинского, творение человека – напряжение всех духовных сил, жизненная мудрость, материнство, искусство. Он настоятельно рекомендовал будущих родителей в специальных родительских школах родительской педагогике. «Семейный коллектив, где ребёнка вводят в мир зрелости и мудрости старших – это основа детского мышления, которую не может заменить в этом возрасте никто».

Будучи первичной ячейкой общества, семья выполняет определённые функции, связанные с потребностями общества и личности. Функции семьи – это способы проявления ее активности в условиях социально-экономической жизнедеятельности общества. Важнейшими функциями семьи следует считать следующие: воспитательная функция, функция умственного развития ребенка, овладение человеком социальными нормами, формирование фундаментальных ценностей человека в сфере семейных отношений, формирование жизненных устремлений, планов и способов их достижения, функция социально-психологической поддержки человека.

Одной из важнейших задач воспитания детей в семье является формирование личности. Формирование личности, то есть становление социального «Я» – это процесс взаимодействия с себе подобными в процессе социализации, когда одна социальная группа обучает другую. Семья предоставляет ребёнку разнообразные поведенческие модели, на которые он будет ориентироваться в будущем, оказывает решающее влияние на формирование личности ребёнка, его чувств, мыслей, стремлений, на формирование его собственного «Я».

Формирование личности ребёнка в условиях семьи происходит с использованием средств и методов педагогического воздействия родителей на детей. Методом воспитания принято называть средство или способ достижения педагогической цели. Успех семейного воспитания во многом зависит от правильного выбора методов воздействия на ребёнка. Методика семейного воспитания должна основываться на ведущих целях формирования личности и основываться на всесторонних знаниях о ребенке, достижениях педагогики и психологии.

В семейном воспитании ребёнка используют следующие методы: объяснение, беседа, убеждение, требование, контроль, приучение, поощрение, наказание, мотивирование, личный пример родителей. А. С. Макаренко говорил: «Родительское требование к себе, родительское уважение к своей семье, родительский контроль над каждым своим шагом – вот первый и самый главный метод в воспитании!» (1). Позиция родителей, которая оказывает оптимальное воздействие на развитие личностного потенциала ребёнка, обладает следующими свойствами:

1) динамичность – это способность изменять формы и методы общения и воздействия на ребёнка, основываясь на его возрастные особенности, конкретные ситуации и условия жизни.

2) адекватность – это наиболее объективная оценка личностных и психологических особенностей ребёнка, построение воспитательной работы на её основе.

3) устойчивость – это направленность воспитательных усилий, в соответствии с теми требованиями, которые ставит перед ребёнком дальнейшая жизнь (2).

Уравновешенное психическое состояние ребёнка, его эмоциональное здоровье, отношение к жизни напрямую зависит от характера психологического климата внутрисемейных отношений. Под психологическим климатом семьи понимается взаимоотношение её членов, от которого зависит выполнение важнейшей функции семьи – обеспечение психологического комфорта и эмоциональная поддержка друг друга (3).

Для благоприятного психологического климата характерны следующие признаки: сплочённость, доброжелательность членов семьи друг к другу, чувство защищённости и эмоциональной удовлетворённости, ответственность. В семье с благоприятным психологическим климатом все её члены относятся друг к другу с уважением и доверием. Если внутрисемейные взаимоотношения построены на любви, поддержке и на взаимоуважении членов семьи, то ребёнок переносит такой стиль общения и в среду своих сверстников (4). Благоприятный психологический климат в семье напрямую влияет на стиль детского поведения. Проблемы формирования благоприятного психологического климата в семье, нарушение функций семьи, воспитания приводят к постоян-

ным конфликтам, негативным тенденциям развития детей.

Постоянный глубокий психологический контакт с ребёнком – это универсальное требование к воспитанию, которое может быть рекомендовано в равной степени всем родителям. Контакт необходим в воспитании каждого ребёнка в любом возрасте. Именно ощущение постоянного тесного контакта с родителями дают детям возможность почувствовать и осознать родительскую любовь, привязанность и заботу. Это основа того, чтобы маленький человек сам разобрался в окружающем его мире, чтобы из него получилась сильная, готовая к любым трудностям жизни личность (5).

Ценности семейной жизни, усваиваемые ребёнком с первых лет жизни, имеют огромное значение для человека в любом возрасте (6). Благополучие и гармония в семье, чувство безграничной любви к ребёнку даст родителям возможность воспитать всесторонне развитую личность.

Семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора воспитания. Положительное воздействие на личность ребёнка состоит в том, что никто, кроме самых близких для него в семье людей – матери, отца, бабушки, дедушки, брата, сестры, не относится к ребёнку лучше, не любит его так и не заботится столько о нём. И, вместе с тем, никакой другой социальный институт не может потенциально нанести столько вреда в воспитании детей, сколько может сделать семья.

В связи с особой воспитательной ролью семьи возникает вопрос о том, как сделать так, чтобы максимизировать положительные и свести к минимуму отрицательные влияния семьи на воспитание ребёнка. Для этого необходимо точно определить внутрисемейные социально-психологические факторы, имеющие воспитательное значение.

Специфические особенности семейного воспитания наиболее ярко проявляются в целом ряде трудностей, с которыми сталкиваются родители, и ошибках, которые они допускают, что не может не сказаться негативным образом на формировании личности их детей. В первую очередь это касается стиля семейного воспитания, выбор которого чаще всего определяется личными взглядами родителей на проблемы развития и личностного становления своих детей.

Стиль воспитания зависит не только от социокультурных правил и норм, представленных в виде национальных традиций в воспитании, но и от педагогической позиции (точки зрения) родителя относительно того, как должны строиться детско-родительские отношения в семье, на формирование каких личностных черт и качеств у детей должны направляться его воспитательные воздействия. В соответствии с этим родитель определяет модель своего поведения в общении с ребёнком.

Внутренняя педагогическая позиция, взгляды на воспитание в семье всегда находят отражение в манере родительского поведения, характере общения и особенностях взаимоотношений с детьми. Можно выделить следующие варианты родительского поведения (7):

- Строгий – родитель действует в основном силовыми, директивными методами, навязывая свою систему требований, жестко направляя ребёнка по пути социальных достижений, при этом зачастую блокируя собственную активность и инициативность ребёнка. Этот вариант в целом соответствует авторитарному стилю.

- Объяснительный – родитель апеллирует к здравому смыслу ребёнка, прибегает к словесному объяснению, полагая ребёнка равным себе и способным к пониманию обращённых нему разъяснений.

- Автономный – родитель не навязывает решение ребёнку, позволяя ему самому найти выход из сложившейся ситуации, предоставляя ему максимум свободы в выборе и принятии решения, максимум самостоятельности, независимости; родитель поощряет ребёнка за проявление этих качеств.

• **Компромиссный** – для решения проблемы родитель предлагает ребёнку что-либо привлекательное взамен совершения им непривлекательного для него действия или разделить обязанности, трудности пополам. Родитель ориентируется в интересах и предпочтениях ребёнка, знает, что можно предложить взамен, на что переключить внимание ребёнка.

• **Содействующий** – родитель понимает, в какой момент ребёнку нужна его помощь и в какой ситуации он может и должен её оказать. Он реально участвует в жизни ребёнка, стремится помочь, разделить с ним его трудности.

• **Сочувствующий** – родитель искренне и глубоко сочувствует и сопереживает ребёнку в конфликтной ситуации, не предпринимая, однако, каких-либо конкретных действий. Он тонко и чутко реагирует на изменения в состоянии, настроении ребёнка.

• **Потакающий** – родитель готов предпринять любые действия, даже в ущерб себе, для обеспечения физиологического и психологического комфорта ребёнка. Родитель полностью ориентирован на ребёнка: он ставит его потребности и интересы выше своих, а часто и выше интересов семьи в целом.

• **Ситуативный** – родитель принимает соответствующие решения в зависимости от той ситуации, в которой он находится; у него нет универсальной стратегии воспитания ребёнка. Система требований родителя и стратегия воспитания лабильная и гибкая.

• **Зависимый** – родитель не чувствует уверенности в себе, в своих силах и полагается на помощь и поддержку более компетентного окружения (воспитатели, педагоги и учёные) или перекладывает на него свои обязанности. Большое влияние на родителя оказывает педагогическая и психологическая литература, из которой он пытается почерпнуть необходимые сведения о «правильном» воспитании своих детей.

Очевидно, что общеобразовательный уровень родителей, наличие или отсутствие полной семьи свидетельствует о таких важных условиях семейного воспитания, как общекультурный уровень семьи, её способность развивать духовные потребности, познавательные интересы детей, то есть в полной мере выполнять функции института социализации. Вместе с тем, сами по себе такие факторы, как образование родителей и состав семьи ещё с полной достоверностью не характеризует образа жизни семьи, ценностных ориентаций родителей, соотношения материальных и духовных потребностей семьи, её психологического климата и эмоциональных отношений.

Таким образом, мы приходим к заключению, что способность ребёнка строить конструктивные отношения с окружающими, уверенность в себе, стойкость в преодолении жизненных трудностей, формирование положительных нравственных качеств, такие как – сочувствие, доброта, внимательность, благодарность, честность, обязательность, высокая культура общения – важные показатели развития личности ребёнка, которые формируются в семье. Они начинают складываться на ранних этапах развития личности, в процессе активного включения ребёнка в систему общественных отношений, осознания себя и своего места в ней. Это обуславливает актуальность изучения процесса влияния семьи на формирование личности, начиная с детского возраста.

Литература

1. Восхождение к гармонии / Сост. И автор предисл. Р. М. Капралова. М.: Мол. гвардия, 1989, 384 с. (Б-ка молодой семьи. Т. 20).
2. Социология молодёжи: Учебник / Под ред. профессора В. Т. Лисовского. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996, 460 с.
3. Психология: Словарь / под общ. Ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 2010, 494 с.
4. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. М.: Академия, 2011, 102 с.

5. Галунчикова А. В. Психологический климат в семье / А. В. Галунчикова // Школьный психолог. 2013, №9, с. 36-39.
6. Андреева Т. В. Семейная психология: Учебное пособие. СПб.: Речь, 2004. 244 с.
7. Дубинин С. Н. Семейное воспитание как основной фактор развития личности ребёнка. // Среднее профессиональное образование. 2009, № 5, с. 29-31.
8. Ким Т. К. Воспитательный потенциал семьи // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. 2008, № 11, с. 95-98.

N.R.Əsgərova

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasında ailənin rolu

Xülasə

Uşağın formalaşması, inkişafı günümüzün ən vacib problemlərindən biridir. Sevgi, hörmət, yaxşı münasibətlər kimi dəyərlər ailədən başlanır. Ailənin rolu böyükdür. Ailə cəmiyyətdə qarışıqlıq münasibətlər qurmağa, ünsiyyətli olmağa, konfliktdən kənar qalmağa kömək edir. Məqalədə tərbiyənin əsas metodları təhlil edilir. Fərdi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilir. Hər bir şəxs tək ailənin deyil, həm də cəmiyyətin, millətin, dövlətin üzvüdür. Normaya uyğun harmonik münasibətlər, sağlam psixoloji atmosfer və fizioloji hal ancaq möhkəm ailədə əldə edilə bilər. Axı sağlam mühit uşağın inkişafında və tərbiyəsində qurucu bir blokdir.

N.R.Askerova

The role of the family on the development and formation of child personality

Summary

The development and formation a child's personality is one of the most important problems nowadays. Such values as love, respect, good relationship have their beginnings in the family. The role of the family is great. Family helps to build a good relationship in the society, be sociable, keep interaction positive, avoid conflicts. The article deals with the main methods of upbringing a special attention is paid to the individualism, every individual is a member not only a family, but also a community, nation and state. Harmonious relations, sound physiological and psychological state and prosperity maybe achieved only in a strong family. Good enviroment is the building block in a child's development and upbringing.

Rəyçi: psixol.f.d., dos. Ş.R.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2020

З.С.СУЛТАНОВА

Азербайджанский государственный
педагогический университет
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Ключевые слова: культура, музыка, развитие, искусство, литература

Açar sözlər: mədəniyyət, musiqi, inkişaf, incəsənət, ədəbiyyat

Key words: culture, music, incompatible, art, literature

Художественная сокровищница азербайджанской народной музыки огромна. Поэтому музыкальная педагогика нуждается сегодня в том, чтобы каждая из музыкально-теоретических дисциплин, помимо той общей программы, которая существует, имела дополнительные спецкурсы, непосредственно связанные с особенностями национального мировосприятия, мироощущения, менталитета, стиля музыкального языка.

Знание и понимание всего культурного комплекса, характеризующего национальное художественное творчество, необходимо современному и музыканту, и гражданину.

Кроме того, музыканты разного профиля, далеко неодинаково относятся к овладению теоретическим материалом. Учитывая это, дифференцированное отношение к отдельным группам стоило бы еще более конкретизировать. Однако нас в данной работе интересуют именно те параметры, которые равно необходимы любому музыканту.

Проблема национальной специфики гуманитарной азербайджанской науки является одной из узловых проблем системного изучения азербайджанской культуры. Педагогика органически входит в эту систему, ибо культура как феномен человеческого поведения представляет собой сложный конгломерат.

Познание национальной специфики азербайджанской музыки, углубление в эту сферу непосредственно связано с рядом проблем, актуальных для азербайджанской музыкальной педагогики. Во-первых, усвоение музыкального аспекта требует знания истоков азербайджанской музыки, ведь Азербайджан - сокровищница древнейшей культуры. Во-вторых, необходимо знание и владение музыкальным языком азербайджанского народа. Смысл сказанного заключается в том, что педагог не только дает информацию, указывает на видимые элементы музыкального языка, но и объясняет их. И, наконец, в-третьих, в процессе изучения специфики азербайджанской культуры параллельно должны вырабатываться формы ее сохранения. Каким образом педагогика способна решать эти задачи. Педагогика, будучи конкретной, практической сферой приложения научных знаний, только опираясь на серьезный научный потенциал, подсказывающий, направляющий педагогические искания в современном обществе, способно воспитывать чувство национальной состоятельности. Последнее, на наш взгляд, возможно в результате введения курса, связанного с основами этномузыказнания. Только опираясь на данное направление в этноискусствознании, возможно выработать определенные методические ориентиры в преподавании предметов, непосредственно связанных с изучением народной музыки.

Содержание образования будущего, как было сказано, тесно связано с эстетическим воспитанием. И в этом отношении остановимся на понятии «массовая культура». В непосредственной связи с музыкальным воспитанием находится такое широко распространенное явление в жизни нашего общества, как «массовая культура».

Столь усиленное внимание к «массовой культуре» можно объяснить эстетико-идеологическим воздействием на общественное сознание, которое особенно приобрело

сейчас ужасающие размеры благодаря широчайшему распространению средства массовой пропаганды и агитации в век научно-технической революции. Оправдать столь усиленное внимание к массовой культуре со стороны гуманитарного образования в нашей республике и во всем мире, можно лишь расценив «массовую культуру», как закономерный этап в развитии человеческой культуры.

“Музыкально-педагогическое искусство – это особый, индивидуальный, неповторимый и живой творческий процесс” (1, 27). И это положение, являясь основополагающим для разработки основных закономерностей музыкально-педагогической науки, выявления её специфики, обосновывается тем, что все выдающиеся музыканты свою педагогическую деятельность рассматривают, прежде всего, как творчество, как творческий процесс познания. Сочетание традиций и новаторства прослеживается по всем направлениям деятельности педагога-музыканта. Особенно ярко это заметно в практической работе выдающихся мастеров музыкальной педагогики; в то же время, в тех или иных пропорциях, сочетаниях, эта тенденция характеризует творчество любого профессионально-состоятельного педагога-музыканта. Музыкально-педагогическая наука изучает специфику возрастной периодизации в музыкальной педагогике, то есть исследует особенности возрастного музыкального развития личности. Существующая в современной педагогике классификация в целом соответствует закономерностям и музыкального развития личности, так как, в том и другом случае, её основу составляют стадии физического и психического развития с одной стороны, и условия, в которых протекает воспитание с другой. Учёт закономерностей возрастного развития личности является одним из *основополагающих педагогических принципов*. Вместе с тем, существует определённая условность и известная подвижность возможных периодов, так как процесс человеческого развития представляет собой проявление ряда не только общих, но и особенных, глубоко индивидуальных закономерностей. И, в данном случае, в музыкальном развитии личности, это проявление носит ярко-выраженный характер. Именно в этом состоит сущность специфики возрастных особенностей в музыкальной педагогике. На основании данного положения можно сделать следующий вывод: «Специфика возрастных особенностей в музыкальной педагогике заключается в том, что каждая возрастная группа выявляет своеобразный характер этих особенностей» (4, 19). В определённые периоды становления личности его музыкальное развитие претерпевает ряд характерных признаков, которые могут либо активизировать, либо тормозить процесс его музыкального обучения.

Качественную специфику отдельного социального организма можно обозначить термином «культура». Культура есть характеристика конкретно-исторической качественной специфики отдельного организма. Поэтому взаимодействия отдельных социальных организмов выступают как межкультурные взаимодействия. Культура – самодостаточное целое. Межкультурное взаимодействие – не просто возможность, но объективная закономерность развития отдельных социальных организмов. Эта общесистемная закономерность действует и в социальном развитии. Этому явлению придается всеобъемлющий характер, на который не в состоянии повлиять на какое-либо политическое или экономическое общественное устройство.

Теория «массовой культуры» нашла отражение в учебных планах и программах подготовки студентов эстетических специальностей. В силу сложившейся ситуации по сути дела, затушевывается барьер между искусством и не искусством, а практический выход из создавшегося положения - негативизм к эстетике как к науке. Подобный подход при изложении учебного материала оправдывает бедное по форме и содержанию произведение искусства и направлен на реабилитацию потребительской сущности. В восприятии будущего поколения, уровень обывательского сознания потребителя «массовой культуры» поднят на теоретический уровень.

В процессе учебы необходимо, чтобы студенты знакомились с современными теориями «массовой культуры», анализом и критикой вышеупомянутого явления с различных позиций. Идеология «массовой культуры» в ходе подготовки специалистов художественных циклов направлена и на создание собственной системы ценностей не только эстетического, но и морально-этического характера, которая способна рассматривать человека не как субъект и творческую личность, а лишь как объект для всевозможных манипуляций.

Между тем, изучение педагогической литературы по проблеме формирования интереса обучающихся, убеждает в том, что познавательный интерес к предмету имеет огромную побудительную силу, является предпосылкой сознательного овладения знаниями. Анализ литературы показывает, что интересы студентов стимулируются различными способами и приемами. Все эти стимулы объединяются в 3 основные группы:

1. Содержание предмета: практическая значимость, связь нового материала с ранее усвоенными знаниями, новизна, современные достижения науки, историзм, межпредметные связи.

2. Влияние личности преподавателя: знание преподаваемого курса; умение излагать, материал; глубина и полнота содержания лекций; интересно проводимые практические и семинарские занятия; педагогическая культура.

3. Деятельность самого студента: выполнение различных заданий; использование полученных знаний на практике, частая проверка его работы, чтение дополнительной литературы.

Национальный характер азербайджанской музыкальной культуры выражен в концептуальном представлении о существе музыки и ее воспитательном значении. В данном случае речь идет о конкретных путях проблемы изучения феномена национального в музыкальных вузах и кафедрах.

Ретроспективный взгляд на современную музыкальную проблематику позволяют говорить о том, что изучение в рамках музыкального педагогического процесса «судьбоносных» проблем историко-теоретического музыкознания сегодня крайне необходимо. Речь идет о воспитании интереса к национальному «генофонду» азербайджанской музыкальной культуры.

Такой подход открывает принципиально новые перспективы. Перестройка системы образования выдвигает ряд новых задач и перед музыкальными учебными заведениями. Именно поэтому можно говорить, что давно назрела необходимость в выработке системы новых спецкурсов, связанных с национальными особенностями азербайджанской музыки.

Литература

1. Асарев Б. Музыкальная форма как процесс. Л.: Музыка, 1971.
2. Алиев Ю.Б. Музыкальное воспитание в школе. М.: Педагогика, 1975.
3. Ахмедов Х. Воспитательная роль азербайджанского искусства //Azərbaycanın milli musiqisinin tədqiqi problemləri, V выпуск, Баку, 2004.
4. Бунятов З.Н. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские .М.: Наука, 1964.
5. Гаджибеков Уз. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку, Азгосиздат, 1966.
6. Одоевский В.Ф. Музыкально-литературное наследие. М., Музгиз, 1956.

Z.S.Sultanova

Müasir musiqi pedaqogikasının tədqiqi
Xülasə

Azərbaycan xalq musiqisinin bədii xəzinəsi çox genişdir. Milli bədii yaradıcılığı səciyyələndirən mədəni kompleksin anlaşılması müasir musiqiçi və vətəndaşa çox vacibdir. Bundan başqa, burada musiqi ilə məşğul olmanın milli formalarına meyil etmək lazımdır. Azərbaycan musiqisinin milli spesifikasiyalarının dərk edilməsi, bu sahənin dərinliklərinə getmə Azərbaycan musiqi pedaqogikası üçün aktual olan bir sıra problemlər ilə bağlıdır.

Məqalədə musiqi pedaqogikasının bir elm kimi məqsədi tədqiq edilir. Onun predmeti, əsas kateqoriyaları, məsələləri və ictimai elmlər sistemində yeri öyrənilir.

Z.S.Sultanova

Studying modern music pedagogy
Summary

Artistic treasure of Azerbaijani folk music is very large. Comprehensibility of cultural complex characterizing national artistic creation is very important for modern musicians and citizens. Moreover, it is necessary to keep an inclination to national forms of involvement with music. Understanding of the national specific of Azerbaijani music, to go into its roots is related with numerous problems that are urgent for the music pedagogics of Azerbaijan.

The nature of musical pedagogics as sciences is studied in the activity. Its subject, the basic categories, problems and its location in a public system of sciences is also studied. The features of an age periodization of a person in the musical development are analyzed.

Rəyçi: dos. N.N.Abutidze

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2020

Ə.H.CABBARLI

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

NAXÇIVAN XX ƏSRDƏ VƏ BU GÜNÜMÜZDƏ

Açar sözlər: Naxçıvan, quruculuq, təcavüz, inkişaf, müqavimət, milli oyanış

Ключевые слова: Нахчыван, созидание, агрессия, развитие, сопротивление, национальное пробуждение

Key words: Nakhchivan, creation, aggression, development, resistance, national awakening

XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanın, o cümlədən, onun ayrılmaz tarixi ərazisi olan Naxçıvanın ictimai-siyasi, demoqrafik, etnik-sosial tarixi bilavasitə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınlar, deportasiya, vəhşi terror və insanlığa sığmayan digər cinayətləri ilə müşayiət olunurdu.

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırım və deportasiya siyasətinin ilk mərhələsini çarizmin fəal dəstəyi ilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdilər. Hadisələr nəticəsində Bakıda və Naxçıvanda, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi dağıdıldı, on minlərlə günahsız insan erməni vəhşiliyinin qurbanı oldu. Çarizmin ermənilərin vasitəsi ilə yürütdüyü milli qırğın siyasətinin nəticəsi əhalinin demoqrafik vəziyyətində öz əksini tapdı. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 313176 nəfər olduğu halda, 10 il sonra, 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, qırğınlar nəticəsində təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı məhv edilmişdi. İrəvanda rusca nəşr edilən “İrəvan quberniyasının 1908-ci il üçün yaddaş kitabçası”nda İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri türk, 5579-u kürd olmaqla, cəmi 70728 müsəlmanın öldürüldüyü göstərilir. 1897-1907-ci illərdə təkcə Naxçıvanda azərbaycanlı əhalinin sayı 31279 nəfər (34,6 faiz) azalmışdı. Əhalinin təbii artımını da nəzərə almaqla, 1905-1907-ci illər soyqırımını nəticəsində təkcə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayının təxminən iki dəfə azaldığını söyləmək olar (1, s. 181).

Üç əsrlik Romanovlar monarxiyasının süqutu və Rusiyada 1917-ci il fevral burjuademokratik inqilabının qələbəsindən sonra qurulan Müvəqqəti hökumətin Naxçıvanda da yerli orqanları təşkil edildi. Eyni zamanda Naxçıvan şəhərində, Culfada, Şahtaxtı dəmir yolu stansiyasında və başqa yerlərdə milli şuralar yaradıldı. Naxçıvanda ikihakimiyyətlik əmələ gəldi. 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda siyasi vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşir, hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə kəskinləşirdi.

Yaranmış qarışıq siyasi vəziyyətdə Azərbaycan torpaqlarını qəsb etmək istəyən silahlı erməni dəstələri yenidən qanlı cinayətlər törətməyə başladılar. Ermənilər Zəngəzuru işğal etdikdən sonra, 1918-ci il fevralın sonu – martın əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dinc əhəlinə qarşı genişmiqyaslı təcavüzə başladı.

Bölgəni erməni təcavüzündən qorumaq məqsədi ilə 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan Şəhur-Dərələyəz qəzaları, Ordubad, Culfa, Vedibasar, Qəmərlı və Mehri əyalətlərindən ibarət “Araz-Türk Respublikası” yaradıldı. Respublika 1919-cu il yanvarın 4-də ilk hökumət bəyannaməsində elan etdi ki, Naxçıvan həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etmişdir və

Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı Azərbaycandan kömək gözləyir (1, s. 199). Naxçıvanın və əhatə etdiyi digər ərazilərin erməni vəhşiliyindən müdafiəsinin təşkili üçün yaradılan bu dövlət cəmi bir neçə ay mövcud oldu. Belə ki, 1919-cu ilin yanvar ayında ingilislər Naxçıvana gəldikdən sonra Araz-Türk Respublikasının fəaliyyəti zəiflədi və həmin ilin aprel ayının əvvəllərində süqut etdi.

1919-cu il mayın 3-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin Ermənistanın Xarici İşlər nazirinə təqdim etdiyi bəyanatda erməni qoşunlarının "Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvana" göndərilməsinə qarşı ciddi etiraz ifadə edilirdi (2, s. 69).

1918-1920-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan xalqına və torpaqlarımıza qarşı genişlənən erməni təcavüzü, yürüdülmən soyqırım və deportasiya siyasəti Naxçıvanda da öz ağır izlərini buraxmışdı. Türkiyə mənbələrinə görə, həmin illərdə Naxçıvanda 73727 nəfər insan erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdu. Bu illərdə Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz qəzalarında təkcə kənd əhalisinin sayı 52 min nəfər azalmış, 287 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı. Təkcə Naxçıvan bölgəsində əhali kəskin şəkildə – 38 faiz azalaraq, 1921-ci ildə 72182 nəfərə enmişdi. Lakin naxçıvanlıların qətiyyətli mübarizəsi burada ermənilərin sayca üstünlüyə nail olmaq istiqamətindəki cəhdlərini puça çıxarmışdı. Belə ki, hətta bütün qanlı cinayətlərdən sonra, 1921-ci ildə ermənilər Naxçıvanda əhalinin cəmi 12 faizini təşkil edirdilər (1, s. 225).

1920-ci ildə bölgədə yeni siyasi şərait yarandı. Aprelin 28-də Azərbaycan, iyul ayında isə Naxçıvan rus-sovet qoşunları tərəfindən işğal edildi. İyulun 28-də Naxçıvan Sovet Respublikası elan edildi (7, s. 15). Sovet Rusiyası da Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi ilə bağlı siyasət yürüdü. Hətta daşnaklar sovet hökumətinin elə ilk günlərində Naxçıvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı əvvəllər belə səsləndirmədikləri ultimativ tələblər irəli sürmüşdü. Lakin naxçıvanlıların inadlı müqaviməti, habelə sovet qoşunları ilə bərabər bölgədə hələ də 8 minədən çox türk hərbiçisinin qalması daşnak planlarının iflası ilə nəticələndi. Azərbaycanın Ədliyyə Komissarı Behbud ağa Şahtaxtinskiyin fəaliyyəti nəticəsində daşnak hökumətinin süqutundan sonra Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi (1, s. 233).

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan, Ermənistan və RSFSR nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibətlə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi (4, s. 341-342). Səsvermənin nəticələri 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrində əks olunmuş müvafiq maddələrdə öz əksini tapdı. 1921-ci ilin mart ayının 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında Moskvada imzalanan müqavilənin (8, s. 84-87) 3-cü maddəsinə əsasən, "danışığ aparən tərəflər müqavilənin 1 (C) əlavəsində müəyyən edilən sərhədlər daxilindəki Naxçıvan ərazisinin, qəyyumluğunu üçüncü bir dövlətə heç bir vaxt güzəştə getməməsi şərti ilə, Azərbaycanın tərkibində muxtar bölgə təşkil edilməsi barəsində razılığa gəlmişlər".

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun yekun olaraq müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsində növbəti mühüm addım 1921-ci il oktyabrın 13-də bir tərəfdən Türkiyə hökuməti, digər tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet hökumətlərinin Rusiyanın iştirakı ilə bağladıkları Qars müqaviləsi oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində deyilirdi: "Türkiyə hökuməti, Azərbaycanın və Ermənistanın sovet hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti, bu müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Azərbaycanın qəyyumluğu altında muxtar ərazi təşkil edir".

Naxçıvan muxtariyyət statuslu ərazi kimi 1920-1923-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-1924-cü illərdə Naxçıvan Diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan 1990-cı il noyabrın 17-dək Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı ilin noyabrından isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

Tarixən olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də Naxçıvanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və maddi-mədəni tarixi bilavasitə Azərbaycanın tarixi inkişafı ilə, bütövlükdə respublikada baş verən hadisələrlə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan 1920-1930-cu illər Naxçıvanın da tarixində ən ağır, faciəli illər kimi qalmışdır. Belə ki, o ötən əsrin 20-ci illərinin sovet hakimiyyəti quruculuğunun məşəqqətli mərhələsi Naxçıvanda da yaşanmış, 30-cu illərin repressiyası burada da öz ağır izlərini buraxmışdı.

İkinci Dünya Müharibəsi başlayanda SSRİ tərkibindəki digər xalqları kimi, azərbaycanlılar, o cümlədən, Naxçıvan torpağının yüzrlərlə yetirməsi də silaha sarılıb alman faşizminə qarşı müharibəyə qoşuldular.

Müharibə başa çatdıqdan sonra, xüsusən 60-70-ci illərdə Naxçıvan diyarı quruldu, tikildi, inkişaf etdi. 1950-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 1940-cı il səviyyəsini 1,4 dəfə üstələdi. Bu dövrdə elektrik enerjisi istehsalı 4 dəfədən çox artdı. Naxçıvan şəhərində mebel fabriki, mərmər zavodu, çörək zavodu və ət-süd kombinatı işə salındı. Ordubad ipək fabriki yenidən quruldu. Şərur rayonunda elektrik şəbəkələri, Qaraçay və Gümüşlü dağ mədənləri, Şahbuz rayonunda Badamlı mineral sular zavodu və s. sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verildi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana ilk rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 70-80-ci illərində Naxçıvan üçün xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin intensiv inkişafı, sənaye müəssisələrinin, əsaslı tikintinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əhaliyə göstərilən bütün xidmət növlərinin daha da yaxşılaşdırılması səciyyəvi idi.

Lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün SSRİ-də, Azərbaycanda kəskinləşən sosial-siyasi və iqtisadi problemlər Naxçıvanda özünü bütün cəhətləri ilə göstərirdi. Bu zaman sovet imperiyasının süquta getdiyi, ermənilərin Azərbaycana qarşı daşnak təcavüzünün gücləndiyi bir şəraitdə Naxçıvan böyük əzm və birlik nümayiş etdirdi. 1989-cu il dekabrın sonlarında başlanan sərhəd hərəkəti, 137 km məsafədə sovet-İran sərhəd qurğularının sökülməsi milli-demokratik hərəkətin yüksəlişindən xəbər verirdi. 1990-cı il yanvarın 19-da, qanlı Bakı faciəsindən bir neçə saat əvvəl ermənilərin muxtar respublikanın Sədərək qəsəbəsinə mütəşəkkil hücumu başladı. Həmin gün xalqın tələbi ilə Naxçıvan MSSR Ali Soveti SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq kimi mühüm tarixi qərar qəbul edərək bunu kütləvi informasiya vasitələri ilə bir neçə dildə dünyaya bəyan etdi (3, s. 34).

1990-cı il iyulun 22-də görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi ilə milli-demokratik hərəkət yeni mərhələyə qədəm qoydu. Naxçıvanda milli oyanışın əsası qoyuldu. Bütün bunların sayəsində 1993-cü ildə Naxçıvan artıq bütün regionda milli-demokratik hərəkətinin gücləndiyi bir bölgə idi.

Muxtar respublika 1993-cü ilə nisbi ictimai-siyasi sabitlik şəraitində qədəm qoydu. İlin birinci yarısında muxtar respublika xarici, xüsusilə qonşu Türkiyə və İranla əlaqələrinin inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, fevral-mart aylarında müvafiq olaraq həmin dövlətlərin Naxçıvanda konsulluqları açılmışdı. Bakıdakı bir sıra xarici ölkə səfirliklərinin nümayəndələri Naxçıvana gələrək Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə müxtəlif sahələr üzrə danışıqlar aparmışdılar.

1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitlik təmin edildikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası da sabit inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilmiş parlament seçkiləri nəticəsində Naxçıvan MR Ali Məclisinin yeni tərkibi formalaşdı. Dekabrın 16-da Ali Məclisin ilk sessiyasında Vasif Talıbov Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra muxtar diyarın tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. Ötən dövr ərzində Naxçıvanda siyasi-hüquqi, ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni sahələrdə sürətli inkişafa nail olundu, ardıcıl olaraq genişlənən, bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edən abadlıq və quruculuq siyasəti muxtar respublikanın inkişaf tempinin ən yaxşı göstəricisinə çevrildi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1998-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyası Qanun Vəsiti ilə Demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası) tərəfindən Avropanın digər muxtariyyətləri üçün model kimi göstərildi (5, s. 60).

Bu dövrdə makroqtisadi göstəricilər xeyli yaxşılaşmış, muxtar respublika öz sosial-iqtisadi inkişafının sürətli yüksəlişi dövrünə qədəm qoymuşdu. 2012-ci ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 42,5 dəfə, hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 33,7 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 80,8 dəfə, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 294,1 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7,2 dəfə artmışdır. 2014-cü ildə muxtar respublikada Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 2 milyard 391 milyon, onun adambaşına düşən həcmi 5465,2 manat olmuşdur. Muxtar respublikada elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bu dövrdə 6 elektrik enerjisi istehsal edən müəssisə tikilmiş, enerji istehsal edən müəssisələrin sayı 7-yə çatmışdır. Muxtar respublikada 2012-ci ildə 1995-ci ildəki göstəricidən 6 dəfə çox, 660 milyon kvt/saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir (6, s. 78-79). Əgər 1924-1995-ci illər ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 56 idisə, 2015-ci ildə bu göstərici 439-a çatmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə aparılan məqsədyönlü işlər nəticəsində 1995-2015-ci illərdə muxtar respublikada 82 minə yaxın yeni iş yeri yaradılmış, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi demografik vəziyyətə də müsbət təsir etmiş, muxtar diyarın sakinlərinin sayı 441 min nəfəri ötmüşdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında abadlıq-quruculuq işlərinin davam etdirilməsini, habelə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda müəyyən olunmuş tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 2 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinə 7 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Bütün bu tərəqqi və inkişafa Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı uğurlu quruculuq siyasətinin davam etdirilməsi nəticəsində nail olunmuşdur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda çoxşaxəli dövlət quruculuğu fəaliyyəti nəticəsində inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoymuş və inkişaf etmişdir. Hazırda muxtar respublikanı intibahın yeni zirvələrinə doğru aparan bu yüksəliş xətti Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində uğurla və ilbəlil artan tempdə davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərli E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
2. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
3. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş.A. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
4. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövrlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 385 s.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2009, 99 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. (Quruculuq salnaməsi). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 183 s.
7. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 127 s.
8. Hacıyev İ.M., Amanoğlu E.Q. Tarihə və Günümüzə Naxçıvan. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi. 1998, 92 s.

А.Г.Джаббарли

Нахичевань в XX веке и сегодня *Резюме*

В начале XX века социально-политическая, демографическая, этническая и социальная история Нахчывана была напрямую связана с массовыми убийствами, совершенными армянами, депортацией, зверствами и другими преступлениями бесчеловечности. Но упрямая община

народа Нахчывана закончилась разрушением планов дашнаков. Нахчыванская автономная территория была создана под опекой Азербайджана. Общественно-политическая, социально-экономическая и материально-культурная история Нахчыван имела непосредственное отношение к историческому развитию Азербайджана и событиям, происходящим в республике в целом.

Автономная республика вступила в новый социально-политический контекст в 1993 году. Под руководством Гейдара Алиева в Нахчыване началось национальное пробуждение.

В статье рассматриваются эти вопросы и уточняются вопросы, которые ждут своего решения.

A.H.Jabbarli

Nakhchivan in the XX century and today

Summary

For the early 20th century, Nakhchivan's socio-political, demographic, ethnic and social history was directly linked to the massacres committed by Armenians, deportation, atrocities and other crimes of inhumanity. But the stubborn community of the Nakhchivan people ended up with the destruction of the Dashnak plans. Nakhchivan Autonomous territory was established under the guardianship of Azerbaijan. The socio-political, socio-economic and material-cultural history of Nakhchivan was directly related to the historical development of Azerbaijan and the events taking place in the republic as a whole.

The Autonomous Republic entered in the context of relative social and political stability in 1993. Under the leadership of Heydar Aliyev, national awakening was laid in Nakhchivan. Today, the Nakhchivan Autonomous Republic has entered a new phase of development and developed.

The article deals with these issues and clarified the issues that await their resolution.

Rəyçi: t.f.d., dos. İ.İ.Kəngərli

Redaksiyaya daxil olub: 18.12.2019

M.H.NƏZƏROV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİLİN FƏLSƏFİ TƏHLİLİ***Açar sözlər:** təhsil, təhsil paradigması, informasiya cəmiyyəti, sivilizasiya, sosial-mədəni inkişaf****Ключевые слова:** образование, образовательная парадигма, информационное общество, цивилизация, социокультурное развитие****Key words:** education, education paradigm, information society, civilization, sociocultural development*

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində milli təhsil sistemi ölkənin çiçəklənməsini, təhlükəsizliyini və gələcəyini, ictimai həyatın strateji əhəmiyyətli bir sahəsi, millətin intellektual potensialının, müstəqilliyinin və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin inkişafında və möhkəmlənməsində başlıca amil kimi müəyyən edilən ən vacib komponent hesab olunur.

Təhsilin ictimai həyat sahəsi kimi əks olunmasını nəzərdən keçirdikdə və ya pedaqogikanın metanəzəri səviyyəsini nəzərə alsaq, sivilizasiya prosesi kontekstində təhsilin inkişafında bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasının mümkünlüyünü görürük. Fəlsəfi və ontoloji yanaşma təhsilin konkret problemlərini, ilk növbədə, ictimai və siyasi münasibətlərdən ayrılmasının real istiqamətini ortaya qoyur. Bu aktualdır, çünki bu gün həqiqətən təhsilin inkişafı üçün səciyyəvi olan əsl ziddiyyətlərin və münaqişələrin təhlilindən uzaqlaşmaq və təhsilə fəlsəfi yanaşmanın konkret elmi və digər yanaşmalardan ayrılmasıdır. Fəlsəfənin metodik funksiyasının təhsildə tətbiqi onun əsas istiqamətləri və inkişaf perspektivləri barədə məlumat verir. Fəlsəfi və metodoloji bir yanaşma olmadan, təhsilin və cəmiyyətin, ictimai və şəxsi həyatın inkişafı sahəsində sağlam bir strategiya, siyasi taktika qurmaq olmaz. Müasir təhsilə sistemli, fəlsəfi, metodoloji yanaşma, vahid təhsil məkanı kimi dövrümüzün belə vacib bir hadisəsinin mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Sivilizasiya prosesində təhsilin rolunun dəyişdirilməsi problemini də görməyə imkan verir. Bu baxımdan təhsil paradigması sosial varlığa bənzədilməklə, mədəniyyət vasitəsilə qurulur.

Təhsilin əsas vəzifəsi insanın mədəni təkamülündə fundamental mexanizmi olduğu üçün müəyyən tarixi dövrdə insanın dünyaya baxışını formalaşdıran, toplanmış insan təcrübəsini əks etdirən mədəniyyət elementlərini gələcək nəsllə ötürməkdir. Bu proses müxtəlif mədəniyyətlərdə malk olsada, burada bir çox ortaq fikirlər tapmaq olar ki, onların tətbiqi və təfsiri fərqlidir, çünki mədəniyyətlərin varlığı şərtləri fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsır əvvəllərində elmi dünyagörüşünə keçidi insanın mədəni tarixində bəşəriyyətin sonrakı tarixi mərhələdə nisbi sabitliyi təmin edən yeni bir dünyagörüşünə gəldiyi "kritik nöqtələri", mədəniyyətin bifurkasiyasını ayırd etmək olar. Böhran vəziyyəti və müasir sivilizasiyanın qeyri-sabitliyi, bəşəriyyətin global problemləri, planetdəki həyatı təhlükə altına alması, başqa bir bifurcation astanasında olduğumuzu düşünməyə əsas verir. Mövcud qeyri-sabitlik texnotronik dünyagörüşü, insanın qüdrətli olması, təbiətin hökmranlığı, texniki inkişafda böyük irəliləyiş nəticəsində yaranır (2, s.97).

XXI əsr sivilizasiyasında təhsilin rolunu aydınlaşdırmaq problemləri ilə xüsusi bir ontoloji səs əldə edilir. Fikrimizcə, bu təhsil fəlsəfəsində ən vacib problemlərdən biridir. Bu problemin ontoloji tərəfləri cəmiyyətin gələcək sivilizasiyalı inkişafının orijinal konsepsiyasına əsaslanaraq təhsilin növbəti əsrdə proqnozlaşdırılan dəyərini göstərməkdir.

Cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunu yeni bir şəkildə görməyə imkan verən və sosial-təbii təkamülün məntiqi ardıcılığı ilə ziddiyyət və əməkdaşlıq hərəkətinin təhlilini özündə əks etdirir. Bu zaman sosial-təbii təkamülün üç dövrünü aydın şəkildə təhlil etmək olar: real (maddi), enerji və intellektual-informasiya sivilizasiyası.

1. Real (maddi) sivilizasiya: Tarixin başlanğıcından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Əsas xüsusiyyətləri: kiçik enerji idarəetməsi; ənənəvi enerji növlərinin istifadəsi - bir insanın əzələ enerjisi, ev heyvanlarının enerjisi, yel dəyirmanları, külək enerjisi və quraqlıqların enerjisi. Bu tarixi dövrdə sosial-təbii və sosial-biosferik təkamülün ahəngdarlığı bəşəriyyət tərəfindən deyil, biosferin kompensasiya-kəmiyyət funksiyası qanununa əsasən biosfer tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sosio-təbii uyğunlaşma, enerji potensialının biosferin enerji potensialı ilə müqayisəedilməz dərəcədə az olduğu üçün yüksək səviyyədə idarə edilməməsi səbəbindən mövcud idi.

2. XX əsrin enerji sivilizasiyası. Əsr boyu idarəetmə enerjisində çox sifarişli bir sıçrayış oldu. Bu, təkamül mövqeyindən, təbiətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirindən idarəetmənin dağıdıcı nəticələrinin miqyasından asılı idi. Cəmiyyət və təbiət arasındakı mübadilə proseslərinin enerji potensialının artması ilə getdikcə daha geniş miqyasda baş verən sosiogen, texnogen və ekoloji fəlakətlərlə müşayiət olunurdu.

20-ci əsrin enerjili sivilizasiya dövrü kimi dramatik mənasını başa düşmək üçün tarixdə ideal qətiyyət qanunu inkişafına və dünya-tarixi qanununun fəaliyyətinə müraciət etmək lazımdır. Tarixdəki ideal qətiyyət qanunu ictimai zəkanın (ictimai şüurun) cəmiyyətin zəkasının məcmusu kimi rolunun inkişafını təyin edən bir qanundur. Sosial zəka burada gələcəyin cəmiyyət tərəfindən idarə olunması, ictimai şüurun və sosial biliklərin birliyi, elm, təhsil, mədəniyyətin vəhdəti kimi başa düşülür. Bu cəmiyyətin bilik və cahilliyin, rəşional və irrəşional biliklərinin məcmusunun sintezidir. İctimai zəkanın inkişafı ən vacib keyfiyyəti kimi proyektivliyin inkişafına meyl və cəmiyyəti proqnostik məlumatlarla təmin etmə ehtimalı və zəruriliyi ilə müşayiət olunur.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində dramtiklik mövcud enerjinin disbalansında və proqnostik məlumatların keyfiyyətində yerləşir. Sivilizasiyanın enerji potensialının inkişaf tempi ictimai zəkanın keyfiyyətinin müvafiq inkişaf tempi ilə tarazlaşdırılır.

Bu fenomenin varlığının inkişafına aşağıdakı səbəblər təsir edir: vahid bilik orqanının asimmetriyası, həyat elmlərinin inkişafında gerilik; informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından düzgün istifadə edilməməsi, informasiya texnologiyası sahəsinin genişlənməsinə səbəb olan cəmiyyətin inkişafının bazar tənzimləyiciləri; elmin özünün mexanizmlərindən istifadə səviyyəsinin aşağı olması və s.

Burada əsas səbəb, fikrimizcə, təhsilin sosial bir qurum kimi inkişafında və sosial zəkanı artıran sosiogenetik mexanizm olaraq geridə qalmasıdır. Bu tarixi böhran dünya təhsilinin böhranı kimi görünür və mövcud təhsilin ictimai zəkanın keyfiyyətinin kəskin artması tələblərinə uyğun olmamasını əks etdirir.

3. Təhsil cəmiyyətinin intellektual-informasiya sivilizasiyasına keçid. Burada təhsil ictimai zəkanın keyfiyyətinin yuxarıya doğru çoxalması üçün bir mexanizm rolunu oynayır. Öz-özünə düşünmə formasında olan sosial zəka cəmiyyətdə təhsil sistemlərinin keyfiyyətinə yüksək tələblər qoyan ağıl üçün biosfer varlığı formasına keçir. XX əsrin sonunda sivilizasiya sürüşməsi maarifçiliyin tədris-pedaqoji formalaşmasından "məhsul cəmiyyət" in təhsil-pedaqoji formalaşmasına keçidini əks etdirən tədris-pedaqoji formalaşma inqilabının izlərini daşıyır. Burada əsas məhsul təhsil xidməti deyil, şəxsin özüdür, onun sosiallaşması və bütövlükdə təhsilin cəmiyyətdə geniş yer tutmasıdır.

Müasir təhsil sosial həyat və indiki sosial-mədəni vəziyyət kontekstində nə ilə xarakterizə olunur? Mövcud təhsil sistemlərinin xüsusiyyətlərini təhlil etmədən, onların XX əsrin birinci yarısındakı elmi və texnoloji inqilabların nailiyyətləri və kəşfləri təsiri altında inkişaf etdiyini qeyd edirik. Cəmiyyətin texnokratikləşməsi, elmi biliklərin mütləqləşdirilməsi, fənlərin təməlləşdirilməsinə vurğu edərək təhsilin qurulmasına səbəb oldu. Buna görə cəmiyyətin ehtiyaclarından asılı olaraq mütəxəssis hazırlayan spesifik bir sahə kimi təhsildə utilitar münasibət mövcud idi. Bütöv bir elmi dünyagörüşün formalaşması və təşkili mexanizmi kimi təhsilin

mədəni rolu itirilmiş və əvəzinə mədəniyyət kontekstində götürülmüş konkret biliklərin tətbiqi ilə əvəz edilmişdir.

Dünya sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklər yuxarıda göstərdiyimiz kimi, təbiətə qlobal və sivilizasiya. Cəmiyyətin elmi və texnoloji potensialının mahiyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq yeni inkişaf edən sivilizasiyanın bütün sosial-mədəni sistemi dəyişməkdədir. Sivilizasiyanın yeni dalğası, sənaye tipli cəmiyyətin yerini tutan informasiya post-sənaye cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Müasir təhsilin inkişaf istiqamətlərini öyrənən filosoflar yalnız köhnə sənaye biliyin əksinə yeni bir zəkanın meydana gəlməsini təsdiqləyirlər. Ümumiyyətlə sivilizasiyanı qoruyub saxlaya biləcək yeni xüsusiyyətlər və prioritetlərə malik yeni bir mədəniyyət gələcək post-sənaye sivilizasiyasının qüvvələri mədəni inkişafın informasiya-kommunikativ tipini özləri ilə aparır. İnformasiya texnologiyası sivilizasiyasına keçdikdən sonra əməyin təbiəti dəyişir, yeni texnosfer enerjiyə qənaət edən mənbələrə, məşğulluq formalarına, var-dövlət anlayışına əsaslanır. Ən başlıcası, yeni texnologiyalar yeni xarakter xüsusiyyətlərinə malik başqa bir insanı tələb edir. B.S.Qerşunski qeyd edir ki, "Xalqların zehni dəyişikliklərinə əsaslanaraq bəşəriyyətin birliyinə meyllər meydana gətirərək, eksial mədəniyyətlərə qoşulan yeni insanlar bu meyllərə əsaslanaraq, informasiya cəmiyyəti üçün yeni çağırışdan danışmaq olar. Birincisi, bu informasiya cəmiyyətinin özünün mövcudluğunu təmin edər, ikincisi, bəşəriyyətin qlobal çətinliklərini texnologiyaların və cəmiyyətin təşəkkülü əsasında həll etməyə kömək edər" (3). Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, təhsil yeni bir sosial xarakter kəsb edən və zehni inkişafı etdirən sivilizasiyanı dəstəkləyə biləcək XXI-ci əsrin çağırışına cavabdır.

Protestant etikasının ruhu ilə əlaqəli sosial xarakter sənaye dalğasının çağırışına necə cavab vermişsə, cəmiyyətdə yeni təhsil və onun yeni prioritet mövqeyi də informasiya cəmiyyətinin sivilizasiyalı çağırışına cavab verməlidir.

Başqa sözlə, təhsil bir təfəkkür formalaşdırır və bu əsasda yeni bir mədəniyyət yaradır. İnformasiya cəmiyyətində təhsil onun mövcudluğunun vacib şərtidir, buna görə də təhsil sahəsi yeni sosial xarakterin formalaşması üçün məsuliyyət daşıyan, informasiya cəmiyyətinin yeni mədəniyyətini formalaşdırmağa qadir olan prioritet sahəyə çevrilir.

Müasir informasiya cəmiyyətində informasiya mədəniyyətinin nəticələrini aşağıdakı aspektlərdə ümumiləşdirmək olar.

Birincisi, təhsil sisteminin ontoloji aspektdə təhlili təhsil prosesinin təbiəti, məzmununu və məqsədlərini sosial varlıq, təhsil sisteminin müxtəlif elementləri, onların özləri və ətrafdakı sosial mühit ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyi əhatə edir.

İkincisi, ontologiyada yaradılan təhsil paradigması bütövlükdə fəlsəfənin, mədəniyyətin digər sahələri üçün də semantik rol oynayır. Burada ontologiyaya vasitəsi ilə başa düşülən dünyaya bir kainat şəklini alır və ontoloji xüsusiyyətlər paradigmatik xüsusiyyətlərə keçərək təlim, tərbiyə prosesində təhsil fəlsəfəsinin proyeksiyasını əhatə edir.

Üçüncüsü, müasir ontoloji yanaşma real təhlükə barədə xəbərdarlıq edir - təhsilin inkişafı üçün bu qədər səciyyəvi olan əsl ziddiyyətləri və münaqişələri təhlil etmədən təhsili həyatın müəyyən problemlərindən təcrid olunmuş vəziyyətdə nəzərdən keçirir.

Dördüncüsü, təhsil bütövlükdə cəmiyyətə təhsilin genişləndirilməsini tələb edən ictimai zəkanın keyfiyyətinin yuxarıya doğru bərpası üçün bir mexanizm rolunu oynayır. Buna görə də, hazırda planetdə bəşəriyyəti yaşatmaq üçün "təhsil cəmiyyəti"nin təhsil və pedaqoji formalaşması zəruridir ki, bunun da əsas məhsulu insan, onun intellektinin və sosial zəkasının keyfiyyəti olmalıdır.

Beşincisi, XXI əsrdə bəşəriyyətin həyatı problemlərinin həllində təhsil (tərbiyə) yeni bir mədəniyyət əks etdirir. Təhsil burada əsas rol oynayır: bir tərəfdən, həyatın yeni həqiqətləri ilə motivasiya olunur, digər tərəfdən, bu mədəniyyət üçün bir vasitə rolunu oynayaraq yeni bir mədəniyyətdə obyektivləşdirilir (5). Deməli, yeni texnologiyaların təyin etdiyi həyatın dəyişən tempi ilə bu proses dinamikdir.

Beləliklə, hazırda dəyişən mənəvi vəziyyət ümumilikdə təhsili yeni bir metodologiyaya yönəlmişdir. Bu metodologiyaya əsasən insan dünyanı harmoniya, birlik, insanın özünü bütöv və vahid bir varlıq kimi dərk etməsi, mənəvi və maddi, ümumi və fərdi, intellektual və əxlaqi, şəxsi və kosmik olaraq düşünməsidir. Nəhayət qeyd etmək olar ki, tarixin kortəbii bir proses kimi xətti təqdimatı sona çatır, çünki tarixin davamı üçün nə olduğunu təsvir etmək yox, artıq keçmişdən və müasir kortəbii inkişafdan fərqlənən sivilizasiyanın yaşaması üçün zəruri bir gələcək qurmaq lazımdır. Tarix bəşəriyyətin mövcud dinamikasına diqqət yetirməyə davam edəcək, lakin getdikcə bu sosial varlıq prosesin arzuolunan təkamül istiqamətini nəzərə almağa məcbur olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradiqma və idarəetmə. Bakı, 1998, 56 s.
2. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı, Mütərcim, 2018, 296 s.
3. Гершунский Б.С. Образование как религия третьего тысячелетия: гармония знания и веры. М.: Педагогическое общество России, 2001. 128 с.
4. Гуревич П.С. Философская антропология: учеб. пособие для вузов, 2-е изд., стереотип. М.: Омега, Л, 2010, 607 с.
5. Панарин В.И. О роли образования в современном цивилизационном процессе [Текст] В. И. Панарин // Сибирский учитель, 2004, № 2 (32).

М.Г.Назаров

Философский анализ образования в современном обществе

Резюме

В статье представлена информация о применении философской методологии в образовании, ее основных направлениях и перспективах развития, системно-философско-методологическом подходе к современному образованию, а также о возможности выявления сущности такого важного события нашего времени. Он отражает анализ логики социально-природного противоречия и движения социально-естественного взаимодействия, что позволяет нам по-новому взглянуть на роль образования в цивилизованном развитии нашего общества и называется великой логикой социальной и естественной эволюции. Четко проанализированы три этапа социальной и естественной эволюции: материальная, энергетическая и интеллектуально-информационная цивилизация.

Образование в информационном обществе раскрывает основные условия его существования и аспекты информационной культуры.

Изменяющееся духовное состояние в начале третьего тысячелетия обычно анализируется путем перехода образования к новой методологии.

М.Н.Nazarov

Philosophical analysis of education in modern society

Summary

The article provides information on the application of the philosophical methodology in education, its main directions and perspectives for development, the systematic philosophical methodological approach to modern education, and the possibility of identifying the essence of such an important event of our time. It reflects the analysis of the logic of the social-natural contradiction and the social-natural interaction movement, which allows us to take a new look at the role of education in the civilized development of our society and is called the great logic of social and natural evolution. Three stages of social and natural evolution: material, energy and intellectual-information civilization are clearly analyzed.

Education in the information society reveals the essential conditions of its existence and aspects of the information culture.

The changing moral state of the beginning of the third millennium is generally analyzed by shifting education to a new methodology.

Rəyçi: fə.l.e.d. Z.B.Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2020

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА****G.B.ABDULLAYEVA**

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ KULTUROLOJİ VƏ LİNGVOKULTUROLOJİ HADİSƏLƏRİN QORUNUB SAXLANILMASI PROBLEMİ 3

A.R.AĞAYEVA

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ TEXNİKİ, HUMANİTAR VƏ S. ELMLƏRİN ƏHƏTƏSİNDƏ 7

G.T.ALLAHVERDİYEVA

MÜASİR DİLÇİLİK ELMİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARIN TƏDQİQİ 11

F.İ.CƏFƏROVA

AŞIQ POEZİYASINDA OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI 15

P.M.CƏFƏROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VURĞUSU VƏ MELODİYA İNTONASIYANIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ KİMİ 19

T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ, F.KAZIMOVA

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN DİLİMİZİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ ROLU 23

M.A.MAHMUDOVA, S.A.HƏSƏNOVA

FEİLİ SİFƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİN ADYEKTİVLƏŞMƏDƏ ROLU 30

T.MƏHƏRRƏMOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA ALINMALARIN ROLU 34

R.MƏMMƏDSOY

BORİS PASTERNAKIN “MƏŞHUR OLMAQ YAXŞI DEYİL” ŞEİRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ METAFORALARIN SAXLANILMASI 38

V.A.QARADAĞLI

HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏKİ FƏRQLƏRDƏ /R/, /L/ VƏ /S/ FONEMLƏRİNİN MODİFİKASIYASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 43

A.F.QASIMOVA

FRANSIZ DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN ÜZRƏ FEİLLƏRİN TƏSNİFATI 56

Л.О.ВЕЗИРОВА

ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ В АТМОСФЕРЕ БИЛИНГВИЗМА И МУЛЬТИЛИНГВИЗМА 62

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА**A.Ş.ƏHMƏDOVA**

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI 65

S.ƏHMƏDOVA

İSGƏNDƏR BƏY MƏLİKOV 69

Ə.C.ƏKPƏROVA

M.ETVUDUN “KOR SUI-QƏSDÇİ” ROMANINDA QADIN SOSIAL STEREOTİPLƏRİN QURBANI KİMİ 74

N.MUSTAFAYEVA	
MİRZƏ BAXIŞ NADİMİN MÜXƏMMƏSLƏRİ.....	79
L.İ.QULİYEVA	
NİZAMİNİN ƏRƏB MƏNŞƏLİ TÜRK QƏHRƏMANLARI	84

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

S.A.ABASOVA	
NEYROPSIXOLOJİ TƏDQİQATIN NƏZƏRİ ŞƏRTLƏRİ	92
S.R.ASLANOVA	
POZULMUŞ DİZARTRİYANIN ƏSAS QRUPLARI VƏ LOQOPEDİK İŞ.....	96
V.M.BAĞİROV, E.R.CUMAZADƏ	
İDMAN TURİST MARŞRUTLARININ SEÇİMİNİN ƏSAS HÜDUDLARI	100
V.M.BAĞİROV, Y.B.MƏMMƏDOV, E.V.BAĞİROV	
YENİ EKSKURSİYALARIN HAZIRLANMASI METODİKASI.....	103
İ.Ə.ƏHMƏDOVA	
AZƏRBAYCAN FORTEPIANO MUSİQİSİNDƏ A.ZEYNALLI YARADICILIĞININ ROLU... 108	
G.M.NƏZƏROVA	
TƏHSİL PROBLEMLƏRİ VƏ YENİ TƏHSİL PARADİQMALARI.....	112
R.F.QƏDİMOV, X.R.QOCAYEV	
AZƏRBAYCANDA YAŞLI NƏSLİN FİZİKİ TƏRBIYƏSİ	116
A.E.SALAMOVA	
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AQRESSİV DAVRANIŞ VƏ ONUN PROFİLAKTİKASI.. 120	
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA	
POLİATLONÇULARIN ATICILIQ MƏŞQLƏRİNDƏ YUXARI VƏ AŞAĞI ƏTRAFLARDA YORĞUNLUĞUN ARADAN QALDIRILMASI METODİKASI	123
E.F.SƏFƏROVA, N.N.ƏLİYEVA	
BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ BULLİNQ DAVRANIŞLARININ QARŞISININ ALINMASI	128
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV	
ELASTİKLİYİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ METODİKASINA DAİR	132
R.A.TAĞİYEVA	
ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİ.. 137	
H.H.АБУТИДЗЕ	
Р.ШУМАН. «ДЕТСКИЕ СЦЕНЫ» - НАБЛЮДЕНИЯ ВЗРОСЛОГО ЗА ВНУТРЕННИМ МИРОМ РЕБЕНКА	141
H.P.ASKEROVA	
РОЛЬ СЕМЬИ В РАЗВИТИИ И ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА	145
З.С.СУЛТАНОВА	
ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ.....	150

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Ə.H.CABBARLI

NAXÇIVAN XX ƏSRDƏ VƏ BU GÜNÜMÜZDƏ 154

M.H.NƏZƏROV

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİLİN FƏLSƏFİ TƏHLİLİ 159

Nəşriyyat redaktoru: **Günəl Əliyeva**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 18.03.2020. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 10, 5 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**